

Kozma Zsolt

Az interjút készítette: Tunyogi Lehel

Szerkesztette: Kozma Zsolt és Tunyogi Lehel

Kolozsvár, 1015-2016

Magyarországi és erdélyi gyökereim vannak. Tudom, hogy helytelen „kétlakiságról” beszélni, mert az őseim nem kétlakiak voltak, de mégis úgy kell kezdenem, hogy a felmenőim egyik ága anyaországi, pontosabban budapesti, ez a Kozma-ág, a másik, a Palkó-ág pedig tősgyökeres erdélyi. Nagyon keveset tudok mondani a budapesti ágról, ahonnan a nagyatám települt át Erdélybe. Az ő rokonai mind Pesten voltak, számomra csak Kozma Frigyes ismert, ő is csak névről. Nem mond semmit ez a név, nagyatámról viszont elég sokat tudok beszélni, és érdemes is. Ő Kozma Hugó, színész.¹

Anyai család

Anyai ágon tősgyökeres erdélyi vagyok, egy kicsi túlzással mondhatnám, hogy székely, de azért mégsem az. Egy Marosvásárhelytől nem túl messze fekvő kis faluból származnak az ősök. Ez a Palkó-ág. Ükapám szövérdei parasztember, az ő fia, dédapám Tövisen volt vasúti alkalmazott, talán állomásfőnök. Ott született tehát Tövisen nagyapám, Palkó Gyula.² Innen küldték a szülei, dédszüleim, Kolozsvárra, a Teológiára.

Személyesen csak lelkipásztor nagyapámat ismertem, akihez nagyon vonzódtam. Nyaraimat többnyire náluk töltöttem, nagyon sok kedves emlékem vannak róla.

Éles elméjű és humoros, tréfás ember volt. Abból a szeretetből, ahogyan egyetlen lányukat, édesanyámat szerette, jutott nekem is.

Nagyapám 1908-ban végezte a Teológiát³. Első szolgálati helye Páncélcseh, amely akkor még anyaegyház, életképes egyház volt. Itt született édesanyám. Innen, a Szamos menti Páncélcsehről a Szilágyságba költöztek, nagyapám először Érszodorón volt, majd Menyőben, s végül Szilágypaniton volt lelkipásztor. Nagyon szerették mindenütt. Sok mindent elmondott nekem a menyői és az érszodorói gyülekezeetről, de főleg a panitiról. Én mint öt-kilencéves kisgyermek – akinek a fejében még meg se fordult, hogy teológiára menjen – ezeket a lelkészi, nagyatai magánbeszámolókat nagy élvezettel hallgattam. Nagyon szeretett engem. Vadászember volt, magával vitt a vadászatokra; egy kicsit untam lesben állni órák hosszat, de vele voltam. Sőt volt egy kicsi flóbert-puskája, és mikor mentünk ki a mezőre, azt a flóbert-puskát a kezembe adta, hogy a szarkákra vadásszak. Ilyen, és sok más emlékem van róla. Alacsony, teljesen kopasz ember, s nem győzöm hangsúlyozni, melegszívű és jó kedélyű nagyatám volt.

Felesége, nagyanyám lengyel nemesi származású volt. Szülei magyarosították a nevet, Erdőssyek lettek, ő Erdőssy Piroska. Az ő szüleiről semmit nem tudok, még a lengyel nevüket se. Testvérei: egyetlen fiú, Erdőssy Elemér, törvényszéki bíró volt Érmihályfalván és négy leány.

Lehet hosszan, lehet röviden elmondani azt a nagy tragédiát, aminek a híre bejárta az egész Szilágyságot, aztán később – mondjuk így – az egész református közéletet: halálukat. 1944-ben mi a Szamos menti Árpástóról menekültünk Nyugat felé⁴, remélve, hogy eljutunk Németországig, és hát Németország megnyeri a háborút, de nem jutottunk el, csak a szomszédos vármegyéig, a Szilágyságba. Megtelepedtünk nagyatáméknál. Ahogyan emlékszem, nem sokat, egy hónapot voltunk ott együtt. Velünk volt apai nagyanyám is, tehát tulajdonképpen szüleim, húgom, én és az apai nagymamám – ötön – mentünk Panitra. Ott pedig a két öreg volt, anyai nagyszüleim, Palkó Gyula és felesége. Ott ért 1944 október 17-én az

orosz bevonulás, legalábbis a bevonulásnak az a része, amelyik Zilahot és Panitot is elérte.

Bizonyára valaki megmondta, hogy hol lakik a pap. Bezártunk mindent az oroszok elől, de dörömböltek az ajtón, s ki kellett nyitni. Édesanyám a hátsó szobából kiugrott a virágoskertbe. Ők bejöttek a nagyszobába, keresték a „bárisnyát”, a nőt. Édesapámat, aki nem akarta beengedni őket, félrelökték, a bezárt ajtó zárát szétlőtték, de édesanyám már nem volt ott, csak szülei, a két öreg. Az oroszok elmentek, és akkor mi ötön, az árpástói család, kimentünk egy rétre és meghúzódtunk egy szénaboglya alatt – amit ott szilágyságiasan, vagy panitiasan “üsztürü”-nek⁵ neveztek –, és ott töltöttük az éjszakát. Hallottuk az ágyúlövéseket a környékről valahonnan, és puska lövést is. Reggel pedig vissza kellett menni a parókiára. Világos volt... Édesapámnak rossz sejtelvei voltak, ő ment be elsőnek a parókiára, és halva találta apósát, anyósát: Palkó Gyulát és a feleségét, Piroskát.

Mind a kettő hagyott búcsúlevelet; megvan most is. Jellemző a vérmérsékletükre: egyoldalnyit írt az egyik is, a másik is, és elmondták, hogy végeznek az életükkel. Összekuszált, zavaros mondatokban, szavakban írt nagytatám, aki emotív természetű volt, nagymamám pedig lengyel származású, ő hidegebb lelki alkat volt. Nagypámnak, vadász lévén, több puskája is volt; fejbe lőtte feleségét, nagyanyámat, utána végzett magával is. Ehhez hozzájárult nemcsak az éjszakai pillanatnyi ijedelem – különben is az oroszoktól jobban féltek, mint mi vagy mint bárki más –, hanem az a tény, hogy nagymamám gyógyíthatatlan tüdőbajos volt, hetei, rövid hónapjai voltak hátra, s nagytatám nem akart nélküle élni. Édesanyám nem is látta élettelen szüleit, nem engedte be édesapám. Persze mi sem láttuk őket. Elköltöztünk a falu végére, egy eldugott kis házba, egy falusi emberhez, s egy hónapig ott voltunk. Nem mertünk és nem is akartunk visszamenni a parókiára. Édesapám temette el apósát, anyósát. A harangozó volt ott és egy sírásó, s hárman hantolták el az öregeket. Nem mentünk vissza Árpástóra, s édesapámat megválasztották Panitba lelkésznek. Ennyi volt az a szörnyűség, ami – mondom – mint vész hír, mint tragédia bejárta Erdélyt, főleg a lelkészi közéletet.

Apai család

Apai nagyatám, Kozma Hugó Budapestről származott, majd Erdélyben, Kolozsváron ismerte meg a feleségét. Színész volt, nem is akármilyen, drámákban és vígjátékokban szerepelt. Hogy ő alapította volna vagy sem, azt nem tudom, de olyan vándortársulata volt, amelynek ő volt az igazgatója. Ez Kolozsváron alakult, itt is játszottak, majd Szatmáron, Aradon, Szabadkán – ahol aztán édesapám is született – volt igazgató. Játszottak mindent, ahogyan az a vándorszínházban szokás volt. Nemcsak drámai szerepeket játszott, hanem könnyebb műfajúakat is, elég jól énekelte a betétdalokat. A színpadon, de a magánéletben is könnyed eleganciával végzett mindent, mindig jól öltözött, elegáns jelenség volt. Utána visszakerült Kolozsvárra, és az itteni színházban játszott. Kolozsváron már nem volt igazgató. Az '50-es éveknek az elején Flóra Gusztáv színész említette, hogy egy társulatban játszottak. A helyi színházi lapban, a színlapokon többször is olvasható volt a neve. 2009-ben megjelent egy képes album *A kolozsvári filmgyártás képes története 1913-tól 1920-ig*⁶ címmel. Ebből a kiadványból tudom, hogy nagyatám kilenc Kolozsváron készült filmben játszott, *A kancsuka hazájában* címűben főszerepet, a többiben másod-szerepeket.

Hugó nagyatám és nagymamám végül is nálunk, Árpástón rekedtek meg. Nagyatám, nem biztos a pontos évszám, de valószínű, 1942 és '44 között élt velünk Árpástón, utána kiment Pestre. Elvesztettük szemünk előtt, mert jött a háború, és semmi kapcsolatunk nem volt Magyarországgal. Egy nagyon késői levél jött tőle, amely szerint a színészek öregotthonában van – valamelyik Latabár juttatta be –, de még kis szerepeket, vagy mellékszerepeket kapott. Azt is írta, hogy jól érzi magát, rendezett körülmények között él. 1956-ban, a forradalom előtt halt meg Pesten. Az egyik barátja – onnan az öregotthonból – írt egy hosszú levelet, nagyon dicsérte nagyatámat, hogy milyen jellemes és milyen jó barát volt, és hogy végig, életének utolsó napjáig rendben tartotta magát, nyakkendőstől, fehér ingestől és lakkcipőstől együtt, mert ő színész volt élete végéig. Édesapámat

nem engedték ki a temetésre. Barátjának a nagyatám halála után küldött levele megnyugtatót mindenkit.

Palkó nagyatámhoz hasonlóan ő is tréfálkozó, jó kedélyű volt – mindketten bohémek, a szó kedves és pozitív értelmében –, s ezzel a bohémságával szeretett engem is. Itthon Erdélyben nem volt semmilyen jövedelme. Hobbija volt az órajavítás, ezzel tett szert nagyon kevés pénzre, amit a falusiaktól kapott, s abból a „bótból“ vett nekem és a húgomnak is egy-két szem csokoládét. Hegedülni is tanított, de ennek nem lett semmilyen „következménye”.

Feleségét, Budai Idát Kolozsváron ismerte meg. Nagymamám a Bethlen-utcában lakott, édesapja, Budai Gergely, „kocsigyáros“ volt, nyilván lófogató kocsikat készített. Hugó és Ida itt ismerkedtek meg. Nagymamám volt a „szép Budai-lány”, testvére, Emma, aki később keresztanyám lett, volt az „okos Budai-lány”. Csak ők ketten voltak édestestvérek, mert különben három anyától huszonketten voltak. Nagyszüleim első lakása az evangélikus parókiával egy épületben volt, tehát mindjárt a Kossuth Lajos utca elején, az emeleten. Onnan járt édesapám iskolába, a Református Kollégiumba. Hívő környezetben nőtt fel, olyan emberek között, akik vasárnapról vasárnapra templomba jártak. Ott lakott Járosi Andor⁷, az evangélikus esperes, akit az oroszok vittek el az utcáról, és soha nem jött vissza. Nagymama, Kozma Hugóné Budai Ida, aki pénztáros volt nagyatám vándorszínházában, aztán végig együtt élt velünk, Árpástón, Szilágypaniton, Zilahon, végül Kolozsváron. Itt halt meg 93 éves korában. Nem tudom pontosan, mikor, mindenesetre 1981 előtt. Szerette a mozit, megnézett minden filmet, de nem sokat érthetett belőlük, mert egy szót sem tudott románul (különben egyik nagyszülőm sem). Jobban szerette a húgomat, mint engem. Nem éreztetett ebből semmit velem, de számomra ez világos volt; a húgom nagyon szép kislány volt, művészi hajlamokkal, tudott kedveskedni neki, talán ezért.

Sem édesapámnak, sem édesanyámnak nem volt testvére, úgymond rokonok nélkül nőttem fel.

Édesapám

Édesapámról próbálok a lehető legrövidebben beszélni, pedig élete változatos és nagyon tartalmas volt. Magyar állampolgárként született Szabadkán 1909. december 3-án. Sohasem volt jugoszláv állampolgár, csak magyar, majd román. Kolozsváron lakott, itt érte a trianoni diktátum. A román impérium édesapám számára – mint ahogyan sok kortársa számára –, azt is jelentette, hogy az Anghelescu tanügyminiszter rendszerében nem engedték meg csak a román érettségit.⁸ Olyan fiatalok, akik végig magyar iskolába jártak – édesapám például a Református Kollégiumba – csak románul érettségizhettek. Édesapám, vagy mert valamennyit tudott románul, vagy mert jó feje volt, átment, de - ő mondta – 1927-ben több mint negyven érettségiző közül csak háromnak sikerült a vizsgája, és mind románból buktatták el őket. Apósom szintén ebben a sorsban részesült, és – mint sorstársai közül sokan – Debrecenbe ment, és ott tette le az érettségit, mert itt képtelen volt. Édesapám a régi tanárok közül emlegette a zsidó nemzetiségű és vallású, de magyar érzelmű Brüll Emmánuel⁹ magyartanárt, Miklós Viktort¹⁰, id. Kántor Lajost¹¹.

Érettségi után azonnal a Teológiára ment. Sose beszélt arról, hogy miért. Tehát teológus lett, és 1931-ben végzett. Kihelyezték a mezősegi Cegébe, amely akkor még anyaegyház volt. Édesapám minden szempontból tipikus urbánus jelenség volt. Sosem tudott jól beszélgetni a falusiakkal, csak amennyire az ember kikényszeríti magából, sokszor, mert muszáj, mert köztük él. Itt csak egy fél évig volt. Innen került a zilahi egyházközségbe segédlelkészi minőségben. Itt ismerte meg édesanyámat. 1934-ben volt Panitban az esküvőjük, utána kerültek Szolnok-Doboka vármegyébe, a Szamos menti Árpástóra, ami – lelkészi minőségben – édesapám első szolgálati helye volt. Bár nem volt megszokva a falusi környezettel, az árpástóiak szerették, tisztelték őt. Itt születtem 1935. febr. 19-én.

Édesapám 1937-ben ösztöndíjat kapott Svájcba, Bázélbe, ahol egy évig az akkor már híres-neves Karl Barth¹²-ot hallgatta, így lett ő elkötelezett barthiánus. És nagyon szerette Eduard Thurneysent¹³ is. A svájci leckekönyvét (indexét) most én

őrzöm. Ott megismerkedett nemcsak az ottani, akkor barthi, ún. újreformátori teológiával¹⁴, hanem megtudta azt is, hogy kik a rétorománok¹⁵, mi az, hogy francia nyelvű Svájc, mi az, hogy... tehát megismerte általában Svájcot. Ott őt is, mint sok más erdélyi fiatal lelkészt, pártfogásába vette Veltiné (keresztnevét nem tudom), aki dúsgazdag patróna volt, állítólag 11 háza volt Svájcban. Úgyhogy a „magyar fiúktól” – így nevezte őket – eléggé megtanult magyarul. Ezek minden héten egy vagy két estén Veltiné vendégei voltak, nála társalogtak, vacsoráztak. A Veltinével való kapcsolatnak aztán később van folytatása: később, '39-ben, édesapám felkérte, hogy legyen keresztanyja húgomnak, Gyöngyvérnek. Ő elvállalta, és saját kocsijával eljött Árpástóra. Amíg édesapám Svájcban volt, úgy tudom, hogy beszolgáló lelkész vagy segédlelkész végezte az árpástói szolgálatokat.

Édesapámat életében több csalódás érte, az egyikről most röviden szólok. A magyar időben elég sok anyaországit helyeztek Erdélybe, főleg a városokba, Besztercén például meg kellett alakítani a másodlelkésztséget. Édesapám kérte Vásárhelyi János¹⁶ püspököt, hogy ajánlja erre az új állásra. A püspök, aki pocakos, általában tekintélyes megjelenésű volt, s aki régebben Besztercén is volt lelkipásztor, azt válaszolta, hogy oda „demonstratívabb” (közben magán mutatta, hogy ezt hogy érti) lelkészt szeretne, és nem támogatta. Nem volt ebben semmi rosszindulat, de szüleim traumaként élték meg.

A háború alatt német tisztek vonultak át, és egy pár napig a falunkban állomásoztak. Szüleim számára társaságot jelentettek: édesapám jól tudott németül, édesanyám is elég jól beszélt a nyelvet, társalogtak, szórakoztak. Amikor aztán közeledett az orosz offenzíva, szüleim elhatározták, hogy elindulnak nyugat felé. Szomszédunk volt Árpástón egy Pop Victor nevű román kisbirtokos, és magyar felesége, Erzsike néni. Szép kúriájuk volt, két fiuk velem egyidős volt. Jó szomszédságban voltunk, és amikor készültünk elmenni, Victor bácsi azt mondta édesapámnak, hogy zárja le vaspánttal a parókia ajtóját, hogy ne törje fel senki, és felelt arról, hogy amikor visszajövünk, mindent érintetlenül kapunk. Különben később biológia professzor lett a Babeş egyetemen.

Árpástóra nem mentünk vissza, édesapám szilágypaniti lelkes lett 1944–1946 között. Két év múlva megüresedett a Wesselényi Kollégiumban a vallástanári tanszék. Meghalt fiatalon M. Nagy Ottó vallástanár, és utódjául édesapámat választották. Három könyv állt mögötte, svájci tanulmányút, s az illetékesek mellette szavaztak. Én az első három elemibe Árpástón, a negyedikben Paniton jártam iskolába. Egy év múlva, 1945 őszén beírtak a Wesselényibe, az első osztályba. Édesapám vallástanársága csak két évig tartott (1946–1948 között), mert '48-ban jött a tanügyi reform, nyilván megszüntették a vallástanítást, és a család ott maradt kereső családfő nélkül. Szükségből zenét tanított a tanítónőképzőben – az is volt Zilahon –, és fura módon nem zongorán, hanem hegedűn szemléltette a muzsikát. A Wesselényi Kollégium utódjában, a 2-es számú, vegyessé vált líceumban pedig biológiát tanított.

Ez a senkinek sem jó állapot 1950-ig tartott. A Teológián ebben az évben küldték kényszernyugdíjba¹⁷ egyik napról a másikra, a második professzori nemzedéket, az ún. nagy tanári kar minden tagját: Tavaszty Sándort¹⁸, Imre Lajost¹⁹, Nagy Gézárt²⁰, Gönczy Lajost²¹. 1948 októberében, a tanév kezdete után az egyik napon felmentek a tantermekbe, és onnan hazaküldték őket. (Ez éppen olyan mészárlás volt, mint amilyen 1959-ben történt, amikor Maksay Albertnek²² és Nagy Andrásnak²³ kellett távoznia a katedráról.) Nos, ekkor Vásárhelyi János intézkedett, hogy betöltsék az állásokat. Az akkor érvényes Statútum szerint a katedrákat az egyházkerületi közgyűlés töltötte be választással, a püspök pedig kinevezte őket. Vásárhelyi János szétnézett (úgymond), és kinevezte a professzorokat. Ez a „szétnézett“ nem hangzik feltétlenül rosszul, mert amikor azt a már említett nagy tanári kart összeállították, akkor Nagy Károly²⁴ volt a püspök, és Nagy Károly szétnézett, és „kinézte” Tavasztyt, Imrét, Nagy Gézárt és Gönczyt. Most ez nem éppen így történt. Vásárhelyinek a szempontja az volt, hogy a leendő professzornak legyen teológiai műveltsége, és ha lehet, akkor külföldi tanulmányi út álljon mögötte, de hát ilyen akkor már nagyon sok volt. Szempontja volt az is, hogy olyan helyről nevezzen ki tanárokat, ahonnan a legkönnyebb nélkülözni őket, ahol könnyű pótolni a helyüket. László Dezső²⁵, aki édesapámat nagyon értékelte, amennyire érvényesíthető volt a hangja abban a világban, nagyon támogatta

édesapámat. Mindenképpen azt akarta, hogy édesapám jöjjön a gyakorlati tanszékre, de hát ez nem így lett. Nagy trauma volt ez mindannyiunk számára, s a családnak különben addig is, „Vásárhelyi-iszonya” volt.

Versenyvizsgára jelentkezett a Magyar Operába prímhegedűsnek, felvették azonnal, és 1950 elejétől alkalmazták. Egyelőre csak édesapám és édesanyám költözött be, mert az Opera nem adott lakást, és akkor László Dezső a lakásába fogadta őket, egy szobát átadott édesapáméknak, több mint fél évig ott laktak László Dezsőékkel egy lakásban. Nagymamámmal és a húgommal Zilahon maradtunk egész addig, amíg lakás került. Végül üresedett egy takaros kis ház a Hidelve utva 14 szám alatt, ahova 1951 januárjában beköltözhattünk. Itt töltöttem gyermek- és fiatalkoromnak egy jó részét.

Édesapámat az Operában szerették, megbecsülték, de kérte és meg is kapta lelkész jellegének a fenntartását. 1959-ben elhatározta, hogy visszatér az egyházhoz. Ötven éves volt, amikor a hivatali létra első fokára lépve, segédlelkészséget vállalt a Kolozsvár-Hidelve egyházközségben²⁶. Ebből önállósult egy új gyülekezet a Kerekdombon²⁷, és oda őt választották meg lelkipásztornak. (A Hidelve egyházközségből azelőtt, 1955-ben, már önállósult egy új egyházközség az Irisztelepen.) A román állam nem adott engedélyt templomok építésére, s kezdetben – egy-két évig – az istentiszteleteket egy kitakarított faskamrában tartották. Lócákat kerítettek, vásároltak egy harmóniumot, s fokozatosan a kis parókiális kör egyházközséggé alakulhatott. Ide, a Kerekdombi Egyházközségbe édesapámat megválasztották rendes lelkésznek. Itt két-három évig tartott lelkészsége, mert kinevezték az egyházkerület központjába; a kerületi lelkészértekezletek megszervezését bízták rá, s ezeknek teológiai tanácsadója is volt. Irányította és látogatta az egyházmegyei értekezleteket, programot és tematikát dolgozott ki. Végül is nagyrészt teológiai munkát végzett. Sajnos az értekezletek félrecsúsztak a politikum felé, a teológiai témák mellett ún. közéleti előadásokat is kellett tartani, ami gyakorlatilag úgy történt, hogy valahonnan felülről témákat adtak, részint évfordulós, vagy más időszerű témát. A napi két előadás – a teológiai és a közéleti – közül ez utóbbi került előtérbe, a teológaira

kevesebb idő jutott. Természetesen (?) ezekhez többen szóltak hozzá, maga édesapám is, és ezt pozitív módon tette, ami a lelkipásztorok ellenérzését váltotta ki. Ettől a „hivatalból politizálástól” igyekezett megszabadulni. Csak én tudom igazán, hogy édesapám sohasem volt baloldali érzelmű, de az egyházban annak tartották. Végül 1968-ban a Teológiára került.

Nem tudom, ez milyen statutális alapon történt – választással-e vagy sem –, csak azt, hogy az akkori püspök, Nagy Gyula²⁸ kinevezte. Nagy Gyulával mint kortárssal édesapám jó viszonyban volt még attól az időtől kezdve, amikor az nagyszebeni esperes volt, édesapám pedig egyházkerületi értekezlet-szervező. Úgyhogy Nagy Gyula kinevezte, ahogy számítom, nyolc évig volt teológiai tanár, 1968 és 1976 között.

1976-ban nyugdíjba ment. Nem sokkal azután prosztatarákkal kórházba került. Megoperálták, a szövettani vizsgálatból kiderült, hogy rák, ezt tudomásul vette ő is, és a család is. Nagyon szövevényes úton szereztem Svájcban „rák elleni injekciókat”; ezek természetesen nem használtak, de a jó Isten később megadta, hogy teljesen felépült, még egyszer-egyszer prédikált is. Aztán '81 januárban egyszer csak hirtelen összeesett. Értesítettek, hogy mi történt – akkor már tanár voltam a Teológián –, kórházba vittem. Gyomorvérzést állapítottak meg, operálták, a műtő orvos azt mondta, hogy az operáció sikerült, de kómába esett. 24 órán át vele voltam, hangosan imádkoztam, hátha ért valamit belőle, de ennek semmi jelét nem mutatta. Két nap múlva, 1981. január 19-én meghalt. Egy órát hiányoztam a kórházból, éppen akkor nyugodott meg. Két nap múlva meghalt édesapám jó barátja, ifj. Nagy Géza²⁹ egyetemi tanár is. Temetése a templomból történt, Nagy István³⁰ hidelvei lelkipásztor temette, Tőkés István³¹ mondott emlékbeszédet ott a templomban.

Édesanyám

Anyai nagyszüleim, Palkó Gyula és Erdőssy Piroska házasságából két gyermek született, de az egyik már csecsemőkorában meghalt, így édesanyám, Palkó Judit egyetlen gyermek volt. 1911. május 15-én Páncélcsehen született, majd szüleivel Paniton élt. Nagyszüleim imádták leányukat. A Panithoz közeli Zilahon volt édesapám segédlelkész a neves Kádár Géza³² mellett, akit 1926-ban még püspöknek is jelöltek, de ő a jelölésről lemondott Makkai Sándor³³ javára. Édesapám jól hegedült, s egy alkalommal, egy vidám társasággal kiment Panitba. Édesanyám nagyon jól zongorázott, édesapám hegedült, így ismerkedett meg Kozma Tibor segédlelkész és Palkó Judit papeány. Egy év után megtartották az esküvőt. 1934-ben édesapámat megválasztották Árpástóra, úgyhogy édesanyám édesapámmal ment, és árpástói papné lett. Itt, Árpástón születtem én is.

A lelkészfeleségek akkoriban nem voltak állásban, sem nagymamám, sem édesanyám. Édesanyám korábban alkalmilag volt tanítónő Szilágypaniton, ahol aránylag sok gyermek volt, és ahogy 1940-ben bejöttek a magyarok, és megindították a magyar óvodát, óvónő lett. Majd Désen egy vizsga alapján tanítónői diplomát akart szerezni, de abból nem lett semmi, a háború elmosta, így óvónő maradt végig. Jól zongorázott, de nem végzett még zenei középiskolát sem, magánúton tanult. Kedvenc műfaja a magyar nóta, a csárdás, az operett-zene, tehát a könnyűzene volt. Amivel aztán fel kellett hagynia, mert amikor jóval később zongoratanár lett, akkor utána kellett néznie a klasszikusoknak, noha ritkán addig is játszott komolyzenét. De széles zenei műveltsége volt, később egy zenei és egy irodalmi témájú lottó-játékot szerkesztett, ami a környéken nagyon népszerű volt.

Amikor Kolozsvárra kerültünk, nagy anyagi szükségben voltunk, édesanyámnak is állást kellett vállalnia. Ekkor nagymamám, Kozma Hugóné vezette a háztartást. Édesanyám a kolozsvári magyar napilaphoz, az *Igazsághoz* került; nem szerkesztő volt, hanem tisztviselő, addig, amíg nekifogott a zongoratanításnak. Állásban végül is csak rövid ideig volt, de mint zenetanár, kedvelt, vagy éppenséggel imádott volt. Érdekes, hogy mind a ketten, a húgom is és én is jártunk

zongoraórára – a húgomból zongorista lett, belőlem nem –, és egyikünk sem édesanyámnál tanult, hanem másnál.

Szüleim közepes társasági életet éltek, többek között Tőkés Istvánékkal, Maksay Albertékkal, Nagy Józsefékkal tartották a kapcsolatot. Édesapám a társaságokban nem volt népszerű, mert inkább hallgatag volt, csendes, visszavonuló, édesanyám pedig beszélgetett, kapcsolatot tudott teremteni az emberekkel, zongorázott, úgyhogy minden társaságban szívesen látták. Jó, de nem képesített zongoratanárnő volt, tudta a képességeinek a határát, ezért egy-egy gyermeket csak három évig vállalt, ezután, ha érdemes volt arra, szaktanárhoz tanácsolta. Zongoravizsgákat rendezett nagy közönség-toborzással, volt vizsga, beszélgetés, üdítő, tészta... tudta, hogyan kell az ilyesmit csinálni. De nem volt úgy zenész, mint az édesapám vagy a húgom. A húgom zongoratudása és az édesanyámé között bizony nagy volt a különbség. Húgom akadémiát végzett zongorista volt, édesanyám nagyon jól játszott mindent, és kiváló pedagógiai érzékkel áldotta meg őt Isten.

Nagyon jó tollú író volt; nem is a kis gyermekverseivel tűnt ki – ezeket is közölték –, hanem rövid prózáival, ezek találó novellisztikus fotók, irodalmi lélekbúvárkodások voltak. Már magyar időkben küldött be egy budapesti laphoz egy novellát *Írja hadnagy* címmel. Egy Irja nevű orosz hadnagyról van szó, akit arra kér egyik sebesült társa, hogy tábori levelet írjon haza. Írt az *Utunkba*³⁴ is. Emlékszem egyik novellájára: *A félkezű tapsol*. Elmondja, hogy egyik koncerten egy előtte ülő férfi nem tapsolt. Csak amikor felálltak, akkor látta, hogy könnyes az arca, de egyik keze hiányzik. Egy másikban az asszonyi lélek pillanatnyi felvételét adja (*Ha visszatérsz a vacsoráról*.) Írt egy színdarabot is: *A hajók mégis elindulnak*. A cselekmény valahol Távol-Keleten játszódik le. Erről Szócs István³⁵ kritikusként nagyon jó véleménye volt. De hát azokban az időkben, a szocialista realizmus korában ilyent nem közöltek. Sajnos, a novellák közül csak egyik van meg. Tehát mind a két szülőmnek volt íráskészsége, könnyedén fogalmaztak... ebből csak keveset örököltem. Láttam édesapámnak a leveleit, prédikációit, mindegyiket

kézzel írta. Alig van kihúzás, saját javítás bennük, tehát könnyen fogalmazott. Édesanyám írásai is ilyenek.

Édesanyámnak a kolozsvári tisztviselői állással együtt sem volt meg a kellő számú éve a nyugdíjhoz – csak néhány hónap hiányzott –, ezért édesapám halála után csak az ő fél nyugdíját kapta. De édesapám jókora pénzüsszeget hagyott hátra, így szegényesen ugyan, de mégiscsak megélt valahogy. Közben 1972-ben szüleim megvásárolták 120 ezer lejért (ez valamivel gyengébb volt, mint a mostani lej) a Hidelve 14. sz. alatti házat, amelyben albérletben laktunk – ehhez én 15 ezer lejjel tudtam társulni –, úgyhogy édesanyám a saját házában halt meg.

Szüleim kapcsolata

A legfontosabbat nem mondtam el róluk: életük végéig, amíg együtt voltak, *szerelmesek voltak egymásba*, még öreg korukban is. Ültek egymás mellett a fotelben, fogták egymás kezét... és sok más kis mozdulat mutatta az öregkori szerelem jeleit. Persze törődtek velem és a húgommal is, de mindenek előtt egymásra néztek, és hogy úgy mondjam, imádták egymást. Mi csak azután kerültünk sorra. Ezt csak pozitíve lehet értékelni, hogy ti. én egy olyan szerelemnek vagyok a szülőtte, amely nemcsak, hogy a fogantatásnál, hanem életük minden percében is megmaradt. Erre csak az együttlétlük utolsó éveiben jöttem rá. Azért beszélek most erről, mert rájuk emlékezve számomra ez a legfontosabb. Ez azt jelentette, hogy mi, gyermekek csak a második sorban voltunk. Persze, nagyon szerettek, mert a szülői szeretet természetes, de az, hogy szerették egymást öregen is, rendkívüli.

Ez nem azt jelenti, hogy minket elhanyagoltak. Én aztán különösen nem panaszolhatom, mert a szüleim, nemhogy engem szerettek jobban, ez nem igaz, de hozzám inkább ragaszkodtak, mint húgomhoz, Gyöngyihez, talán azért (is), mert reám kevesebbet kellett figyelni, mint testvéremre. Természetesen kivéve letartóztatásomat, fogságomat, ami sok aggodalmat okozott. Édesapám halála

után minden hétfő este 2–3 órát édesanyámmal töltöttem. Sokszor a Teológiáról egyenesen hozzá mentem. Ötvenkét éves voltam, jól emlékszem, amikor édesanyám azt kérdezte tőlem: „Zsolt, hogyan lehet, hogy az életben te soha nem kértél tőlünk semmit?” – „Talán azért – mondtam –, mert mindent megkaptam, kérés nélkül”. Azt gondolom, hogy ez így igaz.

Húgom

Egy testvérem volt, Kozma Gyöngyvér Mária, négy évvel fiatalabb, mint én. Ő is Árpáston született. Zilahra kerültünk, ott kezdte az elemi, majd Kolozsváron folytatta. Édesanyámtól már tanult valamennyit zongorázni, tehetséges volt, szüleim beíraták a kolozsvári zeneiskolába. Itt volt végig középiskolás, zongorázni tanult, végzett, majd bejutott az Akadémiára és elvégezte a zongora szakot. Kolozsváron a Zeneakadémián sok barátnője és barátja, udvarlója akadt, mert nagyon szép kislány volt. Művészi társaságba, környezetbe került, s ez azzal járt, hogy megnőttek az igényei a szórakozás, öltözködés tekintetében. Ezen túl csak jót mondhatok róla, mert érzékenyebb, melegebb lelkű gyermek volt, mint én. Elvégezte az Akadémiát és a kolozsvári Román Operában volt korrepetitor. Megismerte az akkor még egyetemista sváb nemzetiségű Glass Ingo³⁶ fiatalembert, aki a Képzőművészeti Akadémián, a szobrászaton egyetemista volt, és különben elég jól tudott magyarul. Esküvőjük 1966-ban volt, Ruha István volt a násznagy, aki a család személyes ismerőse volt, hiszen édesapámnak a Magyar Operában kollegája volt. Egy év múlva végzett Ingo is, és kihelyezték őket Galacra. Itt született leányuk Kriszta és fiuk, Ingmar. Sógorom ott alkotta első nagyméretű, tizenvalahány méteres szobrát, amit a Duna partján állítottak fel. Különben egész életében vasban dolgozott, később mindig három színben: kékben, pirosban, sárgában. Egy év után elkerültek Bukarestbe, húgom ott is az Operában korrepetált, férje pedig művészeti tanácsadó volt egy múzeumban.

Ingo szülei már régebben kimentek Németországba, és a húgomék is beadták a kitelepedési kérésüket, amelyet jóváhagytak. Így 1979-ben elhagyták az országot.

Édesapámat súlyosan érintette, hogy meg kell válnia leányától, hosszú-hosszú levéllel próbálta rávenni a maradásra, de nem tudta többé visszatartani. Münchenben telepedtek meg, Gyöngyi a Staatsopernél kapott állást. Ingo művészeti igazgató lett, nagyon sokat dolgozott, s az országban, majd külföldön is elismert szobrász lett. Hogy az életük vége hogyan alakult, az homályos előttem. Nem tudom, hogyan jutottak oda, hogy elváljanak. Gyöngyi halálos beteg lett, kórházba került, 2004 őszén meglátogattam, de már nagyon látszottak rajta az elmúlás jelei. Néhány napig maradtam Münchenben, minden nap kétszer is meglátogattam, nagyon örültünk egymásnak, de úgy gondolom, mindketten tudtuk, hogy többé itt a földi létben nem találkozunk. Hazajöttem, s rá egy hónapra Isten magához szólította hűgomat. Német református lelkész nő temette. Kérészemre elküldte a temetési beszédet, mert én már nem tudtam elmenni.

Sógorom másodszor is megnősült. Két évvel ezelőtt végleg Budapestre költözött, ott is alkot és intenzíven bekapcsolódik a művészi életbe.

Gyermekkor, iskolák

A Nagy-Szamos menti Árpástón születtem, Déstől 19 km-re, édesapám itt volt lelkipásztor. 1934-ben került oda, s én 1935. február 19-én születtem. Édesanyámnak nehéz szülése volt. Februárban zajlott a Szamos, s édesapám nem tudott orvosért menni, végül a zajló Szamos jégtábláin ment át a rettegi orvoshoz, s aztán a Szamost megkerülve érkeztek meg az orvos kocsijával. Megszülettem.

Szülőfalum két tiszta magyar falu, Magyardécse és Bálványosváralja szomszédságában van. Árpástó viszont vegyes volt. Különös, hogy nem volt népviselet, nem voltak népszokások, a magyarok sok román szót keverték beszédükbe. Abban az időben 600 magyar református élt a községben – más magyar felekezet nem volt – és 600 román, mind görög-katolikusok. Tudtommal a két nép között nem volt soha semmi ellentét. Két iskola volt: egy református elemi,

én is oda jártam, és egy állami, ahova a román gyermekek jártak. A reformátusoknál egy, időnként két tanító volt. Természetesen a születések/elhalálozások arányszáma pozitív volt, de korántsem olyan jó, mint Szilágyságban. Emlékszem, hogy a magyar időben édesapám kapott a magyar államtól húsz pár bakancsot. Odahívta a román papot, és tíz párt átadott, hogy ossza szét a románok között. Magával a román pappal is elég jó viszonyban volt, a két család még összejárt egyszer-egyszer, de azért közeli barátok nem voltak. Élt még ott egy magyar tanítócsalád, Csejdy Jenő és felesége, az állami iskolának a tanítója, akinek a gyermekével barátkoztam.

Hatéves koromban itt mentem iskolába. Debrecenből odahelyezett fiatal lány, Lada Margit volt az első tanítóm. Az első három elemi itt végeztem. Itt értem a magyar időket, a magyarok bejövetele az első igazi nagy élményem volt. Csodálatos eseményként éltem át a bevonulást. Édesapám lehozatta a toronyba elrejtett, becsomagolt piros-fehér-zöld zászlót, azt kibontva és lobogtatva, szekéren, a tanítóval együtt mentünk át Rettegre, a közeli kisvárosba, ahol a bevonulók egy csapata áthaladt.

Amikor megvolt a második bécsi döntés 1940 augusztus végén, de még nem vonultak be a magyarok, akkor nagyon féltünk attól, hogy ránk támadnak a Maniugárdisták.³⁷ Nem értettem, hogy szüleim mitől félnek, mert Árpástón a románoktól nem kellett félnünk. Nemrég olvastam, hogy Cseterky János, ördöngösfüzesi lelkipásztor értesítette a püspököt, hogy a környékben garázdálkodnak a Maniugárdisták, megtámadják a papot, kifosztják a magyar üzleteket, iskolákat. Édesapám kipárnázta az ablakokat, hogy védje a családot az esetleges lövésektől, a gondnok pedig önként ajánlkozott, hogy éjszakánként, megbújva a mogyorófák között, kiskertünkben virraszt. Tehát nagyon féltünk.

Amikor a szovjet offenzíva közeledett, összecsomagoltunk, és 1944 október első napjaiban nyugat felé vettük utunkat ötön: szüleim, húgom, apai nagymama és én. Szilagypanitig jutottunk, ahol anyai nagyszüleim éltek. A családi tragédiáról már beszéltem. Édesapámat megválasztották Szilagypanitba, majdnem két évig

volt ott lelkész. Azelőtt Árpástórol több nyáron elvittek szüleim Panitra nyaralni. Nagyszüleim engem nagyon szerettek. A paniti évekről sok kedves emléket hordozok magamban, noha csak rövid ideig éltünk ott. Tiszta magyar, tiszta református falu volt, és ma is az. Vasárnap délelőtt majdnem tele volt a templom, délután pedig alig lehetett helyet kapni. Emlékszem, hogy nagyhéten is voltak húszan-harmincan. Akkor a falu 600 lelkes volt, úgy tudom, most is annyi. Szilágypaniton ma is nagyobb a születések száma, mint az elhalálozottaké – hála Istennek, a Szilágyországban Panit nem az egyedüli ilyen falu. Sok játszótársam volt, barátságos és adakozó lelkületi nép volt. Többször voltam a változások után Paniton szolgálni, imahéten és máskor is, ajándékokat kaptam tőlük, ölelgettek. A mindenkori lelkészt szerették, megbecsülték; szinte minden nap bekopogott valaki a parókiára, ajándékot hozott, egy csupor tejfölt, egy pár tojást, egy kosár szőlőt, körtét, vagy éppen kölcsön kért kis összeget. Ez azért volt nagyon kellemes meglepetés, mert az árpástóiak nem ilyenek voltak. Egyáltalán nem akarom becsmérelni az árpástóiakat, mert jó viszonyban voltunk velük, de másfajta nép volt. Paniton jól éreztem magamat, mert az egész légkör barátságos volt.

Diákévek Zilahon

Az első három elemimet Árpástón jártam, a negyediket pedig Szilágypaniton. Innen mentem 1945-ben a Zilahi Református Wesselényi Kollégiumba, ami kizárólag fiúgimnázium volt. Édesapám beíratott az internátusba. Nagyon nehéz évek következtek. Sokszor bizony éhezünk, azt mondhatnám, hogy szinte abból éltünk, amit otthonról, a szülőktől a csomagokban kaptunk. Amikor beiratkoztunk a konviktusba, a szülők természetben is hozzájárultak a fenntartáshoz. Kellett hozniuk krumplit, murkot, hagymát, sok mindent, mert egyszerűen nem volt miből eltartani a diákságot.

Megvolt az a régi kollégiumi rendszer, a maga varázsával és mindennel, amit ma egy akkori diákközösségről elmondhatunk. De ez a régi kollégiumi rendszer azt is jelentette, hogy a felsős diákok uralkodtak az alsósokon. Minden bentlakó

nyolcadikosnak, tehát érettségizőnek volt egy *fikája* [az elsőévesek gúnyneve], akit ő választott, és akinek a felsős rendelkezésére kellett állnia. A fika kipucolta a nyolcadikos csizmáját, forró lábvizet hozott fel a konyháról, mert meleg víz nem volt az internátusban, közvetítette a szerelmes leveleket... Az a nyolcadikos, aki engem választott fikának, durva ember volt, őt „Incze úrnak” kellett szólítani. Pucoltatta velem a csizmáját, amely a lábán volt, közben többször is mondta: „De aztán fényes legyen, mint a Salamon töke!” Ezt a hasonlatot nem értettem akkor, tizenegy éves koromban. Ha nem volt elég fényes, akkor: „Bukj meg!” – meg kellett hajolni, s a fenekemre vert kettőt-hármat a lovaglópálcájával. Ha a tál a forró vízzel nem volt színültig tele, akkor jött a büntetés. Incze úr nagyon megkeserítette első gimnazista életemet. Nos, ez megváltozott, mert 1946-ban édesapámat megválasztották a Wesselényi Kollégium vallástanárának a neves M. Nagy Ottó³⁸ helyére, aki negyven valahány éves korában, tüdőbajban meghalt. Beköltöztünk. Először az internátusban adtak két szobát a családnak, nagymamával, mindenkivel együtt, majd egy év múlva átköltözhattünk a kollégium tanári lakásainak egyikébe.

1946 és 1951 között éltem Zilahon. Nagyon sok jó emlékem van a kollégiumról és általában a cívisvárosról. Szerettem a tanáraimat, és úgy éreztem, ők is szeretnek engem. Zilahon konfirmáltam 1948-ban, több mint 130 fiatal konfirmált egyszerre. Több csoportban, külön történt az előkészítés: voltak a kollégisták (fiúk), a tanítónőképzősök (lányok) és az inasiskolások. Minket, harmadikos diákokat a kollégiumban édesapám a vallásórán készített elő a Heidelbergi Kátéból, a lányoknak és az inasoknak a kátéórája a parókián volt.

1948-ban, a harmadik gimnáziumom végén, a tanügyi törvénnyel a kollégiumi élet teljesen megváltozott. A Wesselényi fiúkollégiumból 2. sz. vegyes iskola lett. Wesselényi csak egy volt Erdélyben, vegyes líceum sok száz. A tanítónőképzőből leánylíceum lett. Harmadik után nyolcadikba mentem, s akkor már vegyes osztályunk volt. Ott jártam a nyolcadikat, a kilencediket, s a tízediknek az első félévét, utána költöztünk Kolozsvárra. Korrajzként talán érdekes lehet a mi osztályunk helyzete. A tanügyi reformmal összeolvasztották a harmadik és a

negyedik gimnáziumot nyolcadikká s a középiskola 11 osztályos lett. 1951-ben viszont a tizedikesek nyáron gyorstalpalással elvégezheték a tizenegyediket – azok, akik 1935 előtt születtek, és az általánosuk 7,00 fölött volt –, így csonka osztály maradtunk. Én kijártam szabályosan a tizenegyet. Nyilván siettetni kellett az iparosodást, kellett a munkaerő, így többen is már 16 évesen beiratkozhattak az egyetemre.

Zilahon megkeserítette a '48 utáni diákéletemet az úgynevezett UTM-ügy, ami a későbbi UTC³⁹ elődje volt (Ifjú Munkások, illetve Kommunisták Szövetsége). Az azelőtti, minden tanulót magába foglaló diákszövetség (UAER) megszűnt és UTM-vé alakult. Ennek nem minden diák lett automatikusan tagja, voltunk az egykori kollégiumban kb. 30-an, akiket formálisan felvettek, s utána azonnal ki is zártak. Maga a kizárás életem egyik legmegalázóbb eseménye volt, már akkor így éltem meg, s azóta is csak így tudok erre gondolni. Összegyűjtöttek minket a kollégiumi díszterembe, ahol azelőtt áhítatok, évváró ünnepélyek voltak. Itt két felsős diáktársunk (magamban hóhéroknak neveztem őket), Herskovics és Somogyi kiállt oda, ahol nemrég az úrasztala volt – a szószéket már azelőtt kitétték –, és felolvastak egy névsort, amiben benne voltam én is. Lelkészek, kulákok, földbirtokosok, dzsentrik gyermekeit felsorakoztató névsor volt. Reánk mutattak: „Ezek osztályellenségek, ne barátkozzatok, ne játsszatok velük a szünetben, ne osszatok meg velük a tízóraitokat!” Még azt is mondták: „Ne súgjatok nekik!” Teljesen el akartak különíteni. Az utémista vezetők annyi csúfságot űztek velünk, amennyit csak tudtak, de az osztályunkban ilyen buzgó utémista nem volt, továbbra is mindenki barátkozott mindenkivel.

Egyik kizárt barátommal, a dzsentri Czell Lőrincsel a május elsejei ünnepségekre plakátokat festettünk, írtunk. Somogyi, az UTM vezetője, iskolatársunk ígérte, hogy nekünk mint rajzolóknak kivételesen megengedik, hogy a többiekkel kivonuljunk. Nekiálltunk Lencivel és sok plakátot festettünk. Én magam nem tudok rajzolni, de egyet tudtam: Sztálin elvtárs profilját baloldalról lerajzolni, s alája írni a szöveget: *Éljen a szovjet-magyar barátság!* Május elsején, amikor reggel a diákok a kisudvaron összegyűltek, odajött Somogyi és hazaküldött. Tudom, hogy ez nem

nagy eset, de egy tizenéves gyermeknek, aki felkészült, hogy bekapcsolódjék a diákközösségbe, valóságos trauma volt. Talán még sajátosabb eset, amely az osztályfőnökökhöz fűződik. Kulcsár tanár urat (elvtársat?) mind szerettük. Földrajz tanár volt, jó szakember, közvetlen természetű. Zilahi volt, s mint sok zilahi, ő is szőlősgazda. Pár nappal a születésnapja előtt meghívta az osztályt a szőlősbe egy vidám estre, de utána hozzátette, hogy a meghívás a kizártakra nem vonatkozik. Hat kizárt volt az osztályban, három fiú és három leány. Aztán egyenként megszólított, hogy mi is jöjjünk el a „kertek alatt”, de ne csoportosan. Jellemző, hogy még a tanárok is tartottak az ifjúsági kommunista szervezet diákvezetőitől. Időnként több ehhez hasonló elkülönítésben, megszegyenítésben volt részünk.

Ennek ellenére Zilahon jól éreztem magamat. Addig mi, kollégisták minden vasárnap templomba mentünk. A kisudvaron osztályok szerint sorba állítottak, így vonultunk a templomba, ahol a karzaton megvolt a helyünk. Emlékszem, az osztályban csak egy katolikus volt, a többi mind református. 1948 után nemcsak, hogy ez nem volt meg, hanem szigorúan tiltották, hogy templomba járjunk. De kinek tilthatták? – csak az utémistáknak, nekünk nem. Én azelőtt is jártam templomba, édesapám még egyszer-egyszer szolgált is mint vallástanár. Viszont ennek a kizárásnak egyik eredménye az volt, hogy megalakult a gyülekezetben az ifjúsági bibliakör – addig nem volt –, és a kizártak közül egy jó páran eljöttek az ifjúsági bibliaóra. Anélkül, hogy szóltunk volna egymásnak, összegyűltünk a parókián. Minket a diák-vezetők nem büntethettek meg, pedig nyilván tudtak róla.

Ez az UTM-s kor mégis kedves számomra, mert volt vagy két-három olyan jó barátom, akikkel együtt tudtunk játszani, pingpongozni, futballozni, kirándulni, gombászni (már akkor jártam), s ezekkel nagyon jóban voltam. Ezért és sok más kedves emlékért minden zaklatás ellenére Zilah számomra sokáig a világ közepe volt. A változások után, amikor Zilahon jártam – és többször jártam –, szomorúan láttam és hallottam a régiektől, hogy a város megváltozott. Nemcsak hogy az iparosodással a népesség úgymond felhígult, nemcsak hogy a meghitt kis cívisvárosból vegyes „minőségű” keverék lett, de megváltozott a magyar–román

arány is, mint ahogyan a legtöbb erdélyi városban. „Egykor a főtéren csak magyar szót lehetett hallani, most csak nagyon ritkán, s a magyarok is alig ismerik egymást” – panaszolta egyik helyi magyar tanár.

A kolozsvári Református Kollégiumban

Hogy mi történt velünk 1948-ban, arról édesapám életrajzának a vázolásánál röviden beszéltem, most már a magam összefüggésében mondom el az eseményeket. A Teológián katedrák ürültek, mert Tavaszty Sándornak, Imre Lajosnak, Nagy Gézának, Gönczy Lajosnak egyik napról a másikra kényszernyugdíjba kellett menniük. Édesapám volt az egyik esélyes a gyakorlati teológiára, és a püspök nem őt nevezte ki. Ezt az előzőkben részletesebben elmondtam. És akkor elhatározta, hogy Kolozsvárra a Magyar Operába jön. Versenyvizsga után valóban prímhegedűs lett. Persze lakásunk Kolozsváron nem volt, úgyhogy László Dezső családja fogadta be édesapámat és édesanyámat a parókiára. Mi pedig ott maradtunk apai nagymamámmal és a húgommal Zilahon addig, amíg lakás került. Végül került, és beköltöztünk a Hidelve 14. szám alatti házba. 1951 elején ismét mind együtt lehettünk. Engem beírtak a volt Református Kollégium tizedik osztályába. Ez nem volt koedukációs iskola, és tiszta magyar volt. Itt tanultam másfél évet, itt érettségiztem 1952-ben. Ennek az évnek augusztusában innen, a Hidelve utcai lakásunkból tartóztattak le.

Ez a durva UTM-élet csak Zilahon folyt. Ott a Kollégium folyosói tele voltak plakátokkal, Sztálin-, Lenin-, Marx-idézetekkel, az osztályban pedig volt Sztálin-sarok, Lenin-sarok és sztahanovista sarok. Osztályonként faliújságok rondították a terem falait, tele faliújság-cikkekkel, orosz sztahanovistákkal meg iskolai éltanulókkal. Minket nemcsak kizártak, hanem meg is félemlítettek. Átjöttem Kolozsvárra. Itt ebből semmi nem volt, nem volt faliújság, Sztálin- Lenin-kép... Csodálkoztam: hát ez más ország? Nagyon jellemző, hogy én Kolozsváron utémista szerettem volna lenni, mert hát az valamelyes közösségi összetartozást ígért. Akkor, tizenéves életem elején még nem láttam a kommunizmus torzságát

és veszélyeit. Az osztályunkban volt egy UTM-felelős, Lénárd István, s megkérdezte (a többiek jelenlétében), hogy akarok-e utémista lenni. Azt válaszoltam, hogy igen, s csodálkoztam, hogy a többiek kissé gúnyosan mosolyogtak, mert Kolozsváron senki sem akart belépni ebbe a politikai szervezetbe. Végül nem lettem sohasem UTM-tag. Ennek az egésznek a fintora, hogy Lénárd Pisti, a fejérdi parasztfiú és utémista, később az első volt az osztályból, aki kiszökött Németországba, orvos lett Münchenben. A nagy utémista volt az első, aki hátat fordított a kommunista Romániának. Egy ideig volt faliújságunk, egy vicclap, érdekességekről, iskolai esetekről írtunk humoreszkeket, én rajzoltam a címet: *Klassz-mi?* Nagy Géza bácsi, magyartanárunk azt mondta, hogy ezek komolytalan írások, és levétette a *Klassz-mi-t*. De politikai faliújság, általában diákpolitikai élet Kolozsváron nem volt.

A tanárok

Zilahon természetesen még a régi tanári kar tanított. 1948-ig az igazgató Szász Árpád volt, a városban és az iskolában is nagyon elismert személyiség. Ha a nevét említették Zilahon, később Kolozsváron is, mindenki felkapta a fejét. Magyar-román szakos végzettsége volt, de tudtommal csak román irodalmat tanított. Szigorú ember volt. Elegáns megjelenésű, magas, szikár termetű volt, a parancsolás sugárzott róla – és parancsolt is.

Elismerték városszerte, ez természetes volt. Amikor ő végigment a kisváros utcáin – a kisvárosban mindenki ismert majdnem mindenkit –, tisztelettel köszöntötték; már a külső megjelenéséről is mindenki tudta, hogy az Szász Árpád. Ahogyan ment, ahogyan „tartotta magát”, az tiszteletet parancsolt. Megítélése a magyarok között mégsem volt egyértelmű. Valamelyik évben 1945 és '48 között, egy januári román nyílttéri ünnepségen történt. A két román fejedelemség, Havasalföld és Moldva egyesülését ünnepelték, s a főtéren, a Wesselényi-szobor mellett összegyűlt románok a „hora unirii”⁴⁰ körtáncát járták. Természetesen magyar ebben nem vett részt, Szász Árpád viszont beállt közéjük. Ezt az egész város

megtudta, s a magyarság elítélte ezért Szász Árpádot. 1948 után bekerült Kolozsvárra, egyetemi tanár lett. Találkoztam vele alkalmilag, itt is úgy „festett”, mint egykor a kisvárosban.

Tatár Géza volt a magyartanár. Jó tanár volt, de az „igazit” Kolozsváron ismertem meg. Ő ifj. Nagy Géza.⁴¹ A többi zilahi közül csak a félszemű, szigorú Józsa Gerőre emlékszem igazán, aki magyartanári végzettséggel román nyelvet tanított. Szigorú ember, de nagyon jó tanár volt. Féltünk tőle, ugyanakkor tiszteltük és szerettük is. Akkor még nem tudtam megállapítani, most utólag úgy vélem, hogy Kolozsváron képzettebb tanáraink voltak. Amikor erről beszélek, főleg Nagy Géza bácsira gondolok, aki sajnos csak egy évig tanított. Élmény volt, ahogyan beszélt a 20. század költőiről, íróiról. A többiek közül csupán Árkossy Sándor földrajztanárt emelhetem ki, aki igazgatóm is volt. Nemrég, majdnem száz éves korában halt meg Egerben. Szász Árpádhoz hasonlítható jelenség volt, főleg szigorúságára gondolva. Árkossy István grafikus, festő édesapja. Más, különösebb, behatóbb élményem a kolozsvári tanárokról nem volt.

A tantárgyak közül a számtant szerettem, de csak jó közepes matekos voltam, ennél még gyengébb, ha az egyik kolozsvári osztálytársamra gondolok, aki számtanzseni volt. Érdekelt ugyan a számtan, de inkább a humán tárgyak felé fordultam, főleg a magyart szerettem. Ezt a hajlamomat mindkét szülőmtől örököltem. Különös, hogy a történelmet sohasem szerettem, talán azért, mert nem voltak igazán jó tanáraink, vagy inkább azért, mert egyszerűen nem volt ilyen irányú hajlamom, adottságom.

Gyerekkori barátok, osztálytársak

Mind Zilahon, mind Kolozsváron több barátom is volt. Itt most azokat említem, akiknek az erdélyi magyarság viszonylatában közéleti szerepük volt. Zilahon jón voltam egyik osztálytársammal, Kerekes Györggyel⁴². Édesapja cipésmester volt, nyolcan voltak testvérek, teljesen érthető, hogy ő lett az osztályunk UTM-felelőse.

Ennek ellenére barátkozott velem, kizárta. A Dacia Könyvkiadó igazgatója lett. Nyugdíjasként most itt él Kolozsváron. Kolozsváron padtársam volt Kelemen Árpád⁴³, kajántói parasztyermek, aki neves elektromérnök lett. Igazi zseniként beszélt később mindenki róla. Bukarestben már huszonhat évesen egyetemi tanár lett, majd Kolozsváron volt professzor. Úgy tudom, a villanyárammal hajtott motorok (egyik?) feltalálója volt. Ő már nincs köztünk. Osztálytársam volt az elismert, többször kitüntetett zenész, Almási István⁴⁴, az erdélyi népzene kutatás jelentős alakja. Azok közé a kevesek közé tartozott, akik a diktatúrában is tartották a kapcsolatot az egyházzal. Három évig az egyik kolozsvári templomban kántor is volt. Egyszer-egyszer találkozunk, s a mai napig jó, baráti viszonyban vagyunk. A többiekkel... Nos, természetes, hogy „szoros kapcsolatom” volt a kommunistaellenes szervezetünk több tagjával. Református egyházunkban elismert, nagyon tisztelt személyiség, Bustya Dezső⁴⁵ marosvásárhelyi lelkipásztor, püspökhelyettes közelebbi barátom volt. Ágyat, priccset osztottunk meg a fogolytáborokban. Nagyon jó gyülekezeti lelkipásztor volt és tehetséges költő. Jelenleg nyugdíjasként, Marosvásárhelyen él.

Börtönévek

A középiskola és a Teológia közötti két év jelentősen meghatározta ifjúságomat, de talán egész életemet is. A börtön évekről van szó, s arról, hogy részt vettem egy rendszerellenes ifjúsági szervezetben. Ez mindenekelőtt az én örök ellenzéki séggemmel magyarázható, egy belső indítással, amit bizonyára a génekkel lehet magyarázni. De ha nem megyünk éppen ilyen mélyre, akkor vissza lehetne menni a zilahi évekre, ahonnan ugyan nagyon kedvesen emlékeim vannak, de az UTM-ből való kizárás, amiről volt szó, érlelte bennem azt, hogy körülöttem valami nincs rendjén, valamit kell tenni. Persze ehhez hozzájárul egy bizonyos tizenéves kalandvág, amit sohase tagadtam és nem is szégyelltem. De Zilahon ilyen szervezkedésről szó sem lehetett.

Az IKESZ (Ifjúsági Kommunistaellenes Szervezet)

Kolozsvárra kerültem, és itt beszélgettünk néhányan arról, hogy hát annak a sok visszásságnak, aminek részesei és szenvedői vagyunk, véget kellene vetni. Egyszer hazamenet az iskolából Bustya Dezső mondta, hogy nekik is vannak rendszerellenes gondolataik, de egyelőre még komoly szervezkedés nincs. Mondtam, hogy mi is tervezünk hasonló megmozdulást. Így kerültem Bustya révén kapcsolatba ezzel a még vajúdóban levő, de azért mégiscsak már élő szervezettel. Nem sokkal később meg is történt, hogy együtt tárgyaltunk alapeszmékről és célokról. Tudtuk, hogy az nem a tizenévesek dolga, hogy megdöntsenek egy rendszert.

Így gyűltünk össze aztán Palocsay Rudolf⁴⁶ kertésznek a virágházában. Palocsay Rudolf Kolozsváron ismert személy volt, nagy kertjében, gyümölcs- és virágkeresztezésel foglalkozott. Fia, Zsiga is úgy gondolkozott, mint mi. Rudi bácsi virágházában, üvegházában gyűltünk össze. Neveket is tudok mondani, bár nem biztos, hogy mindenki eszembe jut. Tehát: Veress Zoltán⁴⁷, Bodor Ádám⁴⁸, Palocsay Zsigmond⁴⁹, Muzsi András, Szász István⁵⁰. Ez utóbbi kettő a mi „frakciónk” volt.

Arról beszéltünk, hogy mit kellene tenni. Fellengzős terveink voltak, diáktervek, melyekbe belejátszott az is, hogy kalandregényeket olvastunk, és az is, hogy mind valamiképpen sérültek voltunk, mármint a rendszer sérültjei. Megalakultunk, és szervezetünknek az IKESZ nevet adtuk: Ifjúsági Kommunistaellenes Szervezet. Ez '51 késő tavaszán volt. Mindenféle szubverzív tettekre készültünk: felrobbantani olyan vasútvonalat, amelyen a Szovjetunióból érkeznek akár katonák, akár robbanóanyagok. A robbantás eléggé előtérbe került, arra is alapozva, hogy Muzsi is és én is, mindketten kémia-szakra készültünk, és Muzsi így amatőr szinten foglalkozott a robbantással. Ebből annyi valósult meg, hogy az iskola szertárából kicsentünk holmi kémiai szereket, amelyek Muzsi szerint kellett ahhoz, hogy robbanóanyagot állítsunk elő. Mai napig nem tudom, hogy ez igaz volt-e, és azt sem, miért kellett ehhez mikroszkóp, amit szintén a szertárból

hoztunk el. Végül ez az egész robbantás ügy valahogy elenyészett, tehát sose lett belőle semmi.

Az igazi és nagy terv, amit aztán megvalósítottunk, az volt, hogy röpcédulákat készítsünk, amivel felhívjuk a lakosság figyelmét, hogy ellenállást tanúsítson a rendszerrel szemben. Az egyik lánynak a lakásán, amikor nem volt otthon senki, röpcédulákat készítettünk primitív szerelésben; guminyomdánk gyermekjátékszer volt, azt gondolom, hogy sapilográfna hívták. Jó minőségű vécépapírt vásároltunk, arra nyomtattunk. Összegyűltünk és énekeltünk – nem mert jókedvünk volt, hanem azért, hogy ne legyen feltűnő a szomszédoknak, hogy együtt van annyi fiatal. Nem voltunk sokan, mintegy heten-nyolcan. Nem nagyon emlékszünk már, hány röpcédulát nyomtattunk. Én úgy mondtam, hogy ötezret, de ez sem igaz. Később gondolkoztam, hogy miért mondtam ötezret, hiszen nem akartam sem hazudni, sem nagyozolni. Valószínű azért, mert a vádiratban ötezer szerepelt – nyilván, hogy nagyobbnak tűnjék a bűn, illetve a büntetés. Asztalos Lajos társunk szerint kétezer volt, s valaki azt is mondta, hogy nem volt, csak ezer, de ennyi minden bizonnyal volt. Az egyik oldalán magyarul, a másikon románul nyomtattuk. A szövegre szó szerint, betű szerint emlékszem: *„Emberek! Harcoljatok a vörös kutyák ellen, akik romba döntik családjaitokat, s elviszik a nép legjobb fiait!”* Ennek az utolsó mondatrésznek az az előtörténete, hogy 1952-ben, amikor ezt nyomtattuk – de már '51 végén is – megkezdődtek az úgynevezett adminisztrációs letartóztatások. Olyan embereket vittek el, akik semmit nem követtek el, nem tudtak rájuk sózni semmilyen konkrét bűnt, de politikailag meg nem tűrt személyeknek minősültek. Például László Dezső volt ilyen, aki magyar időben országgyűlési képviselő volt. De voltak olyan régi kommunisták, akik aztán ezt az új kommunizmust megutálták, és kiléptek a pártból. Volt több ilyen pártfejes, párttisztviselő, románok és magyarok, a Magyar Népi Szövetség⁵¹ vezető alakjai. Tehát letartóztatások voltak, és innen adódik az a mondat, hogy „elviszik a nép legjobb fiait.” Mert ezek a „legjobb fiak” voltak, akik intelligenciahányados szempontjából egy ország vezetésére is képesek lettek volna.

Úgy emlékszem, hogy románul csak egypár darabot nyomtattunk. Ez '52 áprilisában történt. Arra készültünk, hogy április 30-án éjjel, tehát május elsejére virradóan szórjuk szét a városban, méghozzá az akkor divatos éjjeli zene leple alatt. És ez így is volt. Persze nem volt olyan könnyű otthonról egyikünknek se elszabadulni, nem volt egyszerű, hogy a szülők elengedjék egy egész éjszakára tizenhat-tizenhét éves gyermeküket, de végül sikerült. Hármás-négyes csoportokra oszolva jártuk be a várost és szórtuk szét a röpcédulákat, betettük a postaládákba, becsúszattuk az ajtók alatt vagy a réseken. Én a Séta teret, az Arany János utcát és a Monostori útnak a legelejét kaptam. Az egyik társunk hegedült, a másik tangóharmonikás volt, más csoportban csak szájharmonika és hegedű volt. Palocsay Zsiga volt az egyik társam, ő hegedült, s nem emlékszem, ki volt a harmadik.

Nem szórtuk szét az egészet. Amikor megkezdődött a razzia, ide-odafutottak az emberek. Nagy felhajtás nem volt, de azért látszott, hogy valami zavar van a városban. S akkor fogtuk magunkat, és a még kezünkben levő röpcédulákat csak úgy találomra szétszórtunk a parkban. A padokra tettük, sietve menekültünk, és hazamentünk. Minket nem ellenőriztek. Ennek az utótörténete, amelyet akkor még nem tudhattunk, csak a Securitatén derült ki. Velünk egy időben egy egyetemista kisebb csoport adott éjjeli zenét, és összeszedett az elszórt röpiratokból jó sokat. A razzia nem minket, hanem őket érte utol. A szekun az volt a vád, hogy ők nyomtatták és terjesztették. Őket, szegényeket addig tartották ott, amíg minket letartóztattak, és kiderült, hogy ártatlanok. Tárgyalás, per nélkül szabadon bocsátották őket. Fogalmam sincs, hogy személy szerint kik lehettek, soha nem tettek egyikünknek se szemrehányást.

Az egyik társunk említette, hogy az iskolában vörös festékkel leöntötték a Lenin-szobrot, de én ebben nem vettem részt. Jött a következő állami ünnep, augusztus 23. Muzsi és én intenzíven készültünk a Bolyai Egyetem kémia tanári szakra, és a második röpcédula nyomtatásában nem vettünk részt. Sok tanulnivalónk volt, s csak annyit tudtunk, hogy a többiek nyomtatnak. Meg is kezdődött az egyetemen a felvételi, letettem az első két vizsgát, az egyiket kilencesre, a másikat tízesre –

csak miután szabadultam, tudtam meg ezt a szüleimtől –, s még egy vizsgám volt hátra.

A letartóztatás

1952 augusztus 21-én mindnyájunkat letartóztattak, tizenöt fiút és három leányt. Csak ötön voltunk a 11 b-ből, akik érettségiztünk, 17-18 évesek, a többiek alattunk jártak, ők csak szabadulásunk után tették le esti líceumban az érettségit. Három fiú kivételével mind a volt Református Kollégiumba jártunk. A lányok tizenöt évesek voltak, az egykori Református Leánylíceumba⁵² jártak. Én tizenhét és fél voltam. Hogy ki árult el és hogyan, azt csak mások elbeszéléséből tudom. Egyik társunk édesapja megtalálta házuk pincéjében a röpcédulákat, és feljelentette fiát a Securitatén, akik azt ígérték, hogy fiának nem lesz semmi baja. Valóban csak 14+3 fiatal került a vádlottak padjára. Nagyon sajnáltam ezt a „szerencsés” társunkat, mert komoly gyermek volt, és bizonyára lelkiismeret furdalásai voltak.

Éjszaka törtek ránk. Kinn aludtam az udvaron. Két alak jött be, magyarul beszéltek, és szüleimnek azt mondták, hogy elvisznek most egy ideig, nekem pedig azt, hogy vegyek magamhoz fésűt, fogkefét és fogpasztát, de csak ennyit, és menjek velük. S akkor bementem a konyhába, ahol nem volt villany. Volt egy fiókom, ahol könyveim, füzeteim is álltak, s ott volt a pisztoly. Amikor benyúltak a fiókba és rátettem a kezemet a pisztolyra, betoltam a pisztolyt a könyveim közé. A Securitatén aztán azonnal elvették a fésűt, fogkefét, fogpasztát. Miután hazajöttem, édesapámék elmondták, hogy másnap ők maguk kutattak a dolgaim között és megtalálták a pisztolyt. El lehet képzelni, mit jelentett egy szülő számára, hogy gyermeküknek pisztolya van. Különben egy rozsdás, kicsi forgópisztoly volt, golyó nélkül, meg se mozdult az a bizonyos henger. S akkor a szüleim összedugták fejüket, hogy most mit tegyenek, hát végül bedobták egy kanálisba. Nem az enyém volt, csak éppen akkor nálam volt, én pedig a vallatásnál erről hallgattam. Négyen tudtunk róla, mind a négyen kaptunk – úgy emlékszem – három évet. A vallatók úgy gondolták, hogy a fegyver Muzsinál van, mert egy

időben valóban nála is volt. S akkor két foglár kíséretében Muzsit hazahozták, hogy adja elő a pisztolyt. Kikutatták a házat, persze semmit sem találtak. Az eset komikumához tartozik, hogy megtaláltak Muzsinál egy szépirodalom-jegyzéket, s azt kérdezték: Móricz Zsigmond, Reményik Sándor és a többiek, tagjai voltak-e a szervezetnek?

Két hónapig voltunk a Securitatén szétszétva külön cellákba. Egy emeletes ágyunk volt, megtörtént, hogy a két fekvőhelyen haton aludtunk fej-láb, láb-fej helyzetben. Kis, levegőtlen lyukak voltak, a dupla vaslemezről készült ajtó alján tojás nagyságú szellőző lyukakkal. Tipikus eset, amiről akkor még nem is éreztem, hogy milyen megalázó. Egy idősebb kalapos zsidó bácsi asztmás volt, s amikor rájött a légszomj, nem kapott levegőt, akkor letérdelt a lyukakhoz, mi pedig felváltva vettük a kalapját és húztuk az orrához a levegőt. Ez naponként többször megisméltődött. Végül elvették a kalapját, azt mondták, hogy nyáron nem kell kalap. Sokkal később arra is gondoltam, hogy a bácsi azért is ragaszkodott kalapjához, mert ezt tette fejére, amikor imádkozott. A cellában nem volt kübli, reggel három, este két percre engedtek ki a vécére. Prosztatásoknak ez nem volt elég. Az egyik cellában megtörtént, hogy egy öreg hiába dörömbölt, nem engedték ki a mosdóba, hát a csajkájába végezte el dolgát. Ez nem lett volna nagy baj, csak hogy közben jött az ebéd vagy a vacsora, és a csajka tele volt. Ahogy kiléptünk a cellából, le kellett hajtani a fejet, hátra kellett tenni a kezét. Ha nem ezt tettük, tarkón vágta, belénk rúgta.

Két napig senki nem törődött velünk, majd feltették a fekete szemüveget és felvittek a kihallgatásra. Egy Feneşan nevű kis, vékony, cingár zászlós volt az első vallató, aki végül nem is vallatott, csak ordított, mint egy sakál. Álltam mellette, belérúgott a kezembe, felhasította az egyik körmömet (két hónapig bajlódtam vele), adott vagy két kis pofont, de annyi. Ordított, szidott és fenyegetett. Amikor másnap ismét felvittek, akkor már egy idős tiszt, Juszko vagy Juszka nevű volt a vallató, aki nagyon normálisan beszélt és viselkedett. Nem vallattak, nem kínoztak, egyszerűen fejünkre olvasták azt, amit elkövettünk, és mi csak feleltünk: igen, úgy volt. Nem volt mit tagadni, mert már mindent tudtak. Persze, kellett vigyázni, hogy

mit mondunk, hogy ne mondjunk újat, csak olyant, amit már feltételezetten ők is tudnak. Így történt meg, hogy volt egy zilahi egykori osztálytársam, barátom, akinek beszéltem szervezetünkről, s ő ajánlkozott, hogy csatlakozik, de erről nem szóltam semmit, mert csak a kettőnk titka volt. Nem is lett semmi baja.

A Honvéd utcai fogházban

Úgy ötször-hatszor vittek fel kihallgatásra, és két hónap múlva betettek a rabkocsiba (dubába), és átszállítottak a Honvéd utcai fogházba. Óriási volt a különbség a két börtön, a két cella és főleg a fegyőrök között. A Securitatén például nem volt szabad beszélni vagy lefeküdni az ágyra. Ezzel szemben a Honvéd utcai bírósági fogházban is szűkösön voltunk – a két emeletes ágyon, a négy fekvőhelyen kilencen is voltunk, úgyhogy nekem nem mindig jutott fél ágy –, de szabadon beszélgethettünk, és minden nap levittek egy félórás sétára a börtönudvarra. Az étel itt kevés és ízetlen volt, viszont tilos volt a verés. Ott szekusok vigyáztak reánk, itt rendőrök. De különben beszélgettünk. A csajka fenekét szappannal és falporral hintettük be, volt egy, az ágydeszkából kijáró szeg, azzal lehetett rá írni. A seprű drótjából tűt csiszoltunk, a kanál nyelét az ágyvason kifentük. Villát a két év alatt nem láttam, amikor hazamentem, rácsodálkoztam a villára. Ezekkel a „kisipari” tevékenységekkel az idő is telt. Persze, ha észrevették, a kanalat levitték a műhelyekbe, megcsavarták és úgy adták vissza.

Itt, a 21-es cellában hat hónapot töltöttem. Az utolsó két hónapban még szobafőnök is voltam, én jelentettem az esti raportnál a létszámot, vagy az esetleges kérésünket (pl. orvost kértünk). Egyszer én is jelentkeztem, hogy beteg vagyok, pedig nem voltam az. Másnap bekísértek a rendelőbe (két ajtóval odébb volt), s a civil orvos, Idu megkérdezte, hogy mi a bajom. „Doktor úr, nem vagyok beteg, de tizenhét éves vagyok és ötven kiló – feleltem. – Ételpótlást kérek (redzsimet)”. Tetszett Idunak, hogy őszinte vagyok, s megkaptam a pótlást: minden reggel a kukoricalé (tercs) mellé öt deka (!) vegyes ízt. Ez volt a redzsim. Na, de az is valami.

Olyan cellatársaim voltak, mint Bolintineanu ezredes. Amikor bejött a foglár, és meglátta, akkor körülnézett, összecsapta a bokáját: „Să trăiți domnule colonel!” („Erőt, egészséget ezredes úr!”). Együtt voltam Osváth Lajos fül-orr-gégész orvossal, aki a kolozsvári Református Kórháznak volt egy pár évvel azelőtt igazgatója. Itt volt a két szamosköblösi Szecsődi-fiú, tizenkét, tizennégy évesek. Pásztorok voltak, őrizték a tehenüket a mezőn, lehullott telefondrótokat szedtek össze, és azokkal kötötték meg bocskorukat. Szabotázzsal vádolták őket. Persze a vallatók is tudták, hogy ezek nem szabotőrök, de arra gyanakodtak, hogy megbízásra szakítják le a drótokat, ami persze nem volt igaz. Végül hazaengedték őket. És cellatársam volt Socaciu, a fiatal orvos, aki egyre hajtogatta, hogy őt innen hazaengedik. Hát persze elengedtük a fülünk mellett; sokan mondták ezt. A vallatáson tette a bolondot, mire rendőrökkel bevitték a kórházba. Agyvizet vettek tőle, ami analízisre egy egykori professzorához került, aki megállapította, hogy zavaros az agyvize, tehát bolond. Nyilván nem volt az. Hazaengedték. Együtt voltam egy Xantopol nevű történésszel, egy nagyon öreg bácsival, aki szimpatizált a magyarokkal, és dicsérte román tudásomat. Hát ilyen cellatársaim voltak. A börtönben, tehát a per előtt az emberek nem nagyon beszéltek arról, hogy miért kerültek ide, vagy pedig hazudtak, s ez érthető is volt, féltek a besúgóktól. Ez valamennyire változott a per után és lenn a csatornánál, mert ott aztán mindenki azt mondhatott magáról, amit akart. Senki se tudta, hogy igaz vagy nem, hogy miniszter volt vagy aszfaltvagány.

A per és az ítélet

Március 12-én volt a perünk. Tunyogi Csapó Gyula volt az ügyvédem, nemcsak nekem, hanem még két társamnak is. Őt a szülők fogadták meg. Mikor levittek a tárgyalásra, mindegyikünknek csak egyetlen percre engedték meg, hogy az ügyvéddel beszéljen. Mi a csodát mondjak? Az ügyvéd is csak annyit mondott, hogy amikor megkérdezik, hogy megbántam-e, feleljem azt, hogy igen. Egyenként engedtek be minket a tárgyalóterembe, és elhangzott a kb. öt-hat mondatnyi

vádbeszéd. Veress Zoltán, Muzsi András, Palocsay Zsigmond után következtem én negyedik vádlottként, utánam pedig Bustya Dezső. Így aztán végighallgathattam az utánam következőket. Az utolsó volt Mátyás Erzsike, a későbbi Bustya Dezsőné, aki azt mondta, hogy nem bánta meg. Azt gondoltuk, hogy Erzsike fog szabadulni, mert ő valóban ártatlan volt, illetve csak valamit tudott dolgainkról – négy évet kapott ezért a „nem bánomért” Mikor aztán véget ért ez a tényleg színpadi játék – mert mindenki tudta, hogy a Securitate előre megmondta, kinek milyen büntetést kell adni –, kihirdették az ítéletet: Veress Zoltán és Muzsi András nyolc évet, Szász István hetet kapott. Bustya Dezsőre és reám öt évet szóztak.

Ítélethirdetés után közös cellába, a 20-asba tettek mindnyájunkat. Micsoda öröm volt! Egymás nyakába borultunk, azt se tudtuk, hogy mit tegyünk, illetve mielőtt bármit is mondtunk volna arról, hogy mi volt a vallatásnál, Palocsay Zsiga, aki a legvérmesebb volt közöttünk, megszólalt: „Tudjátok, most mi következik? Elénekeljük azt, hogy *Darumadár fenn az égen hazafelé szálldogál.*” És elénekeljük. Ennek a cellának, nem lévén ablaka, az ajtója állandóan nyitva volt, s szembe ezzel, a folyosón székel a foglár. Most végighallgatta a darumadarat, s csak a végén szólalt meg: „Fiúk (eddig senki sem szólított meg így), ne énekeljetek többé, mert ha a fölötteseim meghallják, nekem gyűlik meg a bajom”. Ha jól emlékszem, három hétig voltunk itt. Folyt a mesélés. Búzás Laci három-négy napon keresztül teljes regényt mesélt: Jókait, Rákosi Viktort, sok mást is. Kicsi deszkadarabokból, amit kivágtunk az ágydeszkából, póker-kártyákat készítettünk és pókerezünk. Egy-egy eldobott csikk a folyosón, amikor a vécére mentünk, közös zsákmány volt. Az volt a jó káplár (mert ugye váltották őket), aki nagy csikket dobott el, nem szívta el végig. Összeszedtünk három-négy csikket, átszúrtuk tűvel, és sorba adogattuk. Nem voltunk dohányosok, mert hát tizenhét-tizennyolc évesek voltunk, de élveztük ezt az egész dolgot. Aztán felozlatták a társaságot. Hatunkat marhavagonokban levittek Bukarestbe. Egyet közülünk, Fábían Pistát, aki szakiskolába járt, valamilyen technikus volt, a Békás erőmű építéséhez vitték. Csak a szabadulás után tudtuk meg, hogy a kiskorúakat a szamosújvári börtönbe vitték, és onnan is szabadultak. Különben állandó téma volt a foglyok körében,

hogy hol nehezebb, illetve könnyebb: elzártan a cellában vagy a munkatáborokban.

A zsilavai börtönből át a Duna-csatornához

Minket, ötünket Zsilavára szállítottak – persze, marhavagonokban –, ahol egy hónapig voltunk. Zsilaván egy barlangszerű, földbe vájt lyukba tettek; mintegy kétszázan voltunk, minden szempontból nagyon rossz körülmények között. Innen levittek a Duna–Fekete-tenger csatornához⁵³: Muzsit és Szászt Capul Midiához – ez volt a végső torkolata a csatornának –, minket hármunkat, Bustya Dezsőt, Csiky Árpádot és engem a csatorna közepén levő Gales lágérbe. Ez 1953 május elején volt. A vagon-lerakáshoz osztottak be. Ettől kezdve egészen szabadulásunkig, '54 szeptemberig, nekünk hármunknak sikerült együtt maradni. Mondanom sem kell, hogy nagyon közel kerültünk egymáshoz, vitatkoztunk, de sose veszekedtünk. Persze mindent megosztottunk egymás között, amink volt, amire szert tettünk. Két hónapig ment még a csatorna, tehát mi csak két hónapig voltunk a tulajdonképpeni csatorna-ásásnál, s azalatt kaptunk élelmiszercsomagot is. Öt kilóig küldhettek, alapélelmiszereket, azaz szalonnát, cukrot, vegyes ízt és 200 cigarettát (természetesen kolbászt, csokoládét nem), de hát ez is kellett. A csatorna-munkálatok vége az élelmiszercsomag végét is jelentette.

A lerakásnál nemcsak az volt nehéz, hogy nem voltunk a lapáthoz szokva, s együtt kellett dolgozni a negyven-ötven évesekkel, akik földművesek voltak és felnőtt emberek. Nem is arról volt szó, hogy ők segítenek-e, mert nem segíthettek. Be volt osztva, haton voltunk egy vagonnál, mindenkinek megvolt az adagja, és mire a többiek készen lettek, addigra nekünk is készen kellett lennünk. Azért siettettek, mert benn a csatorna medrében civilek dolgoztak, akik várták az üres szerelvényt. Az ő fizetésük, normájuk függött attól, hogy milyen gyorsan mennek vissza az üres szerelvények. És ezért nem kényszerítettek, csak siettettek: Mikor lesz már kész? Menj! Három váltásban dolgoztunk nyolc órát, mert a civilekhez igazodtunk. Nem az éjjeli váltás, hanem a délutáni műszak kettőtől tízig volt nehéz, mert nyolc-kilenc

órákor már olyan álmosak, aléltak voltunk, hogy azt is elfelejtettük, hogy éhesek vagyunk. Meleg volt, ki is izzadtunk. Az elején gyenge voltam, sovány, de később szedtem magamra még egypár kilót, megerősödtem, megizmosodtam, úgyhogy később ilyen gondjaim nem voltak. Noha tápláló volt az étel, de kevés és ízetlen; most biztos nem is enném meg. A második váltásból hazajövet, egyesek, inkább az öregek, aludtak a menetoszlopban. Ezeket a szomnambulánsokat a középső sorokba vettük, mert ha álmukban elhagyják a sorokat, lelőhetik őket. Így érkezünk meg a telepnek a kapujához, ahol a szolgálatos tiszt elordította magát: Bate pasul! Ez szabad fordításban azt jelenti, díszlépésben. Roggyant térdekkel dobbantottunk néhányat, s a tiszt meg volt elégedve ennyivel. Ha valakinek azt mondom, hogy a következő munkahelyemen, a kőbányában könnyebb volt, alig hiszi el, pedig nehezebb volt a föld-lerakás. Természetesen nem tudhattuk, hogy miért álltak le a munkálatok. Az egyik feltételezés szerint, amely a legvalószínűbb az, hogy papíron a csatorna már kész volt, megvolt a kiásandó földmennyiség, de a hetven kilométernek volt olyan szakasza, ahol még egy ásónyom se látszott. Naiv az a nézet, hogy a tenger elöntötte volna Dobrudzsát, mert hát a zsiliprendszer már máshol régen működött.

Kéthónapnyi csatorna-kotrás után elvittek a csatorna-mentének a legnagyobb fogolytáborába, Fehérkapura, Poarta Albăra. Nem tudták, hogy mit kezdjenek velünk. Fehérkapun kb. 2-3000 foglyot „tároltak” volt. A láger ketté volt osztva dupla drótkerítéssel, mi voltunk az egyik részlegen, a közbüntényesek a másikon. Egy állami gazdaságban dolgoztunk, hagymát és takarmányrépát kapartunk ki a földből. Kb. egy hónapig voltunk itt, a munka könnyű volt, lezserül dolgoztunk, amennyit akartunk, én vagy két hétig normator is voltam, ami azt jelentette, hogy le kellett mérni a zsákolt hagymát. Adtak egy kis noteszt, megszámozva a lapokat, egy tintaceruzát... egy év után először járt kezemben papír és ceruza. Nem volt nehéz. És nagyon jó társaság verődött össze. Hat-hét fiatal magyar srác került egy hálóterembe: két sváb-magyar, egy zsidó-magyar, egy székely-magyar és mi hárman. Sokat bolondoskodtunk, a szellemidézéstől elkezdve a különböző kvíz-játékokig, barkohbáig, tréfálkoztunk, úgyhogy nagyon jól telt ez az egy hónap.

Ennek aztán vége volt, mert kitalálták, hogy kőbányába visznek, ami szintén a csatorna mentén volt, a csatorna első beömlésénél. Gales és Fehérkapu után tehát Peninsula (Félsziget) volt a harmadik, egyben utolsó munkahelyünk. Tudomásunk szerint a Duna–Fekete-tenger csatorna Cernavodától a Fekete-tengerig tartott, mintegy 70 km hosszúságban. A Duna a tervek szerint beömlött volna a Sut-Ghiol, déli öbölbe, majd szárazföldön folyt volna tovább a végső beömlésig, Capul Midia-ig. Az első beömlésnél, az öböl partján a talaj köves volt, nekünk ezt a követ kellett kitermelni.

A kőbányában rosszabb is volt, jobb is. Rosszabb volt, mert tíz órát dolgoztunk, és nem nyolcat, rosszabb volt, mert téli időszakot fogtunk ki, nagyon hideg volt, s vagy a tenger felől fújt a szél vagy a Bărăgan felől a „crivă”, és bizony átfújta a csíkos ruhámat (mert a csíkos ruha kötelező volt, nem volt szabad levetni). Azért volt jobb, mert felszíni fejtés volt, egy százötven méter hosszú – ez maga a csatorna lett volna – és kb. száz méter széles terület, teraszosan kiépítve. Ezen belül szabadon járkálhattunk. Éjszaka a civilek robbantottak, nappal mi darabokra törtük. A nagykalapács, a vasrúd, a vasék és a tenyér-kesztyű hozzánk nőttek. Volt norma, de ezzel a civilek se nagyon törődtek, mi annál kevésbé. Lényeges volt, hogy mi hárman – Bustya Dezső, Csiky Árpád és én – együtt tudtunk maradni, mivel éppen hármas csoportokban kellett dolgozni. Megvolt a helyünk az egyik platformon. A követ lemérhető rakásokba tettük, de a tíz órát sose dolgoztuk ki, mert mindig hamarabb elkészült a norma. Volt úgy, hogy két-három óra alatt teljesítettük a normát, utána beszélgettünk, járkáltunk, s ez utóbbi nagy dolog volt.

Ez volt a leghosszabb, több mind egy évig tartó munkahelyünk. Megedződtem testileg, lelkileg pedig soha sem voltam elkeseredve. És én azt hiszem, hogy a két társam se, akikkel végig együtt voltam. Itt is találkoztam neves emberekkel: egy operaénekesssel, akinek nem jut eszembe a neve, és egy íróval, Urcan Ioannal – János bácsival –, aki lefordította Asztalos Istvánnak⁵⁴ a *Szél fúvatlan nem indul* regényét románra: *Vântul nu se stârnește din senin*. Megtanultuk, hogy kételkedve fogadjuk azt, amit az emberek magukról mondanak, de János bácsi igazat mondott. Miután hazakerültem, egyik közkönyvtárban láttam ezt a fordítást,

valóban ő volt a fordító. Baloldali gondolkozású ember volt, de hát a börtönben több egykori kommunistával találkoztam. Fogolytársaim között nagyon sok „határos” volt. Akkoriban gyakori volt a határsértés, leginkább Jugoszláviába próbáltak átszökni, úgy is, hogy folyó(ka)t úsztak át.

Egy sváb-magyar mérnök – személyesen nem ismertem –, aki többek között az akkor épült konstancai stadionnak a szobrait faragta, kistermetű lévén felkötötte magát egy tehervagon aljára, de a harmadik határon elfogták. Mondom, nagyon sok „határos” volt, 3–5 évet kaptak. Szintén határos volt a két Tapody testvér, egykori kisnemesek, majd Szilágycsehben gyógyszerészek, 70 év körüliek. Nem küldték őket a kőbányába, belső munkákra fogták: takarították a vécéket, vitték dézsába az ürüléket... most még megdöbbenőnek találom, mint akkor, ott.

Időnként kivettek minket a bányából, és néhány napig egy állami kertészetben dolgoztunk. Természetesen ez sem volt nehéz, paradicsomot, paprikát öntöztünk. Immár 19 évesek voltunk, megszoktuk a testi munkát. Időközben értesítettek, hogy mindhármunk fellebbezésénél az öt évet háromra rövidítették. Ebbe beszámították a tárgyalás előtti hónapokat is.

A szabadulás

1954. szeptember 6-án szólítottak, hogy csomagoljuk össze a kincstári dolgainkat, a csíkos ruhát, az alsóneműt, adjuk le, s öltözzünk civil ruháinkba. A kapuhoz rendelték, ott álltunk mintegy két óra hosszat. Nem tudtuk, hogy ez mi. Végül jött egy tiszt, azt mondta, hogy amnesztiában részesültünk, szabadok vagyunk. De papírt nem adtak a kezünkbe. Aláírtunk egy nyilatkozatot, hogy soha senkinek semmit nem mondunk arról, ami történt a fogság idején, se személyekről, se eseményekről. Ezt később még kétszer aláírtuk, de persze szabadulásunk után még egy napig sem tartottuk meg. Újból vártunk még egy órát, már délután fele járt az idő, amikor előállt két terepjáró, mind a kettőben volt gépkocsivezető és egy fegyveres káplár. Az egyikbe beültették Dezsőt meg Árpit, a másikba engem.

Észak-nyugati irányba tartottunk, arra volt az egyedüli dunai közúti átkelő, mert Cernavodánál csak vasúti híd volt. Kb. ötven kilométer után megálltunk, s kivezényelték a kocsiból. Egy régi, elhagyott kollektív-istálló falához állítottak, hátat kellett fordítani a kocsiknak. Nem tudtuk, hogy mi lesz. Arra gondoltam akkor, hogy akár le is lőhetnek, reánk fogják, hogy meg akartunk szökni. Vagy tíz percig álltunk ott, de ilyenkor az ember nem tudja mérni az időt. Majd azt mondták, hogy menjünk vissza a kocsikhoz. Kiderült, hogy közben átkutatták a civil holminkat, nehogy levelet vagy mást vigyünk haza. Ezt egyszer valakinek elmeséltem Dezső jelenlétében, és ő azt mondta, hogy nem volt az olyan tragikus; lehet, hogy ő nem érezte ilyennek, de én szorongtam. Később még egyszer megálltak, görögdinnyét vettek maguknak, nekünk is adtak három cikket. Két éve nem ettünk semmilyen gyümölcsöt, most nagyon jól esett. Úgyhogy tulajdonképpen rendesek voltak.

Már késő este volt amikor megérkeztünk és láttuk, hogy hol vagyunk. Régi „otthonunk”, Zsilava volt. Betettek egy-egy cellába, koromsötét volt, nem volt ágy, csak egy betonasztal, a cementen aludtunk; szerencsére nyár volt. Este volt, éhesek voltunk, de vacsorát nem kaptunk. Aztán másnap délben betettek egy kocsiba, s rövid út után egy nagy épületnél kiszálltunk. Beültettek egy terembe, szemben a színpaddal. Ennek hátsó falán egy hatalmas világtérkép volt, a keleti vidék pirossal, a nyugati szürkével színezve. Az asztal mellett három civil ruhás férfi ült, középen egy jóságos tekintetű és szavú bácsi foglalt helyet. A térképre mutatva szónokolt: Keleten van a béketábor, Nyugaton vannak az imperialisták. Hova akarunk tartozni? Egy hangon feleltünk: a béketáborba. Hát hova a pokolba máshova, világéletünkben mindig oda akartunk tartozni. Ismét aláírtuk a kötelezvényt, hogy nem mondunk senkinek semmit, kezünkbe adták a szabaduló cédulát, s bevitték Bukarestbe. De előzőleg még ott, Zsilaván felöltöztünk téli ruhákba, pufajkával, füles kucsmával, mert még mindig féltünk attól, hogy a telet valamelyik börtönben, munkahelyen töltsük.

Bukarestben elhelyeztek a törvényszék egyik szobájába, adtak egy ötven lejes bont (kb. annyi volt az értéke, mint ma), hogy váltsuk be a CEC-nél (román takarékpénztár), s azt mondták, hogy este majd – kísérettel megint – Kolozsvárra

visznek. Addig azt csinálunk, amit akarunk. Beváltottuk a bont, és ilyen szerelésben jártunk a huszonöt fokos melegben szeptember 7-én Bukarest utcáin. A járókelők csodálkozva nézték, hogy kerül Szibériából három fiatal a fővárosba. Aztán este tényleg kocsival elvittek az állomásra, s reggelre megérkeztünk Kolozsvárra. Itthon is bevittek a törvényszékre, ahol még egyszer aláírtuk a hallgatási kötelezvényt. Megmondták, hogy visszanyertük minden jogunkat, mindenki ott helyezkedhet el, ahol akar, mehetünk egyetemre... Persze ez nem volt igaz. S csak ez után találkozhattam a folyosón reám váró édesapámmal. Így ért véget a két év és tizenhét nap. Soha sem voltam elkeseredve, nem voltam beteg, lélekben is töretlenül kerültem vissza a mi aránylag szabad világunkba. Azon a két napon, 1954. szept. 6–7-én egyszerre szabadultunk: börtönösök, csatornások, fiúk, lányok.

Eléggé ellentmondásos az, hogy miképpen részesültünk amnesztiában. Lehet, hogy nem dokumentumértékű, amit mondok, mert hát ritkán esett szó erről, az erről szóló beszámolót lehet akár kételkedve is hallgatni, de hozzám az ügy így jutott el. Zsiga barátunk édesapja, Palocsay Rudolf neves kertész volt, gyümölcsfát és virágot keresztezett. Nem volt egyetemi végzettsége, de előadott az egyetemen is, többször is kapott állami kitüntetést és pénzdíjat. Az egyik ilyen alkalommal felment Gheorghiu-Dejhez⁵⁵, s azt mondta, hogy lemond a pénzről, inkább engedje haza a gyermekeket, és haza engedtek. Lehet, hogy a történet hosszabb és ellentmondásosabb, de a lényeg ez. A szabadulás estéjén a Palocsay-kertben a volt foglyok és szüleik hangulatos örömeztét töltöttek, amit mi hárman, akik messziről, a csatornától jöttünk, lekéstük, de szüleink ott voltak. Történetünk gyűrítkompozíció: a Palocsay üvegházban alakultunk meg, és az IKESZ-nek ott lett vége.

„Áldásul volt nekem a nagy keserűség”

Sokan kérdezték, hogy ott határoztam-e el, hogy teológiára megyek – mert hát ugye a kémiára készültem –, s mindig őszintén megmondtam, hogy nem. Azóta is

többször kérdezték, s mindig így feleltem. A börtönben ilyesmire nem gondoltam, hiszen nagyon távoli volt a szabadulás. Azt is szokták kérdezni, hogy ott benn miképpen néztem az előttem levő börtönnapokra. Először is, sokkal nagyobb büntetésre számítottam, mert előtte mindenki riogatott. Amikor meghallottam az ötöt, szinte fellélegeztem, jó hogy öt és nem tíz. Különben az, hogy sohasem voltam elkeseredve, talán egészséges életöszönömnek köszönhető, vagy magának az életkoromnak, de részben hitemnek is, amely korán sem volt érett hitnek mondható. Aztán ott voltak a fogolytársak, akik elszakadtak családjuktól, olyanok is, akiktől elvált a feleségük. Nekem ilyen gondjaim nem voltak. A másik az, hogy sohasem tekintettem magamat megalázottnak, mint ahogyan volt ebben részem a későbbi munkaszolgálatos katonaságnál. Úgy tudom, hogy barátaim, Dezső és Árpi szintén így gondolkoztak. Mindenesetre sose beszéltünk arról, hogy jaj, milyen sanyarú sorsunk van, mi lesz ebből... Egyszerűen csak végeztünk a dolgunkat és mulattuk az időt. Mostani agyammal gondolkozva tudom, hogy Istentől jött erőpróba volt. Különben sem a cellában, sem a csatornánál soha sem számítottam a napokat, hogy hány telt el, mennyi van még, ahogy egyesek tették.

Talán többet kellett volna gondolni az aggódó szülőkre, mert majdnem mindenikünk szüleit megviselte ez a két év. Emlékszem, 52 éves voltam, amikor édesanyám egyszer azt mondta, hogy én nem okoztam nekik gondot (lehet, hogy bajt, szégyent mondott). Akkor azt mondtam édesanyámnak, hogy nagyon köszönöm, hogy ezt így látja, de az, amit én okoztam a fogsággal, annyi, mintha sorozatosan többször is megbántottam volna őket. Sem ő, sem édesapám nem tett soha szemrehányást a fogságom miatt, pedig nagyon el voltak keseredve. Később mondták el, hogy a szülők időnként – amennyire mertek – találkoztak, és egymástól érdeklődtek, hogy van-e valami hír felőlünk. Mi még írhattunk haza, de ők nem tarthatták velünk a kapcsolatot. Ameddig ment a csatorna, küldhettünk haza egy nyolcsoros levelezőlapot, s kaphattunk otthonról csomagot, miután leálltak a munkálatok ezek is megszűntek.

Többen is kérdezték, hogy mivel telt el egy napunk. A fogságban nagyon sokan étel-függővé váltak. Én kevésbé, noha nem emlékszem arra, hogy akár egyszer is

jóllaktam volna. Munkánkat nemcsak abból kell értékelni, hogy mennyire volt nehéz, hanem a szerint is, hogy volt, vagy nem volt időnk szusszanni, és főleg beszélgetni. Amikor a munkából visszatértünk a telepre, volt egy-két óra, amikor beszélgettünk. Nem emlékszem, hogy valaha is keseregtünk, nosztalgiáztunk volna. Tudtuk, hogy ez csak árt lelki állapotunknak. 6-7 óra alvásra jutott idő. Munka, alvás, evés, beszélgetés, megszokott rend volt, és a ritmus, szabályosság, hogy tudtam előre, mi következik, számomra fontos volt. Ez a meglepetés nélküli életmód megfelelt alaptermészetemnek. A renchez még az a különben torz dolog is hozzátartozott, hogy reggel, munkába menet előtt az udvaron csoportosan kellett tornászni, noha az előző napi fáradtságot még nem is pihentük ki. Ezt csak ímmel-ámmal tettük. Hiányoztak az otthoni elfoglaltságok, a kapcsolatok a szülőkkel, testvérrel, baráttal, de honvágyam csak annyira volt, amennyire ez ott természetes, mindenestre nem volt olyan erős, mint általában a többieknek. Nehéz ezt indokolni. Talán azért nem rágta lelkemet a honvágy, mert ösztönösen tudtam, hogy ez hiábavaló, sőt ártalmas. És, bár különös magamról kimondanom, viszonylag érzéketlen vagyok. A külső hatásoknak nincs akkora lelki lenyomata, mint általában másoknál. Például az, hogy a Securitatén rám ordítottak, vagy ha a munkahelyen sürgettek, ha rossz minőségű és kevés volt az étel, lelkileg nem hatott reám. Tehát ez a relatív érzéketlenség, hogy automatikusan kapcsolom ki a külső negatív ingereket, itt nagyon jó volt.

Többször kérdezték, és ez természetes, hogy miképpen ítélem meg ezt a két esztendő. Úgy gondolom, hogy három idői fázist kell megkülönböztetni. Először magát az ott töltött két évet, amit ugyan lelkileg-testileg egészségesen túléltem, de az a gondolat sokat foglalkoztatott, hogy elveszítem a napokat, a hónapokat, noha ismétlem, ez nem jelentett olyan nagy traumát nálam, mint másoknál. Másodszor, külön kell értékelnem a szabadulásom utáni rövidebb időszakot. Különös, vagy mégiscsak természetes, hogy az egykori megvetett, szűkös kommunista világot, most pozitívan éltem meg. Azért természetes ez, mert tudat alatt a börtönévekkel hasonlítottam össze. Viszont életemnek további nagy szakaszában meg kellett látnom, hogy a fogság éveit testi, lelki hasznomra voltak. Többször eszembe jutott Ezékiás király gyógyulás utáni imádsága: „Áldásul volt nekem a nagy keserűség”

[*Ézsaiás, 38, 17*]. Nagyobb tanulmányt írhatnék arról, hogy ezt hogyan értem. Mindenesetre ott váltam felnőtt emberré, és ezt most nem biológiailag értem. Emberismeret, a másmilyen közösség elfogadása, két olyan lelki-szellemi haszon, amiért hálát adok Istennek. Hogy ma így értékeljek, abban túl a szülői lelki segítségen, meg kell emlékezniem a teológiáról mint Intézetéről és mint tudományról. A Teológián eltöltött négy év – az intellektuális éhség után – megtanított szeretni a könyvet, és azt, hogy nem csupán belső, szellemi társalgást folytathatok magammal, hanem le is írhatom gondolataimat. Nyeltem a tudományt, rájöttem, hogy életem kémiatanáráként elhibázott lett volna. Értékeltem, hogy fölötteseimtől nem kell félnem, a javamat akarják. Különben a börtönélményeket szívesen kérődzöm, egyet más le is írtam, s ebben igyekeztem tárgyilagosnak lenni.

Többször is elmondtam, hogy nagyon hálás vagyok a jó Istennek, hogy voltam börtönben. Ott váltam lelkileg is felnőtté. Ott ismertem meg az embereket, minisztereket, orvosokat, magas rangú tiszteket, vagy éppen egyszerű földműves jellemes embereket, és ez nagyon segített engem. Elég naiv kisgyermek voltam, de hát lehet, hogy naiv mindenki tizenhét éves korában. Naivságomat már az is mutatta, hogy ilyen illegális szervezetben vettem részt. Nos, ezt a naivságomat teljesen kinőttem, illetve a jó Isten azt akarta, hogy lelkileg is felnőtt legyek. Minden este imádkoztam, kötetlenül, majd elmondtam a Miatyánkot, s még egy kis rövid imádságot, amit ma is elmondok. Megtanultam sok biológiai, genetikus negatív adottságot megfékezni: az akaratlan ellenkezést, a bosszúvágyat és sok más. Ott megtanultam, hogy ennek véget kell vetni, mert a társadalomban – és ez aztán igazán társadalom volt – ennek nincs helye: a bosszúnak, a visszavágásnak, a sértegetésnek. Úgy gondolom, hogy közülünk senkit sem tört meg a fogság annyira, hogy lelkileg megsemmisült volna. Viszont remélem, hogy sokunkban sok rossz semmisült meg.

Volt rabtársak

Azt is meg kell említenem, hogy letartóztatásunk után egy évre még elvittek néhányat, akik semmit sem tettek, csupán tudtak a szervezetről. Ezeket alig ismertem, közülük csupán csak az egyik lányra, Istenes Gabira emlékszem. Ők is ekkor szabadultak. Néhány társammal, akik jóval később a közéletben elismert személyiségek voltak, később is találkoztam. Igyekszem tárgyilagos lenni, mert szemléletüket tekintve nem mindegyiküket tudtam elfogadni. Én Veress Zoltánt „vezér”-nek tartottam, gondolom, más is. Nagyon jó szépíró volt. Ő is felvételizett egy évre utánunk a teológiára, egy évig velünk volt, majd sikerült a Bolyaira beiratkozni. Különben egyik börtöntársunkat, Telegdi Magdust vette feleségül.

Muzsi András külön fejezet. Ifjúságom idején legjobb barátom volt, szinte össze voltunk nőve. De kiábrándultam belőle, feljelentett a szekunál, ahonnan egy hónap után nehezen tudtam bizonyítani ártatlanságomat. Erről talán később még szólok. Ő volt a második számú vádlott. Palocsay Zsiga volt a harmadik számú vádlott. Tehetséges költő volt, rapszodikus, szélsőséges, az alkoholizmustól kezdve a természetszeretelig. Szerintem olyan sajtósági költészet van, amelyet se addig, se azóta senkinél sem tapasztaltam. Életeleme volt az erdő, mező, a virágok, madarak. Ahhoz nem tudok hozzászólni, hogy verstanilag mi volt az értéke írásainak. Én voltam a negyedik, utánam Bustya Dezső következett. Jó költő volt, de sajnós, nem volt ideje sok verset írni. Azt mondta egyszer a szabadulásunk után, hogy akkor boldog, ha minden nap tud egy szonettet írni, és most már egy hatalmas szonett-gyűjteménye van. Az erkölcs iskolapéldája volt. Kiváló lelkész volt, és elismert püspökhelyettes. Ő volt az egyedüli rajtam kívül, aki középiskolás korunkban az osztályból templomba járt. Bodor Ádám, a Kossuth-díjas író szintén – mint Bustya, Búzás és én – elvégezte a teológiát, lelkészképesítőzött, de nem lett lelkész. Egy évig, talán kettőig a kolozsvári egyházi levéltárban dolgozott. Édesapja, Berci bácsi a régi világban bankigazgató volt és egyházmegyei vagy kerületi főgondnok.

Asztalos Lajosról feltétlenül meg kell emlékezni, noha tulajdonképpen csak szabadulásunk után tartottam vele valamilyen, azaz laza kapcsolatot. Mert nem vették fel az egyetemre, kitanulta a nyomdászmesterséget, de a szakmabelieket meghaladóan, képzett helytörténész volt, s most is, nyugdíjas korában is aktív. Mindig mond valami újat, főleg a régi Kolozsvárról. Ezek közül Veress, Palocsay, Bodor, Asztalos és még heten, csak szabadulásunk után érettségiztek. Csiky Árpí, akivel végig együtt voltam a csatornánál, szabadulásunk után elvégezte az állatorvosit. Tudta, hogy Kolozsváron nem veszik fel börtönmúltja miatt, hát elment Aradra, s az önéletrajzában letagadta, hogy börtönben volt. Jelenleg Magyarországon nyugdíjas. Mindig megtalálta a modus vivendit. Három leányunk közül kettő fogolytársához ment feleségül: Telegdi Magdus Veress Zolihoz, Mátyás Erzsike Bustya Dezsőhöz. A harmadik, Keresztes Annamária papné lett. Kertész Gyuszi valamilyen szakiskolát végzett, a szekus nagybátyja tartóztatta le. Az örmény Voith Karcsi volt a legfiatalabb fiú, tizenöt éves. A Securitatén valamilyen kihágást követhetett el, mert betették egy olyan cellába, amelyben 20 cm-es víz volt. 24 órát ült (állt) ott.

Történeti távlatból

1990 után Asztalos szervezett IKESz-találkozót; én nem voltam jelen, Bustya se, Csiky se, csak haton-heten jelentek meg. A változások után ki lehetett kérni Pitești-ről a börtöniratokat, ezt megtettem. Itthon, Kolozsváron meg kellett jelennem az iratokkal egy bizottság előtt. Néhány percig kérdezgettek, főleg arról, hogy törekvésünk nacionalista volt vagy sem, majd kiállítottak egy igazolást börtönéveimről, amellyel bizonyos előnyöket élveztem: kezdetben havi 400, jelenleg 800 lej, 12 ingyenes vasúti jegy, városi közlekedés, mentesség egyetlen épületadótól.

Az elkövetett tett és a kiszabott büntetés viszonyában mindig is hangsúlyoztam a következőket: Legtöbb volt politikai fogoly szidja az akkori kommunista rendszert és az állami hatóságokat, amelyeknek áldozatává lett. Ezt én is így gondolom, de

mindig hozzáteszem a „hallgasd meg a másik felet” kötelezőnek tartott, úgymond dialektikáját. Túl kell mennünk ezen a másokat vádoló, magunkat igazoló, adott esetben sajnálatot keltő szemléleten. Nem az volt a hiba, hogy a hatalom megbüntetett azért, mert meg akartam dönteni azt a rendszert, amely emberellenes volt, azt a politikai és társadalmi berendezkedést, amelyen a hatalom nyugodott, még az sem, hogy a szeku⁵⁶ (enyhén szólva) ennek utánajárt, ő csak tette a dolgát. A bűn az volt, hogy egyáltalán *volt* egy ilyen hatalom, volt államrendőrség, amelyben és amellyel ezt meg *lehetett* tenni. Ebből az is következik, hogy a per, az ítélet jogos, egy igazságtalan világ igazságos ítélete volt. Én nem szenvedtem ártatlanul, mert igenis, ártottam a rendszernek, ha másképp nem, hát úgy, hogy a városban ismertté lett ez a kis „moccanat”, s talán még a nyugati sajtó, rádió is megemlékezett rólunk. Bizonyára ezt akkor nem így gondoltam, de sem akkor és ott, sem később nem panaszkodtam, nem sajnáltattam magamat. Persze voltak a börtönben – és nem kis számban – olyanok, akik valóban ártatlanok voltak. Én magam jogos és megérdemelt büntetést kaptam. Ahhoz, hogy ezt így lássam és leírjam, kell valamilyen történeti távlat, és egy bizonyos beismerési akarat. Lehet, hogy torz, egy kissé komikus is a kapott büntetésre adott replikám: lelkipásztor lettem, olyan tagja a kommunista rendszernek, amely az egyházat ki akarta tudni a társadalomból, s mint hívő, mint teológus és mint hivatalban levő, törvényesen aláástam a kommunista ideológiát.

Szervezkedésünkkel kapcsolatban több kérdés merülhet fel. Ezek a mai felnőttek kérdései, s nagyon nehéz ma ilyenként ezekre válaszolni. Ha pl. az orosz szerelvény felrobbantása életet követel, megtették volna? Akkor azt mondtuk volna, hogy igen, de ma már másképp gondolkozunk. Vagy: Ma már bánom, hogy teljesen értelmetlenül hoztuk ki a kollégiumi szertárból vegyszereket, sőt egy mikroszkópot is. Bedőltünk annak, amit Muzsi mondott, hogy ezekre szükség van a robbantáshoz. Bánom, mert én is ott voltam, amikor éjszaka belopóztunk a szertárba. Ez az, amit bánok és ez az, ami negatív tettként cseng vissza a mai napig. Ma azt mondom, hogy nem kellett volna. De akkor úgy gondoltuk, jó ügyet szolgálunk vele.

A kolozsvári Teológia Intézet

Visszatértem, hazatértem a szabad, a civil életbe. Ez lelkileg azért nem jelentett zökkenőt, mert egyrészt a család szeretetének körzetébe kerültem, másrészt pedig a Teológián könnyű volt a beilleszkedés; olyan környezetbe kerültem – egykori barátok, már addig is ismert teológiai tanárok közé –, hogy lelkileg nagyon simán ment. Természetesen, a két év beidegződései, belém vésett magatartásformái és szemlélete még egy ideig kísértek, de inkább érdekes jelenségek voltak, mint meghatározók, csupán azt jelentették, hogy szokatlan ez az új életforma. Az egyik legjellemzőbb erre, hogy hetekig, amikor mentem az utcán, időnként hátranéztem, hogy vajon követ-e a fegyveres őr. Mert ott mindig hátam mögött volt a géppisztoly.

Kis, újsággént ható, különben természetes dolgok: olyan tárgyakkal, eszközökkel találkoztam, amelyekről teljesen megfélemedkeztem. Mikor megláttam otthon már az első étkezésnél a villát, akkor jutott eszembe, hogy nem tudtam két évig azt, hogy van villa a világon. A beilleszkedéshez tartozott az is, amire fogolytársaim is figyelmeztettek, hogy amikor hazajövök kiéhezve, ne lássak azonnal neki úgy az ételeknek, hogy megterheljem a gyomromat, mert ennek sajnos már volt áldozata. Mert Adorjáni Dezső, református lelkipásztor (különben a jelenlegi evangélikus püspök édesapja) amikor kijött a börtönből, teleette magát és belehalt. (Hallomásból tudom, esetleg ez másképpen igaz.) Tehát ezt tudtam, és fokozatosan állítottam be az étrendemet. Nem ismertem a pénzeket, mert közben volt a pénzváltás. Megtörtént, hogy a pénztártól kapott két azonos értékű bankjegyet visszaadtam, mert más-más oldalát láttam. Noha természetesen könyvéhségem volt, nem halmoztam magam túl szellemi táplálékkal sem. Nem tudtam még felmérni szellemi befogadóképességemet, persze lassan ebbe is belejöttem, mint a villa használatába. Azt meg kell ismételnem, hogy lelkileg egyáltalán nem volt nehéz elfogadni az életformát, és vigyáztam arra, hogy másoknak se legyen nehéz engem mint egykori börtönlakót elfogadni.

Szabadságom első napjaiban úgymond lebegtem. Tudtam, hogy vagy munkába kell állnom, vagy valamilyen iskolát kell keresnem magamnak. Az is biztos volt, hogy a Bolyaira nem mehetek vissza – különben nem is akartam –, de hát akkor mi marad? Egy kicsit félttem a katonaságtól is, közülünk, pontosabban a második csoportból, egyik társunkat elvitték katonának, és három évre a bányába került. Ettől nagyon félttem. Megkérdeztem édesapámtól, hogy vasárnaponként hova menjek templomba, és ő a teológiai akadémiai istentiszteleteket ajánlotta. Az egyik istentisztelet után megszólított egy két évvel fölöttem járó és addig ismeretlen fiatalember, érdeklődött arról, hogy miként volt a fogságban. Néhány találkozásunk alatt összebarátkoztunk. Egyszer aztán megkérdezte, hogy nincs-e kedvem a Teológiára jönni. Azt feleltem, hogy igen, és már gondolkoztam is erről.

Felvételi a Teológiára

És akkor egy napon édesapám elé álltam azzal, hogy szeretnék a Teológiára menni. Ő azt mondta, hogy ez nagyon jó, szép, de erről még beszélgetnünk kell. Sétáltunk egy nagyot a városban, ott fenn a csendes Attila úton, a tisztviselőtelepen. Édesapám arról beszélt, hogy mi mindennel jár a lelkipásztorság, hogy ne számítsak másra, csak a falura, esetleg nélkülözésre, civilizálatlan világra, egyszerű emberekre. Mindent elmondott. Hosszú beszélgetés volt, s utána abban egyeztünk meg, hogy igen, felvételizek a Teológiára, de egy év múlva még beszélgetünk erről. A felvételi különben megvolt már, és akkor édesapám elment és megkérdezte, hogy pótfelvételi lehet-e. Ez rendkívüli esetben lehetséges volt. Az egyik fogolytársammal egypár napot készültünk és felvételire állhattunk. Már akkor is úgy láttam, most még inkább úgy látom, hogy nagyon keveset tudtam. Talán az írásbeli jó volt. Utána volt egy szóbeli az egész tanári kar előtt, ez nagyon halványra sikerült. Annyit tudtam csak, amennyit általában egy lelkészgyermek tud a Bibliából. A felvételi sikerült, mindketten bejutottunk.

Itt találkoztam azokkal, akik egy vagy két évvel fölöttem jártak, de akik a zilahi kollégiumban osztálytársaim voltak, nyilván én két évet veszítettem. Azok eleinte

gyanakodva, de aztán mégis elfogadva engem, közeledtek hozzám. Tényleg, ők is felkaroltak. Az évfolyamtársaim előbb idegenkedve, vagy inkább a félelem miatt, tartózkodóak voltak, aztán ez is feloldódott, és teljesen betagozódtam a közösségbe. A Teológián végig nagyon jól éreztem magamat. Az a teológus, akit említettem, hogy ismeretlen volt, és még mielőtt felvételiztem volna, azelőtt felkarolt, Nagy András bácsinak volt kedves tanítványa és ő kérte meg, hogy vegye fel velem a kapcsolatot. Tehát a Teológián nagy szeretettel és megértéssel fogadtak. Két hónapot késtem, s igyekezniem kellett, hogy bepótoljam az anyagot, főleg a héber és görög nyelvet.

Édesapám irányította teológiai fejlődésemet, de nem szólt bele. Abban az értelemben sem, hogy protekciót keresett volna, abban sem, hogy felkeltse valamelyik szaktárgy iránti érdeklődésemet. Például azt is én döntöttem el egyedül, hogy az ószövetségi tudományok felé irányulok. Úgy gondolom, észrevette, hogy a fogságban megtanultam önállóan gondolkozni, dönteni, és ezt respektálta. Tehát ezt az önállóságot részben magammal vittem a Teológiára, hiszen azelőtt gyermek voltam, tizenhét éves, nem voltam önálló, mert minden a szüleim szerint történt. Most már saját lábamon álltam.

Az akadémiai istentiszteleteket szerettem; nem mindig a prédikációk vonzottak, hanem maga az istentiszteleti közösség, ami más volt, mint például a Farkas utcai templomban⁵⁷, ahova diákkoromban jártam.

Tanulmányok és tanárok a Teológiai Intézetben

A tanulmányi idő négy év volt, nagyon sok vizsgánk és kollokviumunk volt egy-egy félévben, még 14 is. Ezt a mai teológus, akinek csak 5-6 vizsgája van, el sem tudja képzelni. Persze ezek között olyanok is voltak, mint a román és az orosz nyelv, de hát azokból is kellett kollokválni. Jellemző például a tantárgy súlyára, hogy a román egy olyan teológiai tanár tanította, aki nem tudott annyit románul, mint én, aki a börtönben mégis csak megtanultam a nyelvet. Ahogyan mindig szokott lenni, nagyon függött a tanártól az, hogy ki kihez vonzódik. Én Nagy András bácsit és

Juhász Istvánt⁵⁸ kedveltem meg. Ez egy kicsi ingadozást is jelentett a továbbtanulásom szempontjából, hogy az Ószövetséget, vagy az egyháztörténetet válasszam. Az Ószövetségnél kötöttem ki. Hogy az ószövetségi teológiának haszna volt vagy nem abból, hogy ószövetséges lettem, ezt nem tudom, de úgy gondolom, az egyháztörténeti tudománynak nagy haszna lett abból, hogy nem lettem egyháztörténész. Elmondtam édesapámnak, hogy még nem döntöttem, és ő teljesen reám bízta a választást. Már akkor éreztem, hogy belőlem jó egyháztörténész sohasem lehet, de nagyon vonzottak Juhász István előadásai. Nem csupán a szaktudása kötött le, hanem az, ahogyan beszélt, egész bensőjével értett egyet azzal, amit mondott. Olyan szabatosan, kerek mondatokban adott elő, hogy onnan a tanteremből akár nyomdába is lehetett volna vinni az előadás szövegét. Műélvezet volt Juhászt hallgatni. Viszont András bácsinak a lelkesége vonzott mindenkit, s ezt természetesen nem a tudományával szembeállítva mondom.

Először akkor „csapódtam” András bácsihoz, amikor alapvizsga dolgozatomat nála írtam. Másodév után alapvizsgáztunk. Dolgozatot kellett írni – kézzel írtuk! –, és volt szóbeli is. Dolgozatom címe: *A Messiás képe a Zsoltárok könyvében*. Később, a szakvizsgai (kispapi) dolgozatomat is Ószövetségből írtam. Ennek címe, *Az אֱמוּנָה és az הַיְיָוָה [hit és hűség] fogalmai a Zsoltárok könyvében*. Ez megvan most is, gépelt (!) példányban. Ez már döntést jelentett az ószövetségi tudományok mellett. Az alapvizsga kizáró volt, akinek nem sikerült, az nem iratkozhatott be a harmadévre. A lelkészképesítőn (nagyapin) már a gyakorlati teológia tárgyaiból vizsgáztunk. Liturgiából írtam a dolgozatomat

Alapvizsga után beszélgettünk édesapámmal a folytatásról, arról, hogy végleges-e az elhatározásom, hogy lelkipásztor leszek. Ez a beszélgetés rövid volt, és édesapám – úgy láttam – örült, hogy a lelkipásztorság mellett döntöttem.

E két tanáron kívül, a többiekre is hálásan gondolok, azonban tartózkodom a részletes jellemzésről, nehogy elfogult legyek. Amikor 1954-ben kezdtem a teológiát, a tanári karnak több mint fele még csak egypár évvel azelőtt, 1948-ban került a Teológiára. Ismeretes, hogy '48-ban, egyik napról a másikra, az úgynevezett nagy tanári kar négy tagját, Tavasz Sándort, Imre Lajost, Nagy

Gézát és Gönczy Lajost nyugdíjba küldték. Erről a kényszernyugdíjazásról csak másodlagos és csak szóbeli értesüléseim vannak. Csak később tudtam meg egyet-mást, amikor is édesapám is érdekeltté vált a katedrák betöltésében, de Vásárhelyi János püspök nem őt jelölte. Ezért vigyáznom kell, hogy ne legyek elfogult, amikor egykori tanárimról vélekedem.

Nagy András bácsiról már beszéltem. A *Jeremia és kora* c. könyve (magántanári dolgozat) után megjelent több száz oldalas műve, *A váltság gondolata az Ótestamentumban*. A W. Vischer-i Christuszeugnis szemléletét⁵⁹ követte. Ezt mint doktori dolgozatot Debrecenben védte meg 1944-ben vagy 1945-ben. Állítólag dokknadrágosan, kalandos utakon jutott el a cívisvárosba. Minden óra előtt a Bibliából felolvasott egy-két verset. Ezt tőle vettem át, én még magyaráztam is röviden. A ötvenes évek közepén meghalt Debrecenben a fia, Zsolt, András bácsit nem engedték át a temetésre. Emlékszem, bibliai teológia órán, amikor Jóbról beszélt, nem bírta könnyeivel. András bácsi minden teológus lelkipásztora volt, a szónak a betű szerinti és a legmélyebb értelmében. Ha nála valaki megbukott, még ott, azonnal, atyai szavakat intézett a diák felé, kb. így: „Fiam, te most nem gondolsz arra, hogy milyen keserűséget okozol édesanyádnak? Hát ezért adtak téged ide? Nem látod, hogy tőled többet vár a jó Isten?” Úgy tudott beszélni, hogy majdnem elsírta magát ő is meg a diák is.

Okos, művelt, nyelveket ismerő tanárunk volt az újszövetségi katedrán Maksay Albert. Ő volt az úriember: méltóságteljes, kimért beszédű, csendes öregúr. Költői vénájú tanárunk volt, több verse jelent meg. Sajnos kevés teológiai írást adott egyházunknak. A Római levél magyarázatát a változások után adták ki.

A rendszeres teológiai katedrát Tavaszy Sándor utódként Geréb Pál⁶⁰ nagyborosnyói lelkipásztor töltötte be, s ez óriási feladatot rótt rá. Svájci tanulmányút állt mögötte, német nyelvi ismeret. Vérbeli barthiánusként jó teológus lett. A modoráért, az életstílusáért, Pali bácsit mindenki becsülte és szerette.

Borbáth Dániel⁶¹ a gyakorlati teológia egyik katedráján volt tanár. Könnyen tanulható, jó kurzusai voltak. Azt nem tudtam felmérni akkor, s talán most sem tudom, hogy mit jelentett a tény, hogy sohasem volt gyülekezeti lelkipásztor, és

az, hogy eredetileg dogmatikus volt. Előzőleg a Református Diakonisszaképző Intézetnek volt az igazgatója, és nagyon szeretett lelkipásztora, a nővérek lelkigondozója.

A másik gyakorlati teológiai katedrát Horváth Jenő⁶², mindenki Jenő bácsija töltötte be. A dél-erdélyi Aninószán volt missziós lelkületű lelkipásztor, majd 1940–44 között a nagyenyedi Teológián tanár. Valamikor arra készült, hogy külmisszióba megy, és valóban, mind a lelkülete, mind a lendülete megvolt erre. Persze jött a diktatúra, és ebből semmi sem lett. A kolozsvári Teológián a katekétikát, és az általános nevelést adta elő. Közel tudott kerülni a hallgatókhoz, de azok sajnos, többször is visszaéltek Jenő bácsi közvetlenségével. Én a magam részéről nagyon szerettem Jenő bácsit, de már akkor láttam, hogy a külmisszióban találná meg inkább a helyét. Kurzusainak volt fejléce, azaz a cím alatt volt egy kétmondatos összefoglalása annak, ami következik a fejezetben. Horváth Jenő missziós lelkülete összekapcsolódott pietizmusával, ilyen értelemben Kecskeméthy Istvánnak⁶³ volt a lelki utóda. A diákok között megvolt a maga kis köre, de ezt mindenki természetesnek vette. Ez nemcsak azt jelentette, hogy sokat imádkoztak, hanem például azt is, hogy szalonnát, kolbászt vásárolt, és a szegényebb diákokat – nemcsak a pietistákat – meghívta egy-egy uzsonnára. Tehát a benne feszítő missziói erőt, akaratot meg tudta élni a Teológián is.

Nagy Józsi⁶⁴ bácsi volt a Teológia mindenese: homiletikus, egyháztörténész, román tanár volt, értett a zenéhez, a sporthoz. Jó teológus volt, ez párosult egy laza emberi magatartással, s ez vonatkozott mind az előadásaira, mind a vizsgákra. Ő tanította a román nyelvet. Számomra, aki a fogságban megtanultam jól románul, egyenesen nevetséges volt, hogy magyar hangsúllyal ejtette ki a román szavakat.

Benedek Kálmán⁶⁵ volt a zenetanárunk, akinek az egyházhoz nem sok köze volt. Szerettem és értékeltem Benedek Kálmánt, aki orgonaművész is volt, és nagyon jó kórust hozott össze. Negyed éves koromban zenettkára voltam.

Dobri János⁶⁶ tanította egy ideig az orosz nyelvet, ami végül is se neki, se nekünk nem kellett. Évfolyamfelelős tanárunk is volt. Hetente önképzőköri órák voltak,

Dobri helyet adott kis alkotásainknak, művészi előadásunknak, amelyeket bemutathattunk az évfolyam előtt. Azért mondtam, hogy egy ideig, mert másodszor is letartóztatták. Utána Maksay Albert tanította az orosz nyelvet. Mi már a középiskolából valamelyes orosz tudással jöttünk a Teológiára, ő most sajátította el a nyelv alapelemeit.

Az 1956-os forradalom hatásai a Teológián

Tudom, hogy mindenkit érdekel, hogy harmadévesként miként éltem meg az 1956-os forradalmat. Eddig is többen kérdeztek erről, hiszen azon kevesek közé tartozom, akik átérték, és még élnek. Ebben az időben agyunk átnyúlt a teológiai tudományok résein, begondolkozott és beérzett a politikumba. Sohasem felejttem el ezt a pár hetet, noha semmilyen hősi tetről nem tudok beszámolni. Lelkületről és feltételezésekről igen. És ez teljesen különbözött attól, hogy van teológiai tudomány, van előadás, van vizsga. Volt addig. Utána megint volt. De közben, ebben a *betéttörténelemben* valahogy mások voltunk, mint egyszerűen csak egyetemisták, ami azt jelentette, hogy az ifjúságban, és száz százalékosan mindenki, olyan együttérzés, lelkesedés, majd elkeseredés volt, ami teljesen ráhangolódott arra, amit a Kossuth Rádióból hallottunk.

A Kossuth Rádión jött a hír, hogy megindult a forradalom. A Teológián egyetlen rádió sem volt, az egyik fölöttem járó teológusnak, Bene Lajosnak otthon volt egy hatalmas készüléke, akkora volt, mint egy éjjeliszekrény. Elhozta a Teológiára, s egy aránylag kis teremben felállította. Több mint száz teológus vette körül a szobában és még a folyósón is. Érdekes, hogy délelőtt azért voltak előadások, valószínű, a tanárok féltek felfüggeszteni az oktatást. Az egyik órára én is elmentem, hárman voltunk jelen. Azt mondják a többiek, hogy minden órán három-négy ember volt csak, a többi mind a rádiót ülte körül. Maksay, a bölcs öreg volt az, aki a tüzesebbeket, a lelkesebbeket lohasztotta és vigyázatra intette. Egy lelki húron pendült az egész ifjúság⁶⁷, senki sem ismerte azt a kifejezést, hogy ellenforradalom.

Jó lenne, ha azt, amit a következőkben elmondok, valaki megerősítené, vagy akár cáfolná, hiszen én – azért is, mert kinnlakó voltam – csak másodkézből szereztem erről tudomást. Minket, teológusokat felkerestek a Bolyai egyetem hallgatói azzal, hogy a magyar forradalom mellett tüntető felvonulás készül, és hogy a teológus ifjúság is vegyen ebben részt. A terv szerint az Agronómiától a Bocskai térig – tehát a Teológiáig – tartott volna a menetelés, gyakorlatilag végig a Monostor úton, majd a Főtérre mentünk volna. Csendes tüntetés lett volna. Aztán jött a bolyaisoktól az új hír, hogy a Babes egyetem hallgatói közül is többen csatlakoznának hozzánk. Nagyon örültünk annak, hogy a forradalomnak visszhangja van a románok között. Különösebb szervezkedésről nem tudok, de azt hiszem, nem is kellett, csak csendben vártunk. Majd újabb értesítés jött a Bolyairól: a románok úgy akarnak felvonulni, hogy a magyarok menjenek elől, többen, utána a románok. Ez az „együtt és mégis külön” gyanús volt, hiszen így csak a magyarok közé lőhettek volna. Ezért a bolyaisták lefűjték a felvonulást. Ismétlem, mindennek a valóság alapját ellenőrizni kellene. Az is lehet, hogy ha így történt, ez csak a Securitate diverziója volt, hogy félelmünkre alapozva vegye elejét a tüntetésnek. Ez is meglehet. Akkor ezek a politikai hátmögöttiségek nem jutottak eszembe.

A Teológián minden szerda délután bibliaórák voltak, egy-egy tanár vezetésével. A forradalom heteiben András bácsi (én az ő bibliakörében voltam) ezeket nem az intézetben, hanem a lakásán tartotta. Magyarázatait mindig a forradalomhoz igazította, anélkül, hogy egyenesen utalt volna erre, vagy ezt a szót kiejtette volna. Többször vissza kellett szorítania könnyeit.

Nagyon meglepődünk, amikor a rádióból arról is hallottunk, hogy nemcsak az oroszok lőnek a forradalmárokra, hanem az ávósok is, maguk a magyarok is. Mi valahogy úgy gondoltuk, hogy a tízmillió magyar mind forradalmár. Hogyan lehet, hogy Szepesi György is a forradalom ellen beszél? – úgy emlékszem, valamilyen nyilatkozatot olvasott fel a Kossuth Rádióban.⁶⁸ Azt is mondhatnám, hogy általa éreztük, hogy magyarok vagyunk együtt az anyaországiakkal. Ő volt az, aki végül is az erdélyiekben a magyar lelket tartotta, amikor azt mondta, hogy „Hajrá

magyarok!”, vagy „Velünk van a világ!”, azaz nekünk drukkolt az egész stadion. S aztán meghallottuk, hogy megkezdődött a visszarendeződés.

De bennünk, erdélyiekben – legalábbis bennem biztosan – a forradalom tudatosította azt, hogy magyarok vagyunk. Ez *után* már nem úgy voltam magyar, mint ez *előtt*. Különös lelki folyamatot éreztem akkor, de a tudatomig csak jóval később jutott el. A magyar érzés a második bécsi döntés alkalmával vert gyökeret bennem: kibontottuk az addig rejtett piros-fehér-zöld zászlót, énekeltük a Himnuszt. Viszont a fogság ideje alatt ennek alig volt emléke. Többnyire románok között éltem, román munkatársaim voltak. Egy-egy szurkálódás részükről még ért, de mint kényszerközeget elfogadtam őket. A magyar érzés lappangott bennem. Így kerültem a Teológiára. '56 hozta felszínre, tudat fölé önazonosságomat.

Minket, ötünket, akik teológusok voltunk és börtön volt a hátunk mögött (Muzsi, Veress, Bodor, Búzás), ezekben a napokban figyeltek. Ez az én esetemben azt jelentette, hogy a Hidelve utcai lakásunkat, ahol szüleimmel voltam, estétől kb. éjfélig a szemközti járdán egy feltűrt gallérú, szemre húzott kalapú ballonos civil figyelte. Csak éppen hogy nem írta ki a mellére, hogy „szekus vagyok”. Nézte, hogy mi történik nálunk. Hát nem történt semmi. A szüleim leoltották a villanyt, lehúzták a rolót, s annak résein át ellenőrizték, hogy ott van-e még. Azaz mi „megfigyeltük” őt, ő nem tudta ezt megtenni. Ez így ment több mint egy hétig, aztán megunta a leskelődést.

A forradalom elfojtásának következményei

A Teológiára és református egyházunkra nézve a magyar forradalom elfojtásának későbbi következményei voltak⁶⁹. 1959-ben egy éjszakai rajtaütéssel letartóztattak hat negyedéves teológust.⁷⁰ Valaki egy forradalmi ihletettséű verset írt, ezt másolták le és adták kézről kézre. Ők majdnem hét évet ültek, és csak az általános amnesztiával szabadultak. Szabadulásuk után megengedték nekik, hogy visszajöjjenek a Teológiára és elvégezzék a negyedévet, majd lelkészi vizsgát tegyenek. De nem egyszerre, csak négyévenként. Ezek egykor egy évvel jártak alattam, most tanáruk voltam. Közülük Székely Lajossal⁷¹ beszélgettem többször

is, aki sok részletet elmondott, amelyekről természetesen én nem tudtam, valamint azt is, hogy ki árulta el őket. Talán ugyanazon az éjszakán történt (vagy kevéssel előbb, utóbb?), hogy szekusok behatoltak a Teológia könyvtárába, egy halom könyvet szedtek össze, és a papírmalomba vitték. Elkobozták az összes Ravasz-műveket, az RGG-nek – ez egy többkötetes nagy német vallástörténeti lexikon, amely több sorozatban is megvolt a könyvtárban – az „R” kötetét, amelyikben a „Románia” szócikk van.

Megemlékezem még néhány fiatal lelkipásztorról, akiket '56 után tartóztattak le, s akik leülték a hét évet. Ezek között négy évfolyamtársam is volt, két református, egy evangélikus és egy unitárius. Péter Miklós⁷² és Fülöp G. Dénes⁷³ – mindketten néhány évvel ezelőtt hagytak itt minket végleg – református, Dani Péter⁷⁴ evangélikus, aki ma is él Németországban és Sándor Balázs unitárius, aki jelenleg Székelyudvarhelyen él. Tehát ezek négyen. Ezen kívül a fölöttem járó évfolyamról vitték el Adorjáni Dezső református lelkipásztort, aki nem sokkal szabadulása után meghalt, ugyancsak az egy évvel idősebb Kiss Béla, Szász Árpád és Mózes Árpád⁷⁵ evangélikus lelkipásztorokat. Utóbbit a változások után püspökké választották⁷⁶. Másokat is, akiket kevésbé ismertem. Tehát 1956. október-novemberének nagyobb volt az utóhatása, mint maga az a másfél hónap, amikor az események maguk zajlottak. Úgy gondolom, hogy a Teológiánk és az '56-os forradalom témáját nem lehet kimeríteni, illetve többen kellene, hogy nyilatkozzanak erről.

Szakosodás, posztgraduális teológiai tanulmányok

A teológiai tudományokhoz való viszonyom nem egyértelmű, tekintettel arra, hogy több tantárgyat adtam elő: ószövetségi bibliaismeret, katekétika, pojmenika, liturgika, ekléziasztika, státútumismeret, teológiai enciklopédia, ének. Szaktárgyam az ószövetségi tudományok, s hogy miképpen lett ez, arról már beszéltem, tehát arról, hogy ez személyfüggő volt, ami Nagy András bácsihoz való csatlakozásomat illeti. Úgy kell fogalmaznom, hogy én kerültem közel hozzá, nem ő hozzám. De hát nagyon sokan voltunk ilyenek. Lehet, hogy imponált nekem ez

a számomra teljesen idegen keleti nyelv, a titokzatos kvadrát betű.⁷⁷ Említettem már, hogy Ószövetségből írtam mind az alapvizsga, mind az első lelkészképesítő dolgozatomat. Édesapám is helyeselte a választásomat.

Amikor a négy teológiai év után megkezdtem a magiszteri tanfolyamot, véglegessé vált elhatározásom, s ez már a doktorátus felé úton az első lépcső volt. Sajnos ebből az lett, hogy az első magiszteri részletvizsgámat még András bácsinál tettem le, a másodikat viszont már Szőcs Endrénél.⁷⁸ Különben vizsgáznom kellett még Maksay Albertnél, Nagy Józsefnél és az unitárius tanárnál, Kovács Lajosnál⁷⁹. Ezek mind szóbeliek voltak. Megvan írásaim között a magiszteri vizsgadolgozat, amelynek címe: *A körülmétkedés, mint a szövetség jegye*. A múltkor átolvastam a 21 oldalt, és bizony nem volt jobb, mint egy pontos iskolai dolgozat. Nos, ezeket a magiszteri vizsgákat mind letettem, egyeseket a katonaság előtt, másokat az után. Később, amikor megszűnt a magiszterképzés, ezeket a vizsgákat elfogadták doktori elővizsgaként. A vizsgák még nem voltak olyan szigorúak, mint később, a '80-as, '90-es években. Ekkor már egyértelmű volt, hogy az Ószövetség felé tájékozodom.

Magyarorszáti lelkészként készítettem a doktori dolgozatomat, 1972-ben benyújtottam és 1974-ben doktoráltam. A dolgozat címe: *JHVH cselekvésének teológiai felfedése a szabadulás eseménysorozatában*. Ez, belátom, nem nagyon vonzó cím, a dolgozat tulajdonképpen az Exodus 1–15 történet-teológiai feldolgozása. A megírás elég hosszú időt vett igénybe, mert lefoglalt a gyülekezeti munka és a család is. Viszont később, amikor tanár lettem, alig tudtam volna erre időt szakítani, hiszen sok órám volt, és főleg sok új tantárgy előadásával bíztak meg.

András bácsinak a lelki hatása egyértelmű volt (és ezt sokan elmondhattuk magunkról), édesapám biztatása is sokat jelentett, de a tudomány dolgában függetlenítettem magamat. Azt is mondhatnám, hogy sokat tanultam a nagyon pozitív teológustól, Gerhard von Radtól⁸⁰ és mástól is. De tulajdonképpen egyetlen vonzerő volt: maga a Szentírás és az akaratom, hogy minél többet és minél jobban

ismerjem azt, ami ott olvasható. Ez az Újszövetségre is vonatkozik, nem csupán az Ó-ra.

Most utólagosan úgy látom, hogy nagyon tudatosan mentem végig a tudományosságnak ezen az útján: az alapvizsga dolgozattól kezdve a doktori vizsgáláig. De – egy adott időpontig – nem is jutott eszembe, hogy ez a katedrához vezet. Amikor ez már tényleg esedékessé vált, akkor persze, hogy igen, de addig nem. Tehát Szováton arra soha nem gondoltam, hogy azért írom a doktori dolgozatot, mert ez belépőjegy a katedrára. Amikor aztán jöttek az üresedések, és édesapám is megemlítette, hogy gondolhatok erre is, akkor már igen, de addig nem.

Segédlelkészség a Kolozsvár Belváros Egyházközségben

Ahogy az első lelkészképesítő vizsgát letettem, kihelyeztek a Kolozsvár Belváros Egyházközségbe gyülekezeti segédlelkésznek. Itt egy évet töltöttem. Nagyon jó közegbe kerültem, két felettesem volt: Dávid Gyula⁸¹, a püspök-helyettes parókus lelkész és Csutak Csaba⁸² másodlelkész. Dávid Gyula prédikációit szívesen hallgattam. Túl azon, amit a prédikációról a Teológián tanultam és azon, hogy az első prédikátor-példám édesapám volt, Dávid Gyulának ilyen értelemben is sokat köszönhetek. Csutak Csabával nagyon jól lehetett teológiai dolgokról, de másról is beszélgetni az irodában.

Sajnos nagyon kevés kapcsolatom volt a gyülekezettel. Dávid Gyula még vasárnap délelőtt is felengedett a szószékre, szolgáltam a reggeli bibliamagyarázatos istentiszteleteken, a hétköznapiakon, a délutáni bibliaórákon, imaórákon, de magával a gyülekezettel nem volt kontaktusom azokon kívül, akik az énekkarra jártak, vagy a kicsi bibliaköri csoportban voltak. De hát a gyülekezet négyezer hatszáz lélekből állt akkor, s nekem alig volt mintegy száz emberrel kapcsolatom. Azaz nem volt *gyülekezetérzetem*, s ez azt is jelentette, hogy nem volt visszajelzés, a padok messze voltak a szószéktől, nem tudtam az emberek szemébe nézni. Akkor nem tudtam, hogy kellene, hogy legyen, csak éreztem, hogy

az szép és jó, hogy én itt vagyok, központi helyen, a szüleimtől járhatok naponta a hivatalba, a főnökeim értékelnek, én szeretem őket, tanulok is tőlük, de itt valami nincs rendben. Csak később, amikor önállóan gyülekezetbe kerültem, akkor tudtam meg, hogy mi a gyülekezet. Jó volt, hogy bíztak bennem, elég sok szolgálatot végezhettem. Ez azt is jelentette, hogy egy reggeli istentisztelet után az irodában összeestem a kimerültségtől. Ez főleg azért történt, mert mindkét felettesem beteg volt, s minden szolgálatot nekem kellett végezni, s mert a városban éppen járvány volt, megtörtént, hogy egyetlen délután három temetésem is volt.

Két évet szerettem volna ott tölteni, semmiképpen nem akartam ott ragadni. Valahogy, nem tudom, hogy miért, falura kíváncoztam. Lelkileg is arra készítettem fel magamat, hogy falusi lelkész leszek, édesapám is ezt helyezte kilátásba, így csak két évig szerettem volna ott maradni. Pontosán egy év szolgálat után Dávid Gyula püspök-helyettes, aki végül is a püspöki teendőket is végezte – hiszen Vásárhelyi János püspök már csak aláírt, de nem intézte a közegyház dolgait –, értesített, hogy ki kell engem helyeznie gyülekezetbe. Jött a telefonértesítés a bukaresti kultuszhivataltól⁸³, hogy Kolozsváron hatvan (így mondták, lehet úgy volt) „lelkészjellegű egyén” van, s minden segédlelkésznek *azonnal* el kell hagynia a várost. Az ilyen, és ehhez hasonló rendelkezések telefonon jöttek, hogy ne lehessen hivatalos irattal igazolni. Dávid Gyula felajánlotta, hogy oda helyez, ahova menni akarok, de hát én semmit sem tudtam a lehetőségekről, így hát rábíztam, hogy hova helyezzen. Megüresedett a Székelyföldön Szárazajta, ahova három pályázó jelentkezett, s Dávid Gyula megígérte, hogy ahonnan megválasztják Szárazajtára a lelkészt, oda helyez. Így kerültem a mezőségi Magyarorszára. Csupán egy hét állt rendelkezésemre, hogy felkészüljek az új szolgálati helyre. 1958 decemberétől 1959 decemberéig voltam Kolozsvár-belvárosi segédlelkész.

Lelkészi szolgálat megszakításokkal: Magyaroszovát

Magyaroszovát mezőségi község, Kolozsvártól keletre, 38 km-re. Amint később megtudtam, a 3000 lakosból 2000 magyar volt – 1150 unitárius és 850 református –, 1000 román, egykori görög katolikus⁸⁴. De egyelőre majdnem semmit nem tudtam az egyházközségről. 1959 decemberének valamelyik utolsó napján autóbusszal kimentem a községbe. Este érkeztem meg, utolsónak szálltam le, leléptem, s félcipőstől bokáig beragadtam a sárba, meg se tudtam mozdulni. A sötétből egy hangot hallottam: „Maga a pap?” A harangozó volt, aki kufferestől együtt kiemelt a sárból. Így kezdődött 1960. január 1-jétől a tizenhét évi szolgálatom.

Január első napjaiban megjelent két szováti presbiter, s azt mondták, hogy megválasztanának, ha aláírnék egy kötelezvényt, hogy öt évig ott maradok. Elmondtam, hogy Szovátra én nem azért jöttem, hogy eljőjsek egy-két év múlva, de kötelezvényt nem írok alá. Végül így is megválasztottak. Valamikor január közepén volt a közgyűlés, és attól kezdve parókus lelkészként végeztem a szolgálatot.

Egy betét-történet: katonai munkaszolgálat

Ez egy olyan történet, amelyiknek van egy betét-története, s annak egy másik betét-története, ami öt hónapi szolgálatom után történt, tehát 1960 májusában, amikor is katonai behívót kaptam. Se azelőtt, se azután 1974-ig a lelkészeket nem vitték katonának. Most viszont a fiatal lelkészeket *munkaszolgálatra*⁸⁵ rendelték. Találkoztam egy kolozsvári férfivel, aki valamikor katonatiszt volt, és azt mondta, hogy ne menjek hétfő reggel nyolcra, amikor kellett volna jelentkeznem, hanem csak tizenegyre. „Lehet ez?” – „Lehet”. Tizenegyre mentem és betelt már a hely, úgyhogy akkor megszabadultam. Hazajöttem, gyorsan, elvégeztem a konfirmációt. Hát május végén már majdnem készen voltak a konfirmándusok az anyaggal, amikor megkaptam a második behívót. Vittem a felszentelési

igazolványomat, a magiszteri igazolást, hogy be vagyok iratkozva a magiszteri tanfolyamra és órákat kell látogatnom. Egyik igazolást sem fogadták el, elvittek katonának. Ez májusnak a legvégén volt. Vajdahunyadra vittek, a Vashengerműhöz. Munkaszolgálatos lettem, „*dombelhárító*”. Ez azt jelentette, hogy négy másik társammal teherautón dolgoztunk, cementzsákokat, gipszzsákokat, vagy téglákat hordtunk. Ahogy kiszámítottam utólag, egy emberre – reám is – egy nap kétszáz ötvenkilós zsák jutott, amit fel, majd le kellett rakni. Nagyon nehéz munka volt, ráadásul esős időben a gipsz vagy a cement hozzánk tapadt. A kaszárnyába délben tiszta ruhában kellett belépni. Ez volt május végétől július közepéig. Július közepén... és most jön a második betét-történet.

Betét-történet a betét-történetben: újabb letartóztatás

A történetekre nem voltam felkészülve, noha már volt tapasztalatom a Securitatéről, de arra, hogy milyen ördögien rafináltak, nem számítottam. Behívtak a katonai központba, és azt mondták, hogy áthelyeznek a kolozsvári egységhez, hogy a munka közben végezhessem a magiszteri tanfolyamot. Lám, milyen nagylelkű a román állam, azt akarja, hogy a fiatal lelkészek képezzék magukat. Örültem. Visszamentem a kaszárnyába, összecsomagoltam, és kimentem az állomásra. Miközben vártam a vonatindulásra, vásároltam egy levelezőlapot, és írtam az egyik barátomnak: „*Kedves Olivér! Nem tudtalak értesíteni, most így tudatom, hogy Kolozsvárra helyeztek. Vigyázz magadra!*” – s bedobtam az állomáson a postaládába. Felültem este jó későn a vonatra, és hajnalra megérkeztem; már jó világos volt, júliusi napsütés. Csak két lépést tettem a peronon, amikor valaki vállamra tette a kezét: „Kozma Zsolt katona?” – „Igen.” – „Kinek írt este levelezőlapot?” – kérdezett ő hajnalban arról, ami előző este 11 órakor történt Vajdahunyadon. Megmondtam. Akkor már tudtam, hogy le vagyok tartóztatva.

Bevitt a Securitate Árpád úti nagy épületébe, ahol én még nem jártam, és megkezdődött az, amiben azelőtt nyolc évvel már volt részem: levágták a zubbonyomról a fémgombokat, kivették a bakancsfűzőt és kiürítették a zsebeimet.

Cellába tettek. Fogalmam sem volt, hogy mi akar ez lenni, mert nem is szóltak hozzám három napig. Két magyar és egy román volt a cellatársam. Az egyik magyar református lelkész volt, idős, akit névről ismertem, mert annakidején, még Árpástón egy egyházmegyében volt édesapámmal, velünk. Érdeklődött irántam, s nem tűnt fel semmi, noha nagyon különös kérdéseket tett fel.

Három nap múlva felvittek kihallgatásra; megint arcomra került a fekete szemüveg. Először azt kérdezték, hogy milyen illegális szervezetben veszek részt. Semmilyenben, feleltem. S akkor a kihallgató tiszt felsorolt tizenvalahány vádpontot, olyanokat, mint amelyek felől a cellában a református lelkész kérdezett. Mondtam, hogy egy szó se igaz egyikből sem. Kértem, hogy mondják meg, honnan jönnek a vádak. A tiszt elém tett egy kétoldalas ívet, ahol rajta volt ez a tizenkét-tizenhárom vádpont. Az aláírás a legjobb barátomé volt. Padtársam volt a középiskolában, fogolytársam, a Teológián két évig évfolyamtársam. Elmondtuk egymásnak szerelmi csalódásainkat, minden gondunkat megosztottuk. A vád az volt, hogy van egy olyan rendszerellenes szervezet, amelynek a vezetői teológiai tanárok – s felsorolt egy párat: Juhász István, Geréb Pál, Borbáth Dániel –, s engem bíztak meg, hogy az ifjúság körében szervezzem meg az ellenállást. Ez volt az alapvád, s pontokba szedve jöttek a leghetlenebb vádak. Hogy olyanokkal vagyok kapcsolatban, akik majd felrobbantják a Securitate épületét. Hogy Erdélyi Zsombor⁸⁶ csomafáji lelkész, amatőr rádiós kapcsolatot tart Amerika Hangjával⁸⁷, és én szállítom hozzá az információt arról, hogy mi történik itt, az országban. Hogy együtt voltunk a lakásomban, édesapámmal beszélgettünk arról, hogy miként lehet a falusiakat meggyőzni, hogy ne lépjenek be a kollektívbe. Hogy Bustya Dezső írt egy új erdélyi himnuszt, aminek én szereztem a zenéjét. Hogy Varga László⁸⁸ 1956-ban másodszor is kiment Magyarországra, és azzal jött vissza, hogy onnan, tehát külföldről is hozott nekem megbízást... Egy egész sor emeletes hazugság. A kihallgató tiszt, Fényes Ferenc nagyon mértéktartó, tárgyilagos, higgadt volt. Ez így ment kb. két órán át. Három nap múlva ismét elé kerültem, a vádak megismételték és azt mondta, hogy gondoljam meg, mert ha hazudok, úgymint kiderül. Még egyszer kerültem Fényes Ferenc színe elé, s akkor nyilatkozatot írtam alá, hogy a vádak visszautasítom. Nem az eddigi cellába

vittek vissza – besúgómat tehát nem láttam viszont –, hanem egy üresbe, ahol egyedül töltöttem még három hetet. Azt mondta, időt ad, hogy még egyszer gondoljam át, hogy mit tettem.

Csak a változások után tudtam meg, hogy ez idő alatt tanúkét meghallgatták Varga Lászlót és Geréb Pál professzort, akik természetesen engem igazoltak. Tehát ők közben nyomoztak. Ott ültem majdnem egy hónapig teljesen egyedül. A tiszt azzal vitetett le a cellába, hogy gondolkozzam a dolgokon, de hát nem volt min gondolkozzom, a vádak annyira abszurdak voltak. Utolsó „jelenésemet” akár drámáinak is mondhatnám. Felhozták a közbűntényesek folyosójáról barátomat – börtönbüntetését töltötte, amit sikkasztásért kapott –, és szembesítettek. Két méterre ültünk egymástól, és szemembe mondta hazugságait. Végül őt visszavitték a cellájába, Fényes pedig a következőt mondta: „Uram – addig nem voltam *úr* –, most tudom, amit mindig is gyanítottam, hogy ez az alak hazudik, de végére kellett járnom a dolognak”. Majdnem bocsánatkérés volt. Amikor a kihallgatáson csak Fényes volt jelen, magyarul beszélünk, egyszer-egyszer bejött egy másik tiszt, s akkor románul. Felkísértek a kolozsvári munkaszolgálatosok közé, s reméltem, hogy ott is maradhatok, de nem, két nap múlva visszaküldtek előbbi „munkahelyemre”, Vajdahunyadra. Az sem volt igaz, hogy Kolozsváron maradhatok. Ez ennek a hónapnak a betéttörténete.

Ennek az egész ügynek van utótörténete. 1990-nek az elején kellett jelentkezni egy bizottságnál, amelyik megállapította, hogy jogosak vagyunk a kárpótlásra. Előzőleg Pitești-ről be kellett szerezni az iratokat, s ezekkel meg kellett jelenni egy bizottság előtt. Várakozás közben találkoztunk feljelentőmmel, kezét fogtunk, de nem beszélgettünk egymással. Megmagyarázhatatlan, hogy mi indította arra, hogy engem, mint jó barátját feljelentsen. Most nemrégén hallottam, hogy életének ebben a szakaszában kicsit meghiobbant az agya. Arra gondoltam, hogy ő maga *hiszi is* azt, amit mond. Ennek az esetnek van még egy utótörténete. Ezelőtt öt-hat évvel felkeresett egy fiatal történész, érdeklődött a börtöndolgaim felől, s azt mondta, hogy őt különösen ez az ügy, illetve ez a személy érdekli. Kivette iratainkat, s erről az esetről (is) tanulmányt akar írni. Az indította őt erre, hogy egy

ember hónapokig orránál fogva vezette a Securitatét – ő fogalmazott így –, mert egy ideig elhitette a hivatal előtt, hogy a vádak igazak. Ez a fiatal történész azt mondta, hogy ez az ember engem megfigyelt. Jelentéseiben ilyenek voltak: egy bizonyos napon (pontos dátum) Kozma Zsolt kilépett a lakásuk ajtaján, vásárolt egy csomag cigarettát, utána vett egy újságot, bement a Teológiára, beszélt Borbáth Dániellel, hogy szervezzék meg az ellenállást, s utána elment a parókia hivatalába. Ez igaz lehetett, de azt persze csak ráhazudta, hogy én Borbáthtal beszéltem. Ez a fiatal történész elmondta, hogy több ilyen ellenem szóló feljelentést írt.

Hét hónapig voltam katona, 26 éves koromban, 1960 karácsony harmadnapján szabadultam. A katonaságnál nemcsak a munka volt nehéz, hanem elviselni azt, hogy lekipásztor létemre többször is megalázó helyzetbe kerültem. A politikai tiszt többször is gúnyolódott, főleg lelkészi mivoltomat vette célba, akit pedig esténként, éjszakánként én készítettem fel földrajzból és történelemből, hogy letegye a tízedik osztályt. Egyszer-egyszer gyakorlatoztunk is, persze munka után, csak úgy „szárazon”, fegyver nélkül. Bizonyos értelemben a katonaság nehezebb volt, mint a fogság. Itt mint felnőtt ember és mint lekipásztor megalázottnak éreztem magamat, ott 18 évesen minden terhe a fogságvak valahogy lepergett rólam.

Megválasztott lelkész Magyaroszováton

Mindaz, amit édesapám mondott és lefestett a falusi életről, nem csupán amolyan hiábavaló atyai intelem volt, mert Magyaroszováton valóban az várt rám, amire felkészített. Magyaroszovát Kolozsvártól keletre, a Mezőségen van, a Kolozsvár-Szászrégeni főút egyik betérőjénél, négy kilométerre a főúttól, 38 kilométerre a várostól. Tipikus Mezőség és tipikus falu a maga civilizatórikus elmaradottságával, nyelvjárásával, az emberek viselkedésével, s ez idegen volt számomra, aki egyrészt Szamos mentén születtem, másrészt a Szilágyságban nevelkedtem. Itt más valósággal találkoztam. Nem mondanám, hogy elmaradottak voltak, de valahogy azért mégiscsak besüppedtek a szováti sárba. Hiányzott az a

kommunikációs kör, amely szellemileg mozgósította volna a falut. Természetesen ők mindezek miatt nem voltak elmarasztalhatók. 1960-ban a tévé még időben messze volt, a faluban két-három rádió volt, és – szinte elképzelhetetlen – a háromezer lelkes nagyközségben még öt évig nem volt villany. Nekem is csak egy régimódi telepes rádióm volt, elemmel és akkumulátorral működött, „ha akart”, mert hol az egyik, hol a másik merült le. És sár, sár... végtelenségig, ami főleg a családlátogatásnál okozott nekem gondot, amikor házról házra kellett takarítani a bakancsot.

Vidéken a falu rajzát a templomok adják. Középen volt az egykori római katolikus – a reformáció után unitárius – freskós templom, amely a XIII. század közepén épült, nem messze tőle a dombon a református templom. A község egyik végén a kis görögkeleti fatemplom – 1948 előtt csupán néhány hívővel –, a másikon az újabb, nagyobb görög katolikus. Feltűnő, a Mezőségen különösen az, hogy nem voltak vegyesházasságok, ami annak az eredménye volt, hogy a két nemzet külön kultúrkörben élt, de nem hallottam arról, hogy ellentét, veszekedés, verekedés lett volna magyarok és románok között.

Azt mondanám, hogy a szováti meleg lelkű nép volt. Ez igaz, de azért erről fenntartásaim is vannak, mert ahogyan megismertem a szomszéd falvakat, főleg az imaheti⁸⁹ csereszolgalatok alkalmával, s jártam a vajdakamarási, mezőkeszűi, palatkai református gyülekezetekben, mintha otthonosabb lett volna a légkör, és jobb volt a templomlátogatás is, mint nálunk. Szovát nem volt nagyon jó gyülekezet; én sem voltam nagyon jó lelkipásztor. De így önmagunkat adtuk, azt, ami, amik vagyunk. Szerettem a szováti népet, és úgy éreztem, hogy ők is szeretnek, noha olyan nagy rajongás irántam – és nagy rajongás bennem irántuk – nem volt. De jellemző, hogy tizenhét évig voltam ott, tizenhét év alatt több pályázati lehetőség volt, de soha sehova nem pályáztam. Olyan helyekre sem, ahova hívtak, mint pl. a Belvárosba vagy Székre. Talán nem is lett volna esélyem, de nem ezért. Tizenhét évig ott voltam, odaragadtam, anélkül, hogy kimozdultam volna, vagy elköltöztem volna a faluból, az ingázásra gondolva.

Magyarszováti mindennapok

Az első hat évben egyedül voltam, tehát későn, harmincegy éves korban nősültem. Elvettem a backamadarasi lelkipásztor leányát, Kali Gyöngyvért, s a további éveket együtt töltöttük. Ő nagyon megfelelt tiszteletes asszonyként is. Amikor eljöttem, az egyik nyelves szomszédasszony, aki különben még szeretett is engem, azt mondta nekem, amikor búcsúzni mentem hozzájuk, hogy „Olyan *papot*, mint maga, még kapunk, de olyan *tiszteletes asszonyt*, mint a maga felesége, nem!” Én „pap” voltam, ő tiszteletes asszony. S ez nekem jól esett, mert tudtam magamról, hogy mit adtam, mit kaptam és mit érdelek, de az, hogy őt elfogadták, nagyon jól esett. Nos, így töltöttem a tizenhét évet. Az utolsó istentiszteleten, amikor aztán elkészöntem a gyülekezettől, tele volt a templom, tudták, hogy kibúcsúzom, s sorban fogadtam az asszonyokat, akik még pityeregtek is, a férfiakkal mind kezet fogtam.

A gyülekezetben mindent végeztem, amit egy lelkipásztornak el kell végezni: az istentiszteleteket, a családlátogatásokat, a vallástanítást, a különböző szolgálatokat. Egy fél évig kórust, egyházi református kórust szerveztem, és ment is. De behívtak a néptanácshoz, és azt mondták, hogy szervezzem meg a faluban is, és legyek a falu dalárdájának a vezetője. Amikor erre nemet mondtam, betiltották az egyházi énekkart. A tizenhét év valóban tizenhét év volt (leszámítva a hét hónapos katonaságot), de az utolsó két évben már óraadóként bejártam a Teológiára; kedden és szerdán voltak a héber-, görög-, németóráim. Mindez úgy, hogy Szováton egyetlen szolgálat sem maradt el, és egyszer sem kellett helyettest hívni. Két évig voltam a Teológián óraadó, majd versenyvizsgával véglegesítést nyertem.

Megpróbálom megrajzolni azt a belső képet (tehát nem az adatok szerintit), amely erről a 17 évről bennem kialakult. Már többször említettem, hogy édesapám némileg felkészített erre, és persze olvastam Makkai Sándornak⁹⁰ a *Holttenger-ét*⁹¹, tudtam, hogy nem szabad idealizálnom azt, ami reám vár, de igazi mezősgéi

faluképem nem volt. Szovát nem volt olyan, mint Makkai Vajdakamarása, én pedig – mint afféle urbánus fiú – belecsöppentem a „sártengerbe”. Nem volt teljes és valóságos körképem a mezőségi falusi életről. Szovátot meg kellett szokni, s egy kissé erőltetve, de valahogyan mégis beleszoktam a falu életébe, megszoktam azt a népet.

Ami a szolgálatokon kívüli magánéletet illeti, más volt az első hat év, amikor egyedül voltam és másak voltak a házaséletem évei. Amikor egyedül voltam, sokat foglalkoztam teológiával. Az első két évben nem éltem úgynevezett társas életet – lehetett volna, s később volt is ilyen –, hanem csak otthon ültem és tanultam. Már beszéltünk arról, hogy miért tanultam: mert szerettem azt a teológiai szakot, amelyet választottam, és nem azért, hogy teológiai tanár legyen belőlem. Tanultam német nyelvet, mert nem volt alkalmam Németországba ösztöndíjjal menni, de a nyelvet meg kellett tanulni. Tanulmányokat írtam – 1960-ban jelent meg az első tanulmányom a *Református Szemlében*⁹², s utána még egy jó pár –, és ezzel telt el a délelőtt. Természetesen azzal, hogy hétfő reggel kiválasztottam a textust, megnéztem az eredeti szöveget és néhány szót máris lejegyeztem, de ez még nem jelentette a készülést. De kb. szerda délre kész volt a leírt prédikáció, nem teljes szöveg, de részletes vázlat. Tulajdonképpen egy leírt teljes prédikációm sincs Szovátról, de van több mint 2300 bő vázlat. Szováton a bűnbánati heteken minden reggel és minden este volt istentisztelet, textus alapján prédikáció, attól függően, hogy ketten-hárman vagy hatvanan voltak jelen. Ezekről egy egész rövid vázlatot készítettem. Természetesen a vasárnap délelőttre szánt vázlatok részletesebbek voltak. Így gyűlt össze a 2300 vázlat, amelyeket később textuáriumszerűen rendeztem.

Két évnek kellett eltelnie, amíg bekapcsolódtam a szováti értelmiségiek életébe. Nagyon jó barátságban voltam az unitárius lelkésszel. Magyar volt az orvos és a felesége, az állatorvos és a felesége, az iskolában pedig kb. húsz magyar tanító és tanár volt. Hívtak pingpongozni, sakkozni a tanári szobába. Ezzel a társasággal elég sokat kirándultunk. Hat évig voltam egyedül, az elején egy évig sorkosztón⁹³ voltam, ebédre elmentem a családhoz, este pedig hozták a vacsorát és a másnapi

reggelit. A családok bőségesen elláttak. A presbiterek megkérdezték, hogy ízlik-e az asszonyok főzte. Mondtam, hogy igen, de nem muszáj mindig húsleveset és csirkehús-sültet készíteniük, a paszulylevest és a túrós laskát is szeretem. Erre fel sorozatban paszulylevest és túrós laskát kaptam egy ideig. Aztán megalakult az internátus és az étkeзде az 5–8. osztályos aranykúti gyermekek számára, volt külön tanári asztal, ahol én is – más értelmiségiekkel együtt – helyet kaptam. Tulajdonképpen így kezdtem bekapcsolódni a szováti társas életbe. Egy év után megszűnt az étkeзде, és egy közel lakó presbiternél ebédeltem, vacsoráztam két tanárral együtt. 1966 végén nősültem, feleségem kapott helyben állást. Tovább folyt a társas élet, de akkor már ez családok szerint történt. S aztán jöttek a gyermekek, s ez azért is lefoglalt, mert a feleségem állásban volt délelőtt, s a gyermekek rám maradtak. Vigyáztam reájuk lelkiismeretesen, de ügyetlenül férfidada módjára.

Nehéz a szováti szolgálat mérlegét megvonni. Azért is, mert vigyáznom kell, ne legyek elfogult, azért is, mert nincs se pozitív, se negatív utólagos visszajelzés. Nem találtam helyesnek, hogy az utódaimról gondoskodjam, abban az értelemben, hogy valakit pártoljak, mert több jelölt is volt. Ezt elvárta volna a gyülekezet, ahogyan az utóhangokat visszahallottam, én pedig megszakítottam minden kapcsolatomat Magyarorszáttal. Talán nem tettem helyesen, de mindig helytelenítettem, ha valaki kívülről beavatkozik a gyülekezet életébe. Egy kicsit rossz utóhangja van az egész szováti eljövetelemnek, de úgy érzem, ezért nem vagyok hibás. Mindenesetre azóta nem voltam Szováton, pedig az utódaim hívtak imahétre. Csupán akkor mentem ki, amikor részt vettem jó barátomnak, az unitárius lelkésznek a temetésén. Azt viszont többször is elmondtam, hogy ott lettem igazán gyülekezeti lelkipásztor. Benne éltem a gyülekezetben, valamennyire sikerült hasonulnom hozzá, városiként lassan belejöttem a falusi gyülekezet életébe. Noha éltem falun is, voltam legációban és teológus koromban exmisszióban is, de nem voltam “született” falusi lelkész. Aki nem *születik* valaminek, annak meg kell *tanulnia* azt, amire szüksége van. Nem születtem falusi lelkésznek, ezt meg kellett tanulnom. Amit édesapám annakidején mondott a falusi életről, az bevált, de az első években talán még siralmasabbnak éreztem a

helyzetemet. Ennek ellenére, soha nem keseredtem el, és végül is jól éreztem magamat Szováton.

Családalapítás

Két évig udvaroltam a backamadarasi lelkipásztor leányának, Kali Gyöngyvérnek. Ő, bár papeány, tudta, mit jelent falusi papnének lenni, de Magyarországot nem Backamadaras. Néhány szó a táv-udvarlásról, ami szakaszos volt. Nyári kirándulásra mentünk egy szováti tanárházaspárral, két motorbiciklival. Utunk Szováton vezetett át, ahol néhány napot töltöttünk az egyik tanár vendégeként. Ott ismertem meg Gyöngyit, és később elkezdtem az udvarlást. Vasárnap a délutáni istentisztelet után felültem a motorra, este kilenc órára megérkeztem, a szováti tanár barátomnál szálltam meg, két napot ott töltöttem, és nap közben együtt voltam Gyöngyivel. Közben motorbalesetem volt, eltört a kezem, úgyhogy még két év után is gipszben voltam, s úgy kértem meg Gyöngyi kezét. 1964-ban ismertem meg őt, 1965-ben tört el a kezem és csak 1966 decemberében volt az esküvőnk Backamadarason. A régi református szokás szerint kedden tartottuk, nem szombaton, vagy vasárnap. A templom tele volt, zúgott a „Jövel Szentlélek Úristen”, az asszonyok könnyekkel búcsúztatták a szeretett papeányt. A lakodalmon csak a szűk két család volt: szüleim, húgom, valamint a Gyöngyi szülei és testvérei. Gyöngyinek állás is került Magyarorszáton.

Nyilván, megváltozott az életem. Gyöngyi, aki kereskedelmi felső iskolát végzett Marosvásárhelyen, most könyvelő lett a szováti szövetkezetben. De volt óvónő, tanítónő is a dombokfalvi kis iskolában, végül visszakerült a szövetkezethez. Végig állásban volt. A gyermekek délelőtti pesztrája voltam, közben pedig írtam a doktori dolgozatomat, amit 1967-ben kezdtem el és 1972-re fejeztem be. A szigorlat a kolozsvári Teológián 1974-ben volt. Tehát tudtam a doktori dolgozat előkészítésével is foglalkozni. Igyekeztem, hogy se a doktoriért, se a gyerekekért semmit ne hagyjak el a szolgálatból. Tehát például éppen úgy látogattam minden családot, cigányostól, mint azelőtt, csak terhesebb volt persze.

Ott és akkor a gyermeknevelés a mostanihoz viszonyítva nagyon nehéz volt. Főleg a sok mosás. A kútban megbüdösödött a víz – a harmadik szomszédból hordtam, bokáig sárban –, csak utolsó két évünkben csatornázták úgy, ahogy a falut. Persze fürdőszobánk nem volt, az illemhely 20 méterre volt a lakástól és így tovább. Kevés időnk maradt arra, hogy belenézzünk a televízióba, hogy este elolvassunk egy könyvet vagy beszéljünk. Estére már fáradtak voltunk, s csak bedőltünk az ágyba. Mindez főleg Gyöngyinek volt nehéz. Bár a községben volt orvos, asszisztensnő, szülésznő, nemegyszer maga a helyi orvos tanácsolta, hogy valamelyik gyermeket vigyük be Kolozsvárra felülvizsgálatra.

Mind a négy gyermekünk Magyarországon, azaz szováti tartózkodásunk idején született. Zsolt Kolozsváron, a Mikó utcai szülészeten látta meg a napvilágot, 1968-ban. Emese (1970-ben) a vártnál egypár nappal korábban született a szováti orvosi rendelőben. A helyi szülésznő segített, s vajúdása közben végig fogtam feleségem kezét. László Kolozsváron, a Stanca szülészeten született 1973-ban, Endre pedig a mócsi kórházban 1975-ben. Tőkés Anna volt a szülész orvos. 1976 őszén költöztünk Kolozsvárra. Zsolt harmadik elemista volt ott, Emese elsős, ők nehezen szokták meg a várost.

Utólag többször is feltettem magamnak a kérdést, hogy milyen apa voltam. Mint ahogyan a legtöbb fiatalember, az apaságra én sem készültem. Az elején sokat ügyetlenkedtem. Gyöngyi mindent átvállalt, és mindent ő végzett. Az is megtörtént, hogy valamelyik nagyon sírt, s akkor Gyöngyit hazahívtam a hivatalból, megszoptatta, tisztába tette. Végül is én keveset vállaltam a gondozásban, később a nevelésben, Gyöngyihez képest mindenképpen keveset. Az a szomorú igazság, hogy amikor Kolozsvárra jöttünk, elszakadtam a gyerekeimtől. Nagyon meghatározott, hogy meg kell felelnem annak, hogy *professzor* vagyok, ismerve azokat, akik engemet tanítottak a Teológián és a közvetlen elődeimet is. Sokat kellett utána olvasnom, nyelvet tanulnom. Nagyon sokat olvastam szakkönyveket, talán egy kissé meg is csömöröltem a sok olvasástól. Talán ezért van, hogy később, és a mai napig aránylag keveset olvasok. Arra törekedtem, hogy találjam meg a hangot a teológus ifjúsággal, ezért napomnak jó részét az intézetben

töltöttem. Tehát meg kellett felelni szakmailag magának a tudománynak, és közel kellett kerülni a fiatalokhoz. Ennek pedig a család látta kárát. Gyöngyi egyszer meg is mondta: „Elhanyagoltad a családotat”. Pedig, ha volt egy kicsi szabadidőm, mentem a gyermekekkel vagy az egész családdal kirándulni. Egy hetet együtt töltöttünk Málnásfürdőn, a két nagyobbikat elvittem két hétre Budapestre. A '80-as években tíz éven át, nyáron együtt nyaralt a család Nagyilondán. Tehát nem idegenedtem el gyerekeimtől, de bizonyára többet kellett volna értük tennem.

A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben

Utolsó szolgálati helyem a Protestáns Teológiai Intézet volt. 1974-ben a tanári kar egyhangú döntése értelmében kineveztek ideiglenesen óraadó tanárnak. Megbízta azzal, hogy az első és másodévnak héber és görög nyelvet adjak elő, három plusz két órában, és a kezdőknek németet. Lelkipásztori szolgálatom helye, Magyarországot 38 km-re van Kolozsvártól, úgyhogy ez két évig gyakorlatilag azt jelentette, hogy a kedd hajnali autóbusszal bejöttem Kolozsvárra, délelőtt és délután megtartottam az órákat, szerdán szintén, s a szerda délutáni ötórással mentem haza. Így végül is semmilyen szolgálat nem maradt el a gyülekezetben. Mindent el tudtam végezni, s helyettesítőre se volt szükség. Tudtam, hogy sokat kell utánapótolnom, ami a héber és görög nyelvet illeti, úgyhogy a görög Bibliát magammal vittem az útra, s hazafelé olvastam a görög szöveget. Úgy emlékszem, majdnem az egész Újtestamentumot végigolvastam.

Két év után meghirdették az állást. Egyedüli pályázó voltam. Héber és görög, valamint német nyelvi vizsga volt, amely a teljes tanári kar előtt történt, a két vizsgáztató professzor Széles Mária⁹⁴ (Ószövetség) és Tőkés István (Újszövetség) volt. Héberből félttem, mert kaphattam volna nehéz szöveget, amellyel kínlódnom kell, de Széles Mária nagyon rendes volt. Ezen a délutánon olyan szöveget adott, amelyet azelőtt egy órával az egyik évfolyammal elemeztünk, és ezt ő tudta. Tőkés István két nappal azelőtt megkérdezte, hogy honnan kérdezzen, s azt mondtam, hogy görögből akárhonnán. Végül is könnyű

szöveget adott János evangéliuma első részéből és a Filippi levélből. A vizsgám nagyon jól sikerült. Ezután pedig véglegesítettek. Az órákon arra igyekeztem, hogy többet nyújtsak a száraz nyelvtani anyagnál, ezért gyakorlatba vettem, hogy az órák előtt egy rövid igeszakaszt olvasok fel és magyarázom azt.

Emlékezetes marad számomra – és remélem a diákok számára is – az a két nyári diák-továbbképző nyelvi tanfolyam, amelyet Juhász István indított be. Az elsőre 1981-ben került sor a Teológián, a másodikra Málnásfürdön. Azokat az első és másodéves hallgatókat hívtuk meg, akiknek jó jegyük volt héberből és görögből. A Teológián délelőtt és délután 4–4 óra volt, intenzív tanulással. A tíznapos tanfolyam idején végigvettük az első korinthusi levél görög szövegét. Volt görög betűs írógépem, s összeállítottam egy párszáz görög szót tartalmazó jegyzéket, amelyet a diákoknak meg kellett tanulniuk. Nagy dolog volt maga az, hogy a diákok együtt voltak, tanultak, pihentek, szórakoztak. Volt még hasonló tanfolyam Málnásfürdön, ez héber nyelvi kurzus volt, amit én kezdtem meg, és Árus Lajos⁹⁵ folytatott. Tehát ez volt az órákon kívüli feladatom. A tanítási időben bibliaórákat tartottunk, 28 éven át volt bibliaköri szolgálatom 15–20 hallgatóval. Szolgáltam a vasárnap délelőtti akadémiai istentiszteleteken, a szombat esti záró áhítatokon, a vizsgaidőszak reggeli précesein. Visszatérve a tanfolyamokra, a görög betűs írógépet Juhász Istvántól kaptam erre az alkalomra, azután meg is tarthattam. Egyébként minden írógép betűíról mintát kellett venni, és azt be kellett mutatni a rendőrségnél. Le kellett írnom valami marxista román szöveget görög betűkkel, amit aztán a rendőrségen elfogadtak.

Tanár a gyakorlati teológiai katedrán

Hat évig voltam lektor. Különbözően ezt a katedrát nemrég találták ki, mert a közvetlen azelőtti „szaktanárok” (enyhén szólva) kevésbé ismerték a nyelvet. Közvetlen elődöm volt Széles Mária, közvetlen utódom Geréb Zsolt⁹⁶, Molnár János⁹⁷, majd Adorjáni Zoltán⁹⁸. Hat év után Nagy Gyula püspök felhívott magához, s közölte, hogy reám bizza az egyik gyakorlati katedrát. (A másikon Péntek Árpád⁹⁹ volt.) A

kolozsvári Teológián mindig is két gyakorlati katedra volt. Talán érdemes megemlíteni ezeket a „párosokat”: Imre Lajos és Gönczy Lajos, Borbáth Dániel és Horváth Jenő, Kozma Tibor és Péntek Árpád, s 1980-tól kezdve Péntek Árpád és én. Tulajdonképpen édesapám helyére nevezett ki a püspök, de nem az ő tárgyait vettem át.

Váratlanul ért a püspök döntése, és én elég erőtlenül ellenkeztem: hiszen biblikus vagyok, nem gyakorlati teológus. A válasz az volt, hogy viszont voltam gyakorló lelképásztor. Különös, elfogadhatatlan érv, de nem volt mit tenni, már határozott felőlem. Beletörődtem. Nem jelentett számomra karriert, a tudomány számára nem jelentett előrelépést. Juhász István szememre vetette, hogy a püspöki döntést elfogadtam, s a mai napig úgy gondolkozom, hogy nem kellett volna. Mindenesetre nem a karrier és nem az a néhány száz lej vezetett. 1980 októberétől megkezdtem előadásaimat a gyakorlati tanszéken, de ebben a tanévben még meg kellett tartanom a héber- és görögórákat is. Nagyon sok órám volt. Péntek Árpád a homiletikát és a pojmenikát adta elő, reám maradt a liturgia és a katekétika, majd egypár év múlva az ekléziasztika, majd később a pojmenika is. Az első éven elődeim kurzusait adtam elő, majd hamarosan megírtam saját kurzusaimat: a liturgikát, pojmenikát és ekléziasztikát. 1980-tól 2004-ig, a nyugdíjba vonulásomig ezeket a tárgyakat adtam elő. Ezt a három kurzust Kovács László¹⁰⁰ rektor kiadatta könyv (inkább füzet) formában. Előadásaim, kurzusaim nem hoztak semmi újat a gyakorlati teológia tudománya terén, de előnyük az volt (a diákok értékelése szerint), hogy tanulhatók voltak. Talán ezért kérték Sárospatakról, hogy küldjek egypár pojmenika kurzust, mert nagyon jól fel tudják használni. Tehát a 30 tanévből 6-on adtam elő a bibliai nyelveket, 24-en a gyakorlati teológia tárgyait. Közben olyan tantárgyakat kellett átvennem, amelyekhez nem nagyon értettem. Öt évig tanítottam éneket (zenét nem), és az utolsó hét évben kánonismeretet. De ha kellett, helyettesíttem, például teológiai enciklopédiát két évig, újszövetségi exegézist egy félévig.

Három teljes évtizedig, 1974–2004 között voltam teológiai tanár; amint erről már szóltam, 1974–76 között ideiglenes alkalmazással. Ez viszont problematikus volt,

mert édesapám még tanított, és volt egy olyan vélemény, hogy apa és fiú nem lehet egy tanári karban. De aztán tisztázták, hogy ilyen nincs semmilyen szabályzatban, és óraadónak alkalmaztak. Hamarosan minden tanár elfogadott, és mindegyikkel jó kapcsolatunk alakult ki. Ezekről már az előzőkben szoltam, most még egy-két gondolatot fűzök hozzá. Juhász István nemcsak nagy tudású történész volt, hanem kiváló nevelő is. Geréb Pálhoz, a dogmatika professzorához különös kapcsolat fűzött, ő lett a doktor-fáterem, noha én ószövetséges voltam, ő pedig dogmatikus. Így nem szakmai, hanem emberi viszonyulásunkat említhetem meg. Barátságom Péntek Árpáddal még abból az időből való, amikor mind a ketten lelkészek voltunk. Ő ajánlotta Nagy Gyula püspöknél, hogy engem küldjön társaként az oberwarti (felsőőri) konferenciákra. Valamennyire elhidegültünk egy félreértés nyomán, amikor '90-ben az ifjúság kérte, hogy a rektori tisztségéről mondjon le (a tanári katedrájáról nem). A kiélénkült vitában azzal próbáltam közvetíteni, hogy négyszemközt ajánlottam neki, hogy mondjon le, és értékelje azt, hogy az ifjúság vele mint tanárral meg van elégedve. Teljes jóindulattal mondtam ezt neki, de ő félreértette... és így elhidegültünk. Széles Mária volt az ószövetséges professzor... én is ószövetséges voltam, de nem tekintettük egymást versenytársnak. Nem kerültem Tőkés István közelébe, s ez talán mindkettőnkön múlt. Utánam jött jó pár évvel az újszövetséges Geréb Zsolt, még néhány év után a dogmatikus (rendszeres teológus) Juhász Tamás. Később pedig négy olyan tanártársam lett, akiknek azelőtt egypár évvel tanára voltam: Molnár János, Adorjáni Zoltán Kelemen Attila¹⁰¹, Buzogány Dezső¹⁰². A még fiatalabbak – Kiss Jenő¹⁰³, Pásztor Kupán István¹⁰⁴, Balogh Csaba¹⁰⁵, Kolumbán Vilmos¹⁰⁶ –, akiknek a szakmai tudományos munkásságát csak dicsérni tudom, már azután lettek tanárok, hogy nyugdíjba mentem.

Spirituális nevelés

Tizenhárom évig voltam spirituális nevelő, ami akkor elég sok elfoglaltságot jelentett. Sajnos nem azt, amit a spiritualitás kifejezés jelez. Inkább istentisztelet-

szervező voltam. Elkészítettem a vasárnapi akadémiai istentiszteletek, a hétfői áhítatok, a reggeli diákprécesek textuáriumát, időbeosztását. Meg kellett szerveznem a februári csendesnapokat. Félévenként jelentést kellett küldeni a két református püspöknek a spirituális életről, a csendesnapokról. Mindez nagyon időigényes volt. Lelkigondozói beszélgetéseim is voltak, nem azért, mert spirituális nevelő voltam, hanem egyszerűen azért, mert tanár voltam. Eszembe jut most két, válságba került teológussal való beszélgetésem. Az egyik szilárdan elhatározta, hogy öngyilkos lesz. Késő estébe nyúlóan, hosszasan beszélgettünk arról, hogy miért adta Isten az életet... végül elállt elhatározásától. Máskor tanácsot kértek fiúleány ügyben, szex-kérdésekben (ilyen is volt). Mind a katedra, mind a spirituális nevelői tisztség tekintetében olyan kérdések előtt találtam magamat, amelyek megoldása lelki-szellemi feladatot jelentettek számomra. Nem tudom értékelni azt, hogy az ilyen természetű munkámat milyen eredménnyel végeztem, csak azt tudom, hogy szívügyem volt, hogy minden rákészülés, elő-olvasmány ellenére, segíteni tudjak a hallgatókon. Ami belőlem jött, és ami a beszélgetés folyamán adódott, azt próbáltam lelkileg hasznossá tenni.

Tanári életemnek külön szelete a bibliaóra, amit nem csupán meg kellett szerveznem, mint spirituális nevelő, de végeznem is kellett. Ezek a tanárok által vezetett alkalmak voltak. Az elsőéveseket a spirituális nevelő tanár osztotta be, másodévtől kezdve a kitett tanári ívekre ők maguk iratkoztak fel. Az én listámon minden évben elég sok név szerepelt, noha nem voltam megelégedve azzal, ahogyan a bibliaórákat tartom. Ha nyugdíjba menetelemkor megkérdezte volna valaki – mint ahogyan nem kérdezte meg –, hogy mik voltak a legkedvesebb foglalatosságaim a Teológián, a bibliaórák csak harmad, vagy negyed sorba kerültek volna. Úgy éreztem, hogy nem tudok jó párbeszédet kialakítani diák-diák és a diák-tanár között. Az én bibliaóráimon sokszor akadozott ez a kölcsönös kommunikáció, illetve volt ugyan, de többet vártam. 1994-ben eljött hozzám egy teológus, aki akkor végezte az ötödévet, és mindenről beszélgettünk. Ő mintegy kibúcsúzott az Intézetből. Elmondta, hogy sok mindent köszönhet nekem. Szívesen járt öt éven át az én bibliaóráimra, de őszintén elmondta, hogy a bibliaóráimra nem azért iratkoztak fel sokan, mert jó volt, hanem másért. Ugyanis

a bevezető magyarázatot a diákok tartották, de én a végén összefoglaltam, kiegészítettem, kijavítottam azt, amit ők mondtak, és amit ebből lejegyeztek, azt a prédikációírásnál felhasználhatták. Ehhez hozzájárult egy bizonyos mértékű személyes szimpátia is. Az ifjúság eléggé hamar megszeretett, pedig nem tettem ezért semmi különöset. Az is számított, hogy én voltam az egyedüli „fiatal tanár”. Úgy gondolom, hogy nem voltam népszerű, hiszen a népszerűség mindig kétes értékű, csupán elfogadott és elismert. Ha a megérdemelnél jobb jegyet adtam (és ez bizonyára többször is megtörtént), az nem a népszerűség hajhászása volt, hanem egyszerűen tévedés, mint ahogyan a fordítottja is bizonyára megtörtént.

Az én bibliaóráimhoz iratkoztak fel a kegyesek is, akiket általában pietistáknak¹⁰⁷ neveztek akkor, és neveznek ma is. Egyértelmű volt, hogy én nem tartozom a kegyes (bethánista¹⁰⁸, CE¹⁰⁹-s) irányzathoz, ennek ellenére az ilyen beállítottságú fiatalok hozzám iratkoztak, különösen akkor, amikor 1983-ban Tőkés Istvánt a hatóságok kényszernyugdíjba küldték, hiszen hozzá is iratkoztak kegyesek. Ezekkel én mindig nagyon jó kapcsolatban voltam. Soha egy elítélő szót róluk nem mondtam. Jellemző, hogy kétszer is megtörtént, hogy meghívtak az esti magánáhítatukra. Úgy is volt, hogy az egyik teológus év közben jelentette, hogy eliratkozik a bibliaóráimról, mert nem bírja a CE-seket. Óvakodtam attól, hogy ezeket elkülönítsem a többiektől, akár csak gondolatban is – ez nagy hiba lett volna –, és attól is, hogy közöttük is rangsort állítsak fel, noha agyamban ez megvolt: nagyon pietista, kevésbé az stb. Talán nem is a személyemhez, és nem is magáért a bibliaóráimért iratkoztak csapatostól hozzám, hanem egyszerűen azért, mert együtt akartak lenni. Én tudtam, hogy ez így van – és nem is bántam.

Volt olyan teológus, ifjúsági elnök, megmondhatom, hogy kicsoda, Sógor Csaba¹¹⁰, akivel beszélgettünk erről a dologról, és aki tudatosan kapcsolatot teremtett a pietisták és azok között, akik nem voltak azok, de komolyan vették a hivatásukat, teológiai tanulmányukat és hitéletüket. Tudatosan elment a pietisták esti bibliaórájára is, tudatosan kezdte szervezni, hogy a nem pietistáknak is legyen esti bibliaórája és oda meghívott pietistákat is. Hogy mennyire sikerült, azt nem tudom, de nagyon jó szándékú, nagyon jóhiszemű indíttatása volt Sógor

Csabának, és ezzel egyet is értettem. Nem mondom, hogy sok alkalmam lett volna, de ha volt alkalmam, akkor ezeket védtem – olyan értelemben, hogy ha valaki rosszat mondott róluk, akkor elmondtam, hogy mi a jó bennük, például, hogy komolyan veszik a keresztyén életet. Mert később, abban az időben, amikor az öt évfolyamon összesen csak ötön voltak, elterjedt egy olyan „osztályozás”, hogy vannak „piések” (pietisták) és vannak „piások” (iszákosok). De vannak olyanok, akik egyik csoporthoz sem tartoznak, egyszerűen komolyan veszik keresztyén életüket és tanulmányaikat. A tanárnak ezeket együtt kellett látni, mert hát ilyen az ifjúság. Persze, az iszákosokkal külön gond volt. Én magam arra törekedtem, hogy az ifjúság minden rétegével tartsam a kapcsolatot, ilyen szempontból ne tegyek különbséget közöttük. Ez az egyensúlytartás nemcsak tanár mivoltomból következett, hanem abból is, hogy spirituális nevelő voltam. De úgy gondolom, tanártársaim is így néztek tanítványaikra.

Szolgálat a szorítóban

Mint a rektor után a második, az ellentéteknek „kitett” tanár, gyakran kellett lavírozni az intézet, a központi egyházkormányzás (két püspöki hivatal!), vagy éppen az állambiztonsági (Securitate) szervek között. Akkor talán nem voltam tudatában ennek a köztetes helyzetemnek, úgymond intuitíve építettem – illetve romboltam le – hidakat. A püspökökhöz állandóan kellett küldeni a különböző jelentéseket a spirituális nevelésről, a csendesnapokról, és ezekben mindig próbáltam a valós helyzetet leírni. Külön lap a Securitaténak a befurakodása a Teológiára; a megbízott emberük több esetben is kért tőlem véleményt diákokról. Mindig vigyáztam arra, hogy úgy írjam le az igazságot, hogy ez senki számára semmilyen hátrányt ne jelentsen. Nem volt könnyű, mert amikor a tiszt véleményt kért valamelyik diákról, be kellett valamivel tömni a száját. Kikerülni egyszerűen nem lehetett.

Egyszer felhívtak a 23-as szobába, ahol hét-nyolc pietista volt együtt. Elmondták, hogy őket egyenként és naponként hívják a Securitatéra, hogy adjanak

nyilatkozatokat. Meg voltak ijedve. Aznap azt a diákot, akit közülük elvittek, csak este engedték haza, akkor is csak azért, mert a rektor telefonált, hogy másnap reggel szolgálata van a Teológián. Több mint egy órát beszélgettünk, nem mertem kimondani azt, hogy ne írják alá, de azt sem mondtam, hogy írják alá. Kötéltáncosként kellett egyensúlyoznom. Másnap eljött hozzám közülük az egyik és azt mondta, hogy van köztük egy informátor, de nem mondta meg a nevét, s ez bizonyára be fog árulni engem. Vártam, hogy erről számot kell adnom a megbízott tiszttel előtt, de nem történt semmi.

Más. Estére járt az idő, s az egyik teológus elmondta, hogy a következő napon találkozóra hívta a szekus. Azzal fenyegette, hogy ha nem jön el, elviteti katonának. Nem tudta mitévő legyen, elmenjen, vagy ne. Gondban voltam, hogy mit tanácsoljak, végül is azt ajánlottam, hogy még most este menjen haza lelkipásztor édesapjához – Kolozsvár közelében laktak –, és kérje meg, hogy menjen el ő, az apa és mondja meg, hogy hagyjanak békét a fiának. S tényleg így lett, a fiút többet nem zaklatták, s elvégezte a Teológiát. Még egy eset. Az én évfolyamomon és az én bibliakörömben volt egy nagyon csendes, jóra való fiú. Az egyik délután eltűnt az internátusból, eltelt két-három nap, és nem jelentkezett. A társai nem tudták, hova lett. A rektor telefonált a szekura, azt mondták, nincs ott. Megbízott engem, hogy menjek el a kórházak halottas termébe, hátha ott van. Magam mellé vettem egy teológust, egy évfolyamtársát, elmentünk, s végignéztünk, kb. nyolc-tíz halottat, de nem volt közöttük. Eltelt még egypár nap és megjelent épen, egészségesen. A Securitatén volt. Persze erről jelentést kellett írnom, nyilván jókat írtam, hiszen valóban nagyon csendes, jámbor fiú volt. Kiment Magyarországra, ott végezte el a Teológiát, jelenleg lelkipásztor.

A rektornak egy évben többször is jelentést kellett tennie a vallásügyi hivatalnál arról, hogy mi történik az intézetben. Előzőleg bekérte az én spirituális jelentésemet, azt is bedolgozta, és így küldte a felsőbb hatóságokhoz. Hogy a szekuhoz ment be ilyen általános jelentés, arról nincs tudomásom. De egy kicsit úgy tekintettük – sajnos, és ez jellemző az állapotokra –, hogy amikor a két püspöknek jelentünk valamit, az egyúttal az állam fele is jelentés. Hogy ezeket a

teológiai jelentéseket a püspökök továbbították-e vagy sem, arról persze nincs tudomásom. Így állt be az a helyzet, hogy tulajdonképpen nemcsak a „departament” és nemcsak a szeku, hanem a Püspöki Hivatal vagy a püspök is ellenségként szerepelt a képben. Nem hinném, hogy ez csak valamilyen utóézés lenne. Nyilván, hogy ők is szorítóban voltak a Teológia és az állami apparátus, a Teológia és a Securitate között. A Teológián hetente egyszer-kétszer megjelent a szekus, név szerint Ungvári József. Nem csak a Teológiát „felügyelte”, hanem az egyetemet is, és ki tudja, hogy még milyen hivatalokat, intézményeket. Ugyanilyen szekus tiszt volt Onac (a másik nevét nem tudom), aki a közvetlen azelőttieket háborgatta. El nem tudom azt mondani, hogy mit éltem át – és gondolom, hogy nemcsak én – ebben az időben: elbújtunk előle a folyosó szegletébe, bezárkóztunk a teológiai szobánkba. Kerültük a találkozást. Nem magamat féltettem (s nem is történt bajom), hanem attól félttem, nehogy valakiről valami terhelőt mondjak.

1990 után megnyílt előttünk a világ, és megnyíltunk a világ előtt

Írások, előadások, elismerések

Amíg falusi lelkész voltam, elég sok időt szánhattam a tudományra; akkor készítettem a doktori dolgozatomat, és néhány közleményem abban az időben jelent meg. Amikor 1974-ben bekerültem a Teológiára, főleg azzal telt el sok idő, hogy héber és görög nyelvi hiányosságaimat pótoltam. 1980-tól kezdve a gyakorlati teológia tárgyaival foglalkoztam. Mert ez nem volt szakom, sok pótolni valóm volt. Nemcsak hogy időm nem volt tudományos kérdésekkel foglalkozni, de a közlési lehetőségek is minimálisak voltak. (Betét-megjegyzés: 1990-ben sokan úgy gondolták, hogy a teológiai tanárok most elővehetik fiókjaik rejtekéből a nem közölhetett tanulmányokat. Hamarosan kiderült azonban, hogy ilyenek nincsenek.)

Csak 1990 után kezdtem írni és közölni. Tizenkilenc könyvem jelent meg, ennek egy része gyűjteményes kötet, előadásokat, tanulmányokat tartalmaz. A gyűjteményes köteteken kívül jelent meg *Jézus Krisztus példázatai*¹¹¹, az *Idegen*

szavaknak a szótára¹¹² és más is. A tanulmányok, előadások felkérésre születtek meg, hiszen '90 után mi erdélyiek „divatba jöttünk”, egyszerre csak érdekesekké váltunk, nemcsak itthon, Erdélyben, hanem Magyarországon is. Csodálkoztak, hogy nálunk van teológiai gondolkozás, vagy egyáltalán teológia mint tudomány. Nagyon sok felkérésem volt: a budapesti, debreceni, később a sárospataki teológiától, de egyetemektől, egyházmegyéktől, egyházközségektől is. Előadásaimat mindig leírtam szóról szóra: Ha túl tömör, túl tudományos volt a megfogalmazás, akkor éppenséggel olvastam, máskor pedig szabadon adtam elő, bele-belenézve a szövegembe, de mindig szóról szóra leírtam. Úgy osztottam be az időt, hogy az előadásom előtt legalább egy héttel kész legyen a teljes szöveg, utána már csak átnéztem, tanultam vagy javítottam. Ebből született a „zöld sorozat”¹¹³ egy része. Ezen kívül két prédikációs könyvem is megjelent, száz-száz igehirdetéssel; ezek az akadémiai istentiszteleteken elmondott beszédek voltak. Az előadások közül jó néhányat nem lelkészek, nem tudósok előtt tartottam, hanem például gyülekezet vagy presbiterek előtt. Ezért ezeknek az előadásoknak a tudományos értékét meg lehet kérdőjelezni. (Persze, meg kellene határozni, hogy mitől tudományos egy előadás.) Az előadások mind felkérésre születtek. Ezeket elvállaltam, még úgy is, hogy tudtam, tudományos értekezést ott nem tarthatok, ilyent nem írhatok. Olyan témák kidolgozására kértek fel, amelyekhez, főleg kezdetben egyáltalán nem értettem. Ezek rendszerint egyház-közéleti jellegűek voltak. Érdekesnek találtam, elvállaltam, noha addig a kérdés egyáltalán nem érdekelt, utána olvastam, beledolgoztam magam, végül még meg is szerettem azt, ami eleve idegen volt előttem. Ezeket kényszer-előadásoknak nevezni túlzás lenne. Viszont fő munkámat, *Jézus Krisztus példázatait* (551 oldal) azért írtam, mert érdekelt, és mert szerettem a témát.

Azt mondta valaki, hogy több évtizedes munkásságomnak van egy *kreatív* és egy *akkumulatív* része – és ez megmutatkozik a közleményeimen. Azok a könyvek, előadások, amelyeknek a szerzője vagyok, lehet, hogy alkotások, de ezek okán-jogán a kreatív jelzőt nem érdemlem meg. Van olyan író, aki tud úgymond a semmiből könyvet kreálni. Én nem tudok. Nekem ahhoz, hogy valamit mégiscsak alkossak, kell valami. Istennek nem kellett anyag ahhoz, hogy előálljon a világ,

nekem kell „anyag” ahhoz, hogy megírjak egy tanulmányt. Tehát nem tudok a semmiből teremteni, viszont hogyha van „valamim”, akkor azt tovább tudom alkotni. Ezért mondják azt, hogy tudok Igét magyarázni, mert az Ige a textusban már adott „dolog”. Tehát mindig valamiből alkottam. Ismétlem, vannak olyanok, akik semmiből alkotnak, mert kiötlük, kiugrik az agyukból a gondolat, és akkor azt leírják. Ha például megkértek arra – volt ilyen Sárospatakon –, hogy *Az értelmiség szerepe a mai társadalomban*¹¹⁴ címmel tartsak előadást, hát elvállaltam ennek a számomra teljesen idegen témának a kidolgozását. Csak azt tehettem, hogy elővegyem a magyarországi irodalmat, és utána olvassak. Azt mondják, hogy elég tisztességes előadás volt. De nem a fejemből ugrott ki a jó megoldás, én csak tovább bontottam ki valamit, amit hozzáolvastam. Így aztán kétségbe vonható, hogy az előadásom az én alkotásom, vagy ha nem, az egyértelmű, hogy nem én „teremttem” – egy kissé játszva a szavakkal. A négy repertórium és a bibliográfia (négy könyvben, egy folyóiratban jelent meg) az említett akkumulatív munkásságom eredménye. Nem kell magyaráznom, hogy átnézve sok ezer oldalnyi anyagot, olyan közlemények kerültek szemem elé, amelyek segítettek a kreatívnak nevezett munkásságomban. Azt is be kell vallanom, hogy ez a nem alkotó munka nemcsak hasznos volt, hanem szórakoztató is, egyben pihentető a kreatív munka után. Ezért voltam képes majdnem öt évig dolgozni a Református Szemle repertóriumán, amely idén, 2016-ban jelent meg, majdnem 1000 oldalon. Azt mondhatnám, hogy a kumulatív munka adatgyűjtés volt, a kreatív pedig adatfelhasználás. Úgy néz ki, hogy ez a második a jelentősebb, az, amit az ember alkot – de ebben nem vagyok olyan biztos.

Megélénkült kapcsolatok

Több előadást tartottam Magyarországon, Felvidéken kettőt, Kárpátalján kettőt, Délvidéken hármat, s ez kárpótolt azért, hogy nem mehettem Nyugatra ösztöndíjasként. Első fokon a püspökön múlt, hogy nem mehettem, majd az állam akadályozta meg egy szerencsétlen vizsgával. 1973-ban Bukarestbe hívtak és a

Vallásügyi Hivatalban vizsgáztattak politikai tájékozottságomról. A vizsga nem sikerült, mert marxista politikai kérdéseket tettek fel. Két társamnak, Dávid Lászlónak és Szócs Lászlónak sem sikerült. Ennek a lelki traumának a hatása kettős. Az egyik az, hogy '90 után nagyon örvendtem minden magyarországi felkérésnek, ami az elején évente hatszor-hétszer is megtörtént. Addig nem mehettem külföldre, most a Kárpát-medence volt a „külföld”. A másik hatást kétféleképpen is lehet értékelni. Megmakacsoltam magamat, és Magyarországon túl nem mentem. Nem minthogyha olyan nagyon kapós lettem volna, hiszen Nyugaton „nem volt nevem”, de mert teológiai tanár voltam, és Nyugaton Teológiánkat számon tartották, kaptam néhány meghívást, például Kanadába (Torontóba), Németországba (Elberfeldbe). Nem mentem. Ha engem sem az egyház, sem az állam nem engedett ki, amikor fiatal voltam, most ötvenévesen én mondom ki a nemet. A magam számára Hegyeshalomnál lezárult a határ. Ismétlem: az, hogy Magyarországra hívtak, mehettem és mentem is, bizonyos értelemben elhúzódó bezártságom kárpótlása volt. De nem csak makacsság volt ez, hanem egyszerűen nem kíváncsítottam. Bizonyára nem csupán Magyarországról, a Kárpát-medencéből jöttek a felkérések, hanem Erdélyből is. Ahogyan emlékszem, minden felkérést elfogadtam, és teljesítettem, noha soha sem volt autóm és hajtásim, így egyszer-egyszer nehezen jutottam külföldre. Kalandos, átszállásos utam volt vonaton: Kolozsvár, Püspökladány, Debrecen, Nyíregyháza, Szerencs, Sátoraljaújhely, Királyhelmece.

Mind Erdélyben, mind a Kárpát-medence egyházi köreiből általános elismeréssel beszéltek rólam, mint közkedvelt teológiai tanárról. Kicsit rontom ezt a képet, mert szeretnék igazságos lenni. Egyszer egy kolozsvári végzős diákkal együtt utaztam Sárospataktól Kolozsvárig vonattal, átszállásokkal. Sok mindenről beszélgettünk, nagyon szeretett engem, és én is őt. Többek között azt mondta, hogy a diákok szerették volna, hogy közelebb kerüljek hozzájuk, hogy többször álljak szóba velük, hogy egyszer-egyszer benézzek internátusi szobájukba – és ezt nem kapták meg tőlem. Az a bizonyos elismertség nem egyértelmű.

A magyarországi református egyháztól, teológiától mindent megkaptam, amit csak megkaphat egy teológiai tanár – legtöbbször igazán érdemtelenül. Ennek háttere van. Amikor a változások előtt jóval, a '70-es évek végén valamikor Budapesten jártam, könyvtároztam a Rádayban, megismerkedtem az egyik teológiai tanárral (azóta már nem él). Olyasmiket kérdezett tőlem, hogy elámultam, hogy mennyire nem ismer minket. Azt hitte, hogy valahonnan Togóból, vagy Katmanduból, vagy honnan jöttem, úgy beszélt nekem a teológiáról. Olyan könyveket akart adni ajándékba, amelyeket már jó pár éve ismertem, olvastam. Csodálkozva mondta: „Hát ez megvan neked?” Különbösen nagyon kedves, szíves volt, kulcsot adott a könyvtár folyóirat-szobájához. Láttam, hogy a magyarországiak úgy vélik, hogy mi nullponton vagy mínusz-ponton vagyunk a teológiai tudományban. Amikor a változás után az első Coetus Theologorumon¹¹⁵ voltunk Budapesten, és mi is tartottunk előadást, csodálkozva néztek ránk, és kezdtek elfogadni. S amikor ezt felfedezték ott és akkor, ők és aztán mások az egyházból, akkor jöttek a meghívások. Így kaptam először a Rádayba egy hetet, hogy előadjak tanórákon, napi két órában (ha jól emlékszem). Később hívtak gyülekezetekbe, egyházmegyékbe, egyházkerületekbe, a lelkészegyesületbe. A következő évtizedek során kolozsvári Teológiánk, a tanárok és az ifjúság méltó szellemi társa, testvére volt a magyarországiaknak. Gondolom, soha nem vallottunk szégyent.

1990 után tehát megnyílt előttünk a világ, és megnyíltunk mi a világ előtt. Teológiai életutamat többé nem egyedül a kolozsvári szolgálatom határozta meg, hanem az, hogy intenzív kapcsolat alakult ki Magyarország és Erdély között, természetesen most csupán a teológiai vonatkozásokra gondolok. Ez azt is jelentette, hogy – amint már említettem – többször jártam Magyarországon konferenciákon, és ott legalább annyi előadást tartottam, mint itthon. Hírnevünk (még) nem volt, de valamilyen hírünk már igen. A Magyarországi Református Egyház, a teológiai akadémiák hosszan tartó „Erdély-feledékenység” után ismét gondoltak ránk. A kapcsolatfelvételnek egyik jele volt, hogy 1990 októberében a Ráday teológiától díszdoktori címet kaptam, más, nálamnál nevesebb teológusok, illetve egyházi közéleti személyek társaságában, mint például Varga Zsigmond¹¹⁶, Lőrincze

Lajos¹¹⁷, Jakó Zsigmond¹¹⁸. Nagyon meglepett a kitüntetés, tudtam, hogy nem érdemlem meg, mert egyszerűen annak a jele volt, hogy a Magyarországi Református Egyház számon tartja azt, hogy itt mi volt és, hogy mi van. A budapesti tanártársaimnál tiltakoztam a megtisztelő cím ellen. Arra gondoltam, hogy ezt a kitüntetést Erdélyből Nagy Géza, Dávid Gyula, Imre Lajos, Juhász István kapta, ezekhez képest én érdemtelen vagyok. Végül elfogadtam. 2000-ben ugyanezt a kitüntetést kaptam Debrecenből. Ezt is elfogadtam, noha megpróbáltam lemondani róla. 2001-ben a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumától Károli Gáspár-díjat kaptam. Én voltam a harmadik, aki ebben a tisztségben részesült, Erdélyben pedig az első. 2004-ben a Sárospataki Teológia, amelynek nem volt joga díszdoktori címet adni, tiszteletbeli professzorrá választott, 2006-ban pedig a Magyarországi Református Egyház Zsinata aranygyűrűs professzor címmel ajándékozott meg. Az előzőeket az egész teológiai munkásságom elismeréseképpen kaptam, ez utóbbival, az aranygyűrűssel, egyedül a *Jézus Krisztus példázatai* könyvemért tiszteltek meg. Teljes tárgyilagossággal mondom, hogy mindezeket nem érdemlem meg, hiszen ezek tudományos címek voltak, és én nem tartottam magamat tudós professzornak. De azt is tudtam, hogy ez gesztus Erdély, az Erdélyi Református Egyház felé, és mint ilyent mindig, amikor megköszöntem, megemlítettem, hogy ez elsősorban nem engem illet, hanem az Erdélyi Református Egyházat és a Kolozsvári Teológiát.

1990 után megélénkült a magyarországi teológiákkal való szakmai kapcsolatunk is. Jó viszonyba kerültem Bolyki János¹¹⁹ professzorról, ami azért volt nagy tisztség számomra, mert nem sokkal azelőtt két tanulmányomban is többször idéztem, mindig felnéztem rá, és most barátok lettünk. Nagyon elismerő szavakkal méltatta két megjelent munkámat. Jóban voltam és vagyok ma is Szűcs Ferencsel¹²⁰, illetve a Szűcs házaspárral. Viszont mindkét esetben ők inkább egy-egy kolozsvári szaktanárral tartottak fenn kapcsolatot, Bolyki Geréb Zsolttal, Szűcs Juhász Tamással. Tóth Kálmán¹²¹ bácsi majdnem egy nemzedékkel volt idősebb, mint én, de jól megértettük egymást. Amikor Teológiánk díszdoktorrá avatta, én készítettem a laudációt. A debreceniek közül jó viszonyban voltam Bölcskei Gusztávval¹²², aki több magyarországi konferenciára engem ajánlott. A többiek

közül meg kell említenem id., majd ifj._Fekete Károlyt¹²³, noha ez utóbbi másfél nemzedékkel fiatalabb, mint én. Ifj. Fekete Károly nálam doktorált gyakorlati teológiából. Sárospatakról Győri Istvánnal¹²⁴ tartottam egy időben a kapcsolatot; nagyon jó újszövetséges professzornak tartottam.

Hagyomány és hangsúlyváltozás a kolozsvári Teológián

Arra a kérdésre, hogy 1974-ben milyen Teológia fogadott, akkor még nem tudtam volna válaszolni, ma már sok minden letisztult bennem, úgymond történeti távlatom van. Vegyes érzésekkel kezdtem meg tanári szolgálatomat, különös volt, hogy két olyan professzornak leszek a tanártársa – Geréb Pálnak és Juhász Istvánnak –, akik az '50-es években tanárim voltak. Ehhez még hozzá kellett számítanom, hogy első tanítóm, édesapám most kollegám lett; két évet töltöttünk együtt a Teológián. A fenntartásaim hamar elmúltak, részben azért, mert minden professzor nyitott, befogadó volt irántam. Másrészt – és főképpen – azért nem volt nehéz a beilleszkedés, mert én ugyanazon a teológiai emlíőn növekedtem fel, mint ők, a nemzedéki különbség ellenére. Nevezetesen arról van szó, hogy miután édesapám 1937-ben egy évet töltött Svájcban és a neves professzornak, Karl Barthnak az előadásait hallgatta, teljes valójában barthiánusként tért haza. Ez mindegyik írásából kitetszik. Én ebben a szellemben nőttem fel, „harmadik nemzedékes” barthiánus voltam, s ez akkor is igaz, ha számolok azzal, hogy ő a dogmatikában alkotott nagyot, én meg biblikus voltam. Az engem fogadó tanári karnak három tagja egykor Karl Barthot hallgatta: Kozma Tibor, Geréb Pál, Tőkés István. A tanári karnak a többi tagja nem volt ennyire elkötelezett barthiánus, de tanári szolgálatuk, prédikációik mind ennek a teológiának a jegyeit hordozta magán. Ez pedig, levetítve a gyakorlati szolgálatokra, az Ige-központúságot, a textusszerűséget jelentette. Mindez nagyon beillett abba a szemléletbe, amelyben én neveltettem, és ami az én felfogásom lett.

Ma elmondhatjuk, hogy a jelenlegi tanári karban kimondott barthiánusok nincsenek, de nincs olyan tanár, akin ne látszanék az Ige teológiájának a pecsétje

– akkor is, ha erről nem tud, sőt akkor is, ha ő ezt tagadná. Ez azt jelenti, hogy az erdélyi református teológiát mint tudományt olyan erős hatás érte a '30-40-es években, amely maradandóvá vált. Kérdés, hogy ma a barthi teológia mennyire van jelen a tanárok teológiai gondolkozásában. Végül is már három nemzedék telt el azóta, *de* tudat alatt nálunk mindenki az Ige teológiájának az utóhatása alatt van. Azért fontos ezt megjegyezni itt, mert ez különbözik a magyarországi református egyház teológiai gondolkozásától, hiszen ott egykor sem volt ennek nagy hatása. Hogy ez minek tudható be, azt egy alaposabb eszmetörténeti összehasonlítás deríthetné ki, erre természetesen nem vállalkozom. Annyit azonban kétség nélkül meg lehet állapítani, hogy a '30-as években egyre másra mentek ki a fiatal lelkészek Svájcba Barthot hallgatni. Svájcba és nem Németországba, és nem Hollandiába. Ezzel szemben Magyarországról főleg Hollandiába mentek tanulni a lelkipásztorok, s ennek tulajdonítható, hogy a Kuyper-féle történeti kálvinizmusnak¹²⁵ ott több nyoma van, mint Erdélyben.

Ma az Ige teológiájának a megjelenését nem a dogmatikai tételekben kell keresnünk. Tavaszgy Sándornak a barthi szellemiségben megírt 1932-es Dogmatikája döntően meghatározta gondolkozásunkat, és ez megmaradt a mai napig. Ami láthatóbb, gyakorlatibb, az abban mérhető le, hogy miképpen prédikálnak lelkipásztoraink. Kozma Tibor két könyve, Tótkés István számos cikke a prédikációról, textusszerűségről, a textushoz való hűségről, mind a barthi teológiának a lenyomata. Úgy gondolom, hogy a lelkipásztorok prédikálásában még mindig érezni lehet a textushoz való hűséget, ragaszkodást. Annak ellenére igaz ez, hogy a '90-es évek után – sajnos – sok hamis szemléletű társadalmi, politikai szín vegyült bele igehirdetésünkbe. De a régi, pozitív teológiai gondolkozás még most is érezhető. Ezt igazolják az „Igehirdető”-ben megjelent prédikációk.

Mit ér a mai kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet? Úgy próbáljuk ezt lemérni, hogy egybevetjük más teológiákkal. Persze az eredmény attól függ, hogy melyik „más teológiával” hasonlítjuk össze. Ha a 30 vagy 50 évvel ezelőtti teológiával állítjuk szembe, egyértelmű, hogy a mai teológiai oktatás színvonala magasabb, s

elérte azt, ami tőlünk, kis egyháztól elvárható. A legtöbb fiatal professzor mélyebbre ásott a tudományban, mint én. Ez azt is jelenti, hogy egykor nem voltak meg a mai lehetőségek, gondolok például arra, hogy nem lehettem külföldi ösztöndíjas, arra, hogy nem állt rendelkezésemre a világháló, de arra is, hogy más mentális adottságaim vannak, mint a maiaknak. Én ezt többször is elmondtam és beismertem. Az erdélyi teológiai oktatás fokmérője mindig is az volt, hogy mennyire tudja a fiatalokat „kiképezni” a gyülekezeti szolgálatra. Ahogyan már többször is elmondtam, Teológiánk és teológiai gondolkodásunk a tudományosság és a gyakorlati felhasználhatóság között volt és van ma is. Úgy látom, hogy ez a magas szintű teológiai oktatás elvonatkoztatott a gyülekezeti élettől és szolgálattól. Ez igaz annak ellenére, hogy a tanárok sok mindent megtesznek, hogy a hallgatókat gyülekezet-közelbe hozzák. Vajon igaz-e az, hogy minél magasabb a tudományos színvonal, annál kevésbé gyülekezetszerű? Ez törvényszerűség? Mindezt, azaz a tudományosság a gyülekezet-orientáltság kettősségét érdekes lenne megfigyelni a nyugati teológiákon, és összehasonlítani azzal, ahogyan nálunk ez jelentkezik. Amit most elmondtam, az korántsem csak az elmúlt tíz esztendőre vonatkozik, tehát nyugdíjas életem éveire, hanem az egész 1990 utáni teológiai oktatásra, amelyben nekem is részem volt. Szeretném, ha senki sem értene félre. Tudom, hogy a teológusok szép missziói szolgálatot végeznek, van kórházlátogatás, utcagyerek-misszió, vakok gondozása és sok más diakóniai tény. Ezt mindenképpen értékelnünk kell, én nem erre gondoltam, hanem magára az oktatásra. Meg vagyok győződve, hogy Teológiánknak a gyakorlati élet felé való elmozdulása minden tanárnak, diáknak együttes akarata. És még egy zárómegjegyzés: Ez a teológia olyan, amilyen, mindenképpen az Isten kezében van, és ez ad reménységet, hogy szolgálatán Isten áldása lesz.

Az egyházvezetéssel való kapcsolat

Az 1989-es változás előtt – és főleg az után, hivatalból is – tartottam a kapcsolatot a központi egyházvezetéssel. Zsinati tagnak választottak két ciklusra (a

másodikról lemondtam). A zsinati liturgiai bizottságnak a tagja voltam 12 évig, s egy-egy cikluson át a teológiai és a jogi bizottságnak is. Egyházkerületi szinten egy ciklusban tagja voltam az igazgatótanácsnak. A központi egyházkormányzással való kapcsolatom változó volt; megtörtént, hogy nem értettem egyet az egyházvezetéssel, s az is, hogy ellentmondtam a püspöknek. Sokan ellenzékinek tartottak, ami helyel-közzel igaz is volt. Az utóbbi két püspökkel, Pap Gézával¹²⁶ és Kató Bélával¹²⁷ jó kapcsolatom lenne, ha több időt tudnának áldozni arra, amit annakidején mindketten kilátásba helyeztek, hogy ti. egyes kérdésekben konzultálnak velem. Nos, a jó akarat megvolt, de a gyakorlatban ebből semmi sem lett. A Teológia és az egyházi vezetés között majdnem mindig feszültség volt. Ahogy később megtudtuk, így volt ez Magyarországon is. Itthon én természetesen a Teológia oldalán álltam, illetlenül fogalmazva a „barikád” innenső oldalán. Túloldalon volt az egyházi vezetés, amely – mondjuk ki, nem titok ez már régen – püspöki egyházkormányzás volt.

Összegzés

Óhatatlan, hogy meghaladva a bibliai 70–80 éves korhatárt, valamilyen összegzést végezzek, bár ebben az elfogultságot nehéz kikerülni. Felnőtt életem során több kudarc, csalódás ért, de most öregkorra megtanultam ezekért is hálát adni Istennek. Nehéz felelni arra a kérdésre, hogy milyen lett volna egy kudarcmentes életpálya. Általános választ tudok adni: sem lelkiileg, sem intellektuálisan akkor sem tudtam volna magamból többet kitermelni, kihozni. Azt én nagyon tudatosan vallom, hogy az úgynevezett kudarcok, még akkor is, ha nagy traumákként éltem át – például, hogy nem mehettem ösztöndíjasként külföldre – az Úr Isten nevelő eszközei voltak, és még azokat is felhasználta valami másra. Úgyhogy nem tudom, hogy általános következtetést lehet-e levonni, de magamra vonatkoztatva mégis áll a tétel, hogy nem jó kudarcmentes életet élni. Kellenek ezek a visszautasítások, félretételek, az, ami pillanatnyilag mindig fáj, de amiről akkor még nem tudjuk, hogy mire jó. Ezek kellettek. És úgy gondolom, hogy

semmit sem tettem volna másképpen, akkor sem, ha kudarcok nincsenek. A kudarcok is Isten nevelő eszközei, csak ez lehet a hívő ember álláspontja, szemlélete.

Az eddigiekben szinte kizárólag a teológiai, katedrai, tudományos értékelésről beszéltem. Amit a kudarcról mondtam, az is ezekre vonatkozott. De milyen volt a magánéletem, a családi életem? A teológiába szellemi, lelki energiákat fektettem be és sok időt fordítottam rá, ez pedig elvont a családomtól. Erről már az előbbieken beszéltem, ezt mások is elmondták rólam, vagy éppen szememre vetették. Most már nehezen lehetne felelni a kérdésre, hogy mi lett volna, ha kevesebbet foglalkoztam volna a teológiával és többet a családommal. Ezt gyermekeim mondhatnák meg. Feleségem egyszer, amikor nagyon el volt keseredve, ki is mondta: „Zsolt, elhagytad a családodat”. Így, ilyen meredeken fogalmazva, és ez azt jelentette, hogy reggel elmentem hazulról, és sokszor csak este jöttem haza a Teológiáról. Az én önkritikus véleményem és az én lelkiismeret-furdalásom mellé még két kérdés felelete várat magára: megbocsát-e emiatt a család, és hogy mit mond az Úr Isten. És ezt nem tudom. Hibáztathatom magamat, de egyet mégis szabad elmondanom, mert igaz, és mert fontos: végig és mindig szerettem a családomat, és meg vagyok győződve, hogy feleségem, gyermekeim mind szerettek, szeretnek engem. Ezért nem tudom kudarcnak tekinteni még azt a hibámat sem, hogy a családommal nem törődtem eleget.

Végül egypár szó a nyugdíjas életemről. Már egy-két évvel a korhatár előtt, tudatosan készültem nyugdíjba menni. Tudtam, hogy mit jelentett édesapám és majdnem minden tanár életében a nyugdíj-trauma, mit jelentett a légüres tér. Én ezt mind tudtam, és ezért lelkileg „beprogramoztam” magamat, hogy igenis az én nyugdíjba menetelem zökkenőmentes lesz – és ez így is volt. Úgyhogy nem is vártam ki a hetven évet – akkor hetven év volt a tanárok nyugdíj-korhatára –, hanem azelőtt egy jó félévvel kértem a nyugdíjazásomat. A nyugdíjtörvény szerint kitölthettem volna még azt az évet, amit megkezdtem, de nem éltem ezzel a lehetőséggel. Nem búcsúztam el a Teológiától. Gondoltam erre, amikor az utolsó tanári gyűlésen vettem részt, amikor utoljára mentem fel a Teológia szószékére

akadémiai istentiszteleten, de nem szóltam erről sem a családomnak, sem a tanártársaimnak. Magamban ezt – ahogy szokták mondani – lelkiileg feldolgoztam. S akkor nekifogtam megint tanulmányokat írni, szolgálatokat vállalni, egyszóval „szakmailag” elfoglalni magamat. Az idő elteltével mind ritkábban kérnek fel istentiszteleti szolgálatra, de ez így van rendjén, mert ezt diktálja a biológiai ritmus és az intellektuális fogékonyság. Van magán szolgálati naplóm, 1976-tól kezdve minden szolgálatomat bevezetem, dátummal, textussal, szolgálati hellyel. Az utolsó három évben csak négy-öt istentiszteleti szolgálatom volt. Tanulmányok írására felkérnek, most például Budapestről megbíztak azzal, hogy a Zsidókhöz írt levél magyarázatát írjam meg. Három nagyobb terjedelmű bibliai tanulmányon dolgozom. Úgyhogy ebből a szempontból nálam minden rendben van.

A nyugdíjkor kezdete kiszámítható, a vége nem. Csak Isten tudja az ember „hónapjainak számát” [Jób 14,5], s ahogyan tudatosan készültem a nyugdíjazásom napjára, próbálok ugyanúgy tudatosan készülni annak utolsó napjára. Ha másért nem, hát azért, mert arra gondolok, hogy a kisebb-nagyobb betegségek előre küldött emlékeztető és figyelmeztető jelek. Próbálok ezeket hívő nyugalommal megérteni és elviselni. Az egyik fiam azt mondta: édesapám nagyon tudatosan készül a halálra. És ez így igaz. Ez a „készülés” munkát is jelent, amit nem hagyok abba addig, amíg testi-lelki erővel és értelemmel bírom. Ha a jó Isten megjelentené, hogy már csak két nap van az életemből, úgy gondolom, hogy nagyon intenzíven dolgoznék, hogy lehetőleg mindent befejezzek, hogy minden szálát elvarrjak.

Jegyzetek

¹ **Kozma Hugó** (1883-1956): színész, rendező, társulatigazgató. Illaván született, 1902-ben kezdte pályáját. Pozsonytól, Kassától Kecskeméten, Resicán és Kolozsváron keresztül Brassóig számos városban és társulatban szerepelt. A harmincas években hol egyedül, hol Hevessy Miklóssal, Gáspár Jenővel, Szabadkay Józseffel vagy Inke Rezsővel társulva sorra megpályázta és el is nyerte az aradi, ill. a brassói, marosvásárhelyi, székelyudvarhelyi színházi koncessziót. 1933-ban a nagyváradi színház tagja volt. Karakter szerepeket és operettek bonvivánszerepeit alakította. (Forrás: Magyar Színházművészeti Lexikon)

² **Palkó Gyula** (1886-1944): református lelkész. Tövisen, Alsófehér vármegyében született, a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban érettségizett 1904-ben. Teológiai tanulmányait Kolozsváron végezte, 1908-ban kápláni, 1909-ben II. lelkészképesítő vizsgát tett. 1908-1910 között mezőcsávási, majd koltókatalini segédlelkész volt. Lelkészi szolgálatot végzett Páncélcsehben (1910-1919), Menyőn (1919-1925), Érszodorón (1925-1928) és Szilágypaniton (1928-1944). (Forrás: <http://szilagypanit.hupont.hu/5/lelkeszek-rovid-eletrajzi-adatai#ixzz4MIPjiUzu>)

³ **Protestáns Teológiai Intézet** (Kolozsvár). A nyugati keresztyén világ legkeletibb végvára a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. Bethlen Gábor uralkodása idején, 1622-ben határozta el az országgyűlés egy collegium academicum felállítását Gyulaféheváron. 1659–1661 között az akadémia ideiglenesen Kolozsvárra, 1661-ben ismét Gyulaféhevárra kerül, majd 1662-ben Apafi Mihály fejedelem Nagyenyedre viteti. Megkezdődik a több mint 200 éves „enyedi korszak”, amely korántsem békés: az épületet 1704-ben Tiede, császári zsoldosvezér labancjai, majd 1849 januárjában lázadó román csapatok gyújtották fel. A Habsburg uralom a szabadságharc leverése után megtiltotta az akadémia újraindítását. 1854-től ismét Kolozsvár lesz otthona, s 1862 kerül vissza Nagyenyedre. A 19. század végén a Teológia heves egyházpolitikai harcok tárgya, ugyanis Szász Domokos püspök Nagyenyedről Kolozsvárra akarja költöztetni. Ésszerűnek látszik azért is, mert Kolozsváron egy helyen lesz a központi egyházkormányzat (püspöki hivatal) és a Teológia, s azért is, mert itt az egyetemhez közel lesz, ti. 1872-ben megalakult a Ferenc József Tudományegyetem. A nagyenyedi tanárok három évtizeden keresztül ragaszkodnak az ősi helyhez. Végül a püspök akarata érvényesül. 1895-ben az akadémia új épületbe, Kolozsvárra költözik, s az Erdélyi Evangélikus-Református Egyházkerület Theologiai Fakultása néven megkezdődik a máig tartó nagyobb időszak.

A két világháború, az uralomváltozás és más akadályok, valamint a „rátelepítések” – 1919–1928 között a román katonaság, 1960–1972 között az egyetemek foglaltak el több szobát – ellenére a lelkészképzés folyamatos. 1920-tól a reformátusokkal együtt tanulnak a magyar evangélikus hallgatók is, s 1948-tól 1954-ig a szász evangélikus egyház teológusainak is ez az intézet ad otthont. Az 1948-as tanügyi reform után a román állam a protestáns egyházakat választás elé állítja: vagy közös intézetben egyesítik a több száz éves unitárius és református teológiákat, s akkor megkapja az államtól az egyetemi rangot, vagy megmarad a két intézet, de csak középiskolai szinten működhet. Az öt protestáns püspök az egyesítés mellett döntött, ennek nyomán az Egyetemi Fokú Protestáns Theologiai Intézetet 1949. február 25-én avatták fel. Ebben az évben 135 református, 25 unitárius, 11 evangélikus hallgató iratkozott be. 1956–1957 során a német evangélikus tagozat Nagyszebenbe költözött. A hallgatók létszáma fokozatosan csökkent, az 1980-as években évente már csak 10-20 teológus végzett. 1952-ben az intézet megkapja a doktoráltatási jogot és a díszdoktori cím adományozásának a jogát is. 1959-ben a Kultuszminisztériumtól új szabályzat érkezik, mely szerint megszűnnek a tagozatok, s a Teológia felveszi az egységes jelzöt. Az elnyomás éveiben egyházaink és Teológiánk testén két nagy érvágás történt. Az 1956-os forradalom utáni években több református, evangélikus és unitárius tanárt és teológust tartóztattak le, akik 5-6 évet töltöttek börtönben. 1980 és 1989 között az állam drasztikusan korlátozta a teológusok létszámát, évente csak 8 református, 2 unitárius és 1 evangélikus hallgatót vehettünk fel. A “numerus clausus” csak az 1989-es változások után szűnt meg. Ekkor lehetőség volt arra is, hogy a Teológia tagozódjék, s az egyház felállította a Református, Evangélikus, az Unitárius és a Nagyszebenben működő német Evangélikus fakultást. Jelenleg az intézet neve: Protestáns

Teológiai Intézet. (Források: Kozma Zsolt: Az erdélyi magyar protestáns (református, unitárius, evangélikus) lelkészképzés magyar örökség; http://www.magyarorokseg.hu/fajlok/2010/szept/prot_lelkeszkepzes.pdf, Gaal György: Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz. Kolozsvár: Korunk. 1992.)

Az 1948-as tanügyi reform után a román állam a protestáns egyházakat választás elé állította: vagy közös intézetben egyesítik a több száz éves kolozsvári unitárius és református teológiákat, vagy megmarad a két intézet, de csak középiskolai szinten működhet. Az öt protestáns püspök az egyesítés mellett döntött, ennek nyomán 1949. február 25-én Kolozsváron felavatták az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetet. Ebben az évben 135 református, 25 unitárius, 11 evangélikus hallgató iratkozott be. 1956-tól a hallgatók létszáma fokozatosan csökkent, az 1980-as években évente már csak 10-20 teológus végzett. 1959-ben a Kultuszminisztérium új szabályzata nyomán megszűntek a tagozatok, s a Teológia felvette nevébe az „Egységes” jelzőt. 1980-1989 között az állam drasztikusan korlátozta a teológusok létszámát, aminek következtében az intézet évente csak 8 református, 2 unitárius és 1 evangélikus hallgatót vehetett fel. A „numerus clausus” csak az 1989-es változások után szűnt meg. (Forrás: Kozma Zsolt: Az erdélyi magyar protestáns (református, unitárius, evangélikus) lelkészképzés magyar örökség. In: *Lekötelezetten. Igetanulmányok, gyülekezeti előadások*. Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2012. 107-109.)

⁴ A második bécsi döntést (1940. augusztus) követően megindult dél-erdélyi (és regáti) tömeges menekülthullámban 1944 februárjáig mintegy 200 ezer magyar nemzetiségű személy távozott a trianoni Magyarország vagy Észak-Erdély területére. (Forrás: Balogh Béni: Dél-erdélyi magyarság 1940-1944; <http://balogh.adatbank.transindex.ro/>)

⁵ **üstürü** (vagy ösztörü): széna- és gabonaszárításra használt lecsonkolt ágaskaró, amelyet a mezőn a földbe szúrnak és ágaira a szárítandó szénát, gabonát felrakják (Forrás: Magyar Néprajzi Lexikon)

⁶ Balogh Gyöngyi, Zágoni Bálint (szerk): A kolozsvári filmgyártás képes története 1913-tól 1920-ig. Filmtett Egyesület, Kolozsvár, 2009.

⁷ **Járosi Andor** (1897-1944): evangélikus lelkész, esperes, teológiai tanár, író. Középiskolai tanulmányait a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban és a Kolozsvári Református Kollégiumban végezte, Eperjesen és Kolozsvárt folytatott teológiai tanulmányait Marburgban fejezte be. 1920-tól a kolozsvári magyar evangélikusok lelkésze, 1931-től teológiai magántanár. 1941-től, amikor az erdélyi magyar és német anyanyelvű evangélikusok szétváltak, az Erdélyi Egyházmegye esperese lett. Teológiai jellegű írásai mellett irodalmi művei és kritikái is megjelentek. A Pásztortűz szerkesztőbizottsági tagja, az Ifjú Erdély és az Erdélyi Helikon munkatársa, a marosvécsi Helikon-találkozók meghívottja. Szerkesztője volt a kolozsvári Keresztyén Igazság című evangélikus egyházi folyóiratnak. A zsidóüldözések időszakában a Jánosi házaspár üldözötteket bújtatott lakásukban. Kolozsvár német megszállását követően Járosi Andor számos visszadátumozott hamis keresztlevelet állított ki zsidók részére. Papként munkaszolgálatosokat temetett el, és a zsidók elhurcolása után visszamaradt halottakat is temetett az izraelita temetőben. Embermentő cselekedeteiért posztumusz megkapta a Yad Vashem Intézet „Világ Igaza” kitüntetését. Egyik aláírója volt annak az 1944. szeptember 9-i memorandumnak, amely a háború befejezésére szólította fel a kormányzót. 1944 őszén az Erdélybe bevonuló szovjet csapatok több mint kétszáz társával együtt elhurcolták; a magnyitogorszki fogolytáborban halt meg 1944 karácsonyán; ott temették tömegsírhoz. (Forrás: Antal Margit: Járosi Andor „az igaz ember” (Járosi Andor unokájának beszéde, elhangzott Kolozsváron, 2005. május 28-án, az 1944 karácsonyán mártírhalált halt kolozsvári evangélikus lelkész nevét viselő Járosi Andor Kulturális Műhely megalakulásakor, az Evangélikus Püspökség Tanácstermében)

⁸ Anghelescu közoktatási miniszter 1922-es rendeletével a középiskolai érettségi vizsgák helyébe az ún. abszolváló (befejező) vizsgát helyezte, amelyet állami vizsgabizottság előtt kellett letenni, az írásbeli és szóbeli vizsgát egyaránt román nyelven. (Forrás: György Béla: A Romániai Országos Magyar Párt története (1922-1938). Disszertáció, ELTE, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2006.)

⁹ **Brüll Emánuel** (1884-1951): tanár, nyelvművelő, könyvtáros. Középkolai tanulmányait Szamosújvárt s a Kolozsvári Református Kollégiumban végezte. Budapesti egyetemi tanulmányai után 1923-ban tanári oklevelet szerzett Kolozsvárt; ugyanitt lett magyar-német szakos tanár és a Református Kollégium könyvtárosa. Haláláig a könyvtár élén maradt. Nagy elődei példáját követve több mint háromezer kötetet számláló, gonddal válogatott személyi könyvtárát az általa örökött könyvtárra hagyományozta. Nyelvművelő cikkei, nevelési és turisztikai tárgyú írásai az *Erdélyi Múzeum*, az Erdélyi és a kolozsvári napilapok hasábjain jelentek meg. A nép nyelvének kincsei c. dolgozata önálló füzetként jelent meg (Kolozsvár, 1935). (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/504/>)

¹⁰ **Miklós Viktor** (1888-1966): tanár, szótárszerkesztő. Középkolai a kolozsvári Református Kollégiumban végezte, majd a Ferenc József Tudományegyetemen történelem-latin szakos tanári diplomát szerzett. Az I. világháború előtt gróf Teleki Artúr családjánál nevelősködött Tancson, majd az olasz frontra került s hadifogságot is szenvedett. Később tanár a kolozsvári Református Kollégiumban, ahonnan 1950-ben nyugdíjazták. Nyugdíjasként a kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének gondozásában 1964-ben megjelent kétkötetes Román-magyar nagyszótár egyik szerkesztője volt. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/m.htm#MiklósViktor>)

¹¹ **Kántor Lajos**, id. (1890-1966): tanár, tankönyvíró. A dési állami gimnázium elvégzése (1910) után latin–görög–ókori történelem szakos tanári diplomát szerzett a budapesti tudományegyetemen (1914), ahol Eötvös-kollégista volt. Az I. világháború kitörésekor bevonult frontszolgálatra, hadifogságba esett, s csak 1921 végén került haza. A Kolozsvári Református Leánylíceum tanára volt (1922–40), ugyanitt a Gyakorló Főgimnázium igazgatója (1940–44), tanár a Kolozsvári Református Fiúkollégiumban, közben a tanítóképzőben is (1944–51), majd a Román Akadémia keretében a román–magyar szótárszerkesztő közösség munkatársa (1951–53), valamint korrektor a Tudományos Könyvkiadónál (1953–55).

A romániai magyar tudományos életbe mint az Erdélyi Múzeum Egyesület titkára (1927–41) kapcsolódott be. Irodalmi, kultúrtörténeti és néprajzi tanulmányait az Erdélyi Irodalmi Szemle, a Magyar Nép, Ellenzék, Újság, Erdélyi Iskola, Tanáregyesületi Közlöny, Református Szemle, Pásztortűz, Erdélyi Szemle, Keleti Újság közölte. Latin tankönyvei a III. és IV. osztály számára több kiadásban jelentek meg (1930, 1935, 1947). A kolozsvári Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziumának évkönyveit szerkesztette (1941–44). (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; [http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k1.htm#KántorLajos\(Dés,1890.szept.20.-1966.ápr.19.Kolozsvár\)](http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k1.htm#KántorLajos(Dés,1890.szept.20.-1966.ápr.19.Kolozsvár)))

¹² **Barth, Karl** (1886-1968): svájci evangélikus teológus. - Teol. tanulm-ait Bernben, Berlinben, Tübingában és Marburgban végezte. 1921: docens Göttingában, 1925: ny. r. tanár Münsterben, 1930: Bonnban. A *Hitvalló Egyház* mozg. elindítója. 1935: a nácik eltiltották a tanítástól; Svájcba menekült, Bazelben tanított 1962-ig. - 12 köt-es *Egyházi dogmatikája* (1932-59) a prot. hit páratlan összegezése. Szembefordulva a 19. sz. liberális prot. teol-val, főleg Schleiermacherrel, részben Kierkegaardhoz csatlakozva, de őt is túlhaladva Isten Szavának abszolút tekintélyét vallotta. Isten Jézus Krisztusban nyilatkoztatta ki magát véglegesen; a teol. feladata Isten Szavának értelmezése a hitben. Középpontja Jézus Krisztus, vagyis a krisztológia. Egzisztencialista és „dialektikus” értelmezése nagy befolyással volt a prot. egyh-akra, a *barthizmus* elindítója lett. Küzdött mindenfajta természetes teol. ellen, elvetette a kat. analogia entis tant. Fiatalon Szt *Anzelm* teológjáról írta: „a ker. tanításnak kizárólag Jézus Krisztus tanának kell lennie, mivel Ő Isten hozzánk intézett Szava”. Nemcsak a nácizmust ellenezte (egyedül Jézus Krisztus a *Führer!*), hanem a nemzeti német teológiát is. *Kirchliche Dogmatik* c. összegezése befejezetlen maradt, hiányzik az 5. köt. (a megváltással és az eszkatológiával foglalkozott volna), valamint a kiengesztelődés tanának utolsó része az etikáról. ~ az Evang-ban fölfedezte, hogy az ember viszonya Istenhez nem más, mint Isten viszonya az emberhez. Az üdvösség biztonsága elveszne, és Isten dicsősége elhomályosulna, ha az ember akár egy pillanatig is függetlenül állna Isten előtt. Isten valósága és az ember valósága abban áll, hogy az értünk levő Krisztus (*Christus pro nobis*) mindenekelőtt *Christus pro Deo*; Isten nem rabja Szavának sem, hanem mindig Ura. Csak így lehet helyes értelmet adni a *theologia crucis*nak. - ~ műve (Isten Szavának abszolút elsőbbsége egy bizonyos humanista teológiával szemben!) a prot. teol. kopernikuszi fordulatát jelzi; a 20. sz. ~ foglalta el Schleiermacher helyét, akit a 19. sz. egyhatyjának tartottak. A fordulat előidézésében ~ot más prot. teol-ok is segítették: E. Thurneysen, F. Gogarten és kezdetben E. Brunner. A lutheránus reneszánsz No-ban, a fr. újkálvinizmus és a svédo-i lund-i isk. is ebben az irányban haladt. De ~ volt az irány legerőteljesebb képviselője: Isten abszolút

transzcendenciáját és Szavának feltétlen tiszt-ét hirdette. - Hatalmas életművét prot. és kat. teol-ok egyaránt bíralták. A prot-ok (Brunner, Leuba, Rillet) szerint túlságosan rendszerező, fil. spekulációkra hajló dogmatikája nem veszi figyelembe kellőképpen a bibliai üzenetet; prédikációiban jobban kidomborodik a próf. elem, Isten ítéletének és kegyelmének hirdetése. A kat-ok (H. U. von Balthasar, H. Bouillard) főleg antropológiájának hiányosságait bírálják: az ember, a teremtett szellem (aki Isten társa), a term., a világ, a műveltség jelentéktelenné válik Isten korlátlan transzcendenciájával szemben. Amikor ~ Isten Szavának korlátlan szuverenitását hangsúlyozza, szinte Isten nézőpontjába helyezkedik, s így beszél művéről, az emberről, a világról. A teol-nak viszont az ember - a hívő ember - beszédének kell lennie, aki fölismeri Isten jelenlétét és üdvözítő működését a kinyilatkoztatásban. (Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/B/Barth.html>)

¹³ **Thurneysen Eduárd** (1888-1974): svájci (bázeli) lelkész és egyben teológiai tanár. Kiterjedt gyülekezeti munkája állandóan termékenyíti tanítói-előadói és irodalmi munkásságát. Ritka teológiai egyéniség, aki minden kérdést az evangélium központjából néz és a legmélyebb elvi, legégetőbb gyakorlati kérdésekben is a hitvallások útmutatása nyomán vezet el az egyedüli megoldáshoz. Gondolkodását tartalmilag a kinyilatkoztatás tényeire való odaadó, hűséges figyelés jellemzi; gondolatainak alakja pedig egyszerű, világos, szemléletes. Munkássága mindig a mai élet kérdései és valósága iránti felelősségből fakad. Ezek a tulajdonságai a legnagyobb élő teológusok sorába állítják.

(Forrás: <https://www.antikvarium.hu/konyv/thurneysen-eduard-az-ige-szolgalata-654187>)

¹⁴ **Újreformátori teológia.** „A húszas évek közepétől teológiai gondolkozásunkat az *újreformátori teológia* határozza meg. Ez a harmadik korszak 1924–1948 közötti évekre tehető, s ebből az első évtized volt az elfogadás és meghonosodás korszaka. A dialektikainak vagy barthinak is nevezett irány mindegyik magyar református (és evangélikus) egyházban gyökeret vert, de sehol sem volt annyira átütő és tartós, mint Erdélyben. Juhász István *Barth hatása a romániai református egyház teológiájára* című értékes tanulmányában részletesen és személyekre, művekre kiterjedően foglalkozik ezzel a kérdéssel; itt csak vázlatos ismertetésre szorítkozhatunk. Először Tavasz Sándor mutat rá egy 1924-ben megjelent tanulmányában a hanyatló liberalizmus teológiai *lazaságára*, s K. Barthot és F. Gogartent tartja azon kiemelkedő személyiségeknek, akik „Isten realitását megrázó erővel tapasztalták”, akik meggyőző erővel vallják, hogy Isten *egészen más*. Az Istenhez vezető utakról beszélve E. Brunnert idézi, s eljut azokhoz a megfogalmazásokhoz, amelyeket már az újreformátori teológia kristálymondataiként olvassunk: „Marad számunkra az egyetlen Istenhez vezető út, az Ige [...], mert ezt maga Isten adja, és benne magát adja nekünk [...], Isten Igéje a Szentírás szavaiban, mondataiban, könyveiben hajt ki, mint az életerő a vesszőkön.” Az Út 1925-ös és 1926-os évfolyamaiban 8 folytatásban jelenik meg a kezdeti időszak legjelentősebb tanulmánya a barthi teológiáról, ahol már ennek a teológiai iránynak a kulcsszavával is találkozunk, a Kijelentéssel: „Isten számunkra magát kijelentő Isten s egyenesen a kijelentésnél fogva válik lehetőségessé a teológia, a kijelentés lehetségesíti a teológia számára, hogy tulajdonképpen tárgyáról: Istenről beszélhessen.” 1929-ben a *Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből* című sorozatban Tavaszynak két jelentős munkája jelenik meg: *A Kijelentés feltétele* alatt gyűjteményes füzet és *A dialektika teologia problémája és problémái*.

Erdélyben századunk 20-as éveiben a liberalizmus teljes csődjéről beszélhetünk; elsősorban nem valamilyen elméleti-filozófiai válság volt ez, hanem egyszerűen abban mutatkozott meg, hogy a keresztyén életre nézve használhatatlanná vált. Erről beszél drámai hangon László Dezső 1929-ben, a tordai nagyhéten tartott *Két nemzedék harca* c. előadásában.¹⁴ 1930-ban, a nagyenyedi nagyhéten az akkor már püspök Makkai Sándor még azt állítja, hogy a dialektika teológia „nem hozott semmi novumot”, szemben Tavaszival, a professzorral, aki teljesen új teológiának nevezi azt. De a következő évben már elismeri, hogy egy egészen megújult teológiai gondolkozásról van szó. A dialektikai teológia teljes elfogadását 1932-re tehetjük, arra az évre, amikor megjelenik Tavasz Sándor *Református Keresztyén Dogmatikája*, s amely évben a könyvet – nagy elismeréssel – maga Makkai ismerteti. Ezt az elvi ellentétet azért emeltem ki, mert belőle az a szellemtörténeti jelentőségű tény derül ki, hogy az újreformátori teológia ebből az intézetből indult el erdélyi útjára és jutott el a szószékekig és az egyházi közgondolkodásig. A nyugvópontra jutott vitában kétségtelenül Tavaszynak volt igaza, mert az újreformátori teológia nem korrekciója egyik megelőző irányzatnak sem, hanem *merőben más*. Ez ma már egészen világos. Makkainak viszont azt köszönhetjük, hogy megmutatta: az újreformátori teológia csak akkor életképes, ha felismeréseit a sajátos erdélyi helyzetbe ültetjük át, és nem utánozzuk mindenképpen a svájci mintát.

Elmondhatjuk, hogy teológiai intézetünkben az újreformátori teológia teljesen tért hódított, mert Tavasz után – Kecskeméthy kivéve – minden professzor ebben a szellemben tanított és írt. Akkor is igaz ez, ha „hűségesküt” nem tettek is az irányzat mellett és akkor is, ha kezdetben alapos bírálatok hangzottak el. Így Nagy Géza egy 1930-ban megjelent tanulmányában elismeri annak jelentőségét, hogy Barth a Kijelentést tette a teológia alapjává, de úgy látja, hogy nem ad feleletet arra a kérdésre, hogy a Kijelentés hogyan épülhet bele az emberi lelkekbe. Am ugyanő, jóval később, az újreformátori teológia jogos térhódítását elismeri s megállapítja, hogy ez a hatás túlterjedt az intézeten, és a teológiai magántanárok és lelkipásztorok gondolkozását is átállította, úgyannyira, hogy „az irodalomban és a vizsgákon már csak ennek a túlzásait kellett nyesegetni”. Jelentős ténynek kell tartanunk, hogy Az Út és a Református Szemle oldalain ettől kezdve nem csak a teológia akkori tanárai közölnek ebben a szellemben írt tanulmányokat, hanem azok is, akik majd 1948-tól a katedrára lépnek: Borbáth Dániel, Nagy József, Kozma Tibor, Horváth Jenő, Mátyás Ernő, Horváth István, Tókes István, de jó teológus vénájú vallástanárok, lelkipásztorok is, mint László Dezső, M. Nagy Ottó, Csutak Csaba és az evangélikus Kiss Béla.

Örök kérdésünk, hogy az újreformátori teológiának ez a teljes átvétele (amelyet egyesek még kritikátlanak is neveztek), minek tulajdonítható. A választ a húszas évek szellemiségében-lelkiségében kell keresnünk. A továbbgondolkodás nyitottságát fenntartva, sőt ezt igényelve mindenkitől, főleg a történésektől, három háttértényezőt tartok fontosnak:

a. Elsőként kell megemlítenünk azt, amit ennek a kornak egyik jelentős munkája címében is jelez, a kálvinizmus értékeinek tudatosítását, ezzel párhuzamosan a *Heidelbergi Káté felfedezését*. Nem mintha a Kovács Ödön–Nagy Károly vonalról hiányzott volna Kálvin, de a húszas években a teológiai tanárok Kálvin és a Káté életformáló erejére akarták rádöbenteni elsősorban a teológiai hallgatókat. Tavasz Sándor igazgató az 1927–1928-as tanévzáró beszédét ezzel a programmonddal fejezi be: „legyen a kálvinizmus ismét egyetemes élethatalom!” Makkai Sándor már 1920-ban ajánlja Nagy Károly püspöknek, hogy adják ki a Heidelbergi Kátét, s ugyanő, ugyanakkor *A református keresztyén világnézet* c. munkáját a káté „maradandó vasvázára” építi fel. Kifejezőnek tartjuk az ebben a korszakban megjelent tanulmányok címeit is. Makkai Sándor: *Öntudatos kálvinizmusára* (1925) és Tavasz Sándor következő írásaira gondolunk: *A kálvinizmus átfogó ereje, A kálvinizmus hitvallási jellege, A kálvinizmus mint a tett keresztyénsége, A kálvinizmus mint az erkölcsi komolyság vallása, A magyar kálvinizmus sajátossága*. Az sem véletlen, hogy ezek a tanulmányok mind 1925-ben jelentek meg, a teológia 30 éves fennállása évében, amikor évnnyitó beszédében Tavasz úgy látja a teológia szellemi közelmúltját, hogy „a sokféle hang harmóniájában meg-megzendül a kemény és masszívabb kálvini ortodoxia”. Bár 1930 után tisztázódott, hogy a barthi teológia nem csupán korrekciója az erdélyi hitvallásosságnak, el kell fogadnunk Makkai mondatát, hogy „az öntudatos kálvinizmus és a hitvallási öntudatosság készítették elő egyházunkat a dialektika teológia befogadására”. Makkai előadását gyorsírással jegyezték le s *Feljegyzések a nagyenyedi konferenciáról* címmel (a Református Szemle 1930. 195–198. közli).

b. Abban, hogy az újreformátori teológia visszhangra talált a teológiai gondolkodásban, jelentős tényező a húszas-harmincas években kibontakozott *belmissziós* mozgalom. Egyik értékelő tanulmány helyesen lát bele ebbe a korszakba, amikor azt mondja, hogy Kenessey Béla püspök „szellemi feltételeket teremtett meg [...], köveket termelt ki a belmisszió házának megépítésére” s Ravasz László volt az, „aki az első kő lerakása által a ház alapzatát kezdte építeni”. Ravasz az indíttatást erre Mott Jánostól kapta, aki 1909-ben meglátogatta a kolozsvári teológiát. Ezen a találkozón ott volt a munka betetőzője, a gyakorlati teológia professzora, Imre Lajos is. Makkaival, Tavaszival és 14 lelkészársával együtt 1921-ben megalakítják a *Vécsi Szövetséget*, amely az erdélyi evangéliumi lelkület és belmissziós szolgálat egyik fontos letéteményesévé válik. Az Imre Lajos érdeme az is, hogy a teológiai fakultáson 1921-ben létrejön az *Iffúsági Keresztyén Egyesület*, hogy 1923-ban megalakul az egyházkerületi belmissziói bizottság s 1928-ban a *Nőszövetség*. Ő a vasárnapi iskolák, a bibliaórák és minden más belmissziós mozgás kezdeményezője és szervezője. A belmisszió körül több elvi és gyakorlati kérdés merült fel, leginkább az, hogy mennyire kell ennek a munkának egyházinak lennie, illetve hogyan működhetne az egyházaktól némileg függetlenített szervezetekben. A teológiai tanárok álláspontja végül is az volt, hogy minden belmissziós munkának a református egyházban van a helye. Figyelemreméltó, hogy ebben az időszakban azok, akiknek a neveit említettem, tehát Ravasz László, Makkai Sándor és Imre Lajos nem szegődtek még az újreformátori teológia mellé (hogy később mennyiben csatlakoztak oda, az más kérdés), tehát az erdélyi belmissziós mozgalom nem ebből a teológiából nőtt ki, hanem fordítva: az újreformátori teológia foglantható meg egy belmissziós lelkület táptalajában.

c. Meg kell említenünk harmadsorban azt a *pietizmust*, amely kisebb mértékben ugyan, de mégiscsak szellemi-lelki háttére volt az újreformátori teológiának. Ennek ellentmondani látszik mindenképp az a tény,

hogy a korszak professzorai közül a pietizmus szélsőséges irányához tartozó Kecskeméthy István volt az egyedüli, aki élete végéig nem vált barthiánussá. Ha a pietizmust mégis mint előkészítő tényezőt említjük, azt csak Kecskeméthy tudományos és mély biblicitásáért tehetjük, s ezt is azért, mert erre épült az ő személyes praxis pietatisa.

Aki beleolvass a korszak irodalmába, az érzi, hogy nem elég ezt a hármat – az öntudatos kálvinizmust, az élénk belmissziót, a praxis pietatis – mint irányzatot megjelölni ahhoz, hogy megértsük azt a lelki-szellemi hátteret, amelybe a dialektika teológia beleágyazódott. Mélyebbre kell mennünk.

Az eddig ismertett fél évszázadnyi időben (1895–1948), mindhárom történeti korszakban, a szellemiség-lelkiség kontinuitását a biblicitás biztosította. Juhász István átfogó elemzésében az új/nem új alternatíváról a következőket mondja: „Barth hatásával olyan megújulás indult meg, mely nem a megelőző 75 év eredője volt, hanem sokkal ősbibb és egyetemesebb tanúk szolgálatának folytatása.” Nem állíthatjuk bizonyossággal, de valószínűnek tarthatjuk, hogy Juhász István az ősi erdélyi biblicitásra gondol. A későbbiekben erről még szövegek, itt csak annyit tartok szükségesnek megjegyezni, hogy ez megmutatkozott mind az intézeti tananyagban, mind a teológiai tanárok más megnyilatkozásaiban. A biblicitás hitelességét, tehát hogy nem a felületen jelentkezett, akkor mérhetjük le, ha megvizsgáljuk, hogy hányszor és milyen helyeken beszéltek a tanárok a kijelentésről. Nem véletlen, hogy az egyes korok jellemzésénél olyan idézeteket választottam, amelyekből a kijelentés prioritása nyilvánvaló, a megismerés minden más útja előtt. Így például jellemző, hogy 1922-ben, tehát az Ige teológiájának elfogadása előtt az egyik teológiai tanár „az egyes lélek tapasztalatain túl levő *transsubiectiv* jellegű” valóságról beszél, s ez a kijelentés”.

(Kozma Zsolt: „A kolozsvári református teológia lelki-szellemi arcéle”. In: *Önazonosság és küldetés*. Kolozsvár, 2002. 117-121.)

¹⁵ **rétoromán:** újlatin nyelv, a német, a francia és az olasz mellett Svájc negyedik hivatalos nyelve, amely a Graubünden (franciául Grisons) kantonban regionálisan hivatalos nyelv. A réto- előtag a Római Birodalom Raetia tartományára utal, a -román pedig itt 'római'-t jelent régies szóval, azaz Róma nyelvéből, a latinból származót. A nyelv beszélői saját nyelvüket rumantschnak [rumancs] hívják, ez a latin Romanicus 'római' vagy Romanice 'rómaiul', azaz 'latinul' németes hangzású alakja.

¹⁶ **Vásárhelyi János** (1888-1960): lelkész, 1936-1960 között az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke. A marosvásárhelyi Református Kollégiumban érettségizett, a kolozsvári Református Teológián 1912-ben szerzett lelkészi oklevelet. Közvetlen utána Besztercére hívták meg lelképásztornak, onnan ment nyugat-európai tanulmányútra (Berlin, Jéna, Weimar, Strasbourg, Basel, Genf). 1918-tól Dés, 1921-től Kolozsvár-Alsóváros egyházközségének lelkésze, egyben az egyházmegye esperese is, később egyházkerületi főjegyző, 1936-tól az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke volt. Püspökségének 1945 utáni szakaszában a kommunista hatalommal való viszonyában a „modus vivendi”-t kereste, jó kapcsolatokat tartva fenn az államhatalom legfőbb képviselőivel, elsősorban dr. Petru Groza miniszterelnökkel, majd államelnökkel. Ebből következően „tekintélye – amint azt Tökés István megállapítja – bizonyos féket jelentett” az egyházat minden eszközzel betörni kívánó kommunista hatalmi túlkapásokkal szemben (Tökés István: *A romániai református egyház élete*. 147). 1940-ig szenátor volt a román parlamentben, majd 1945-től haláláig a román Nagy Nemzetgyűlésben. Noha jól beszélt angolul, franciául, németül és románul is, parlamenti felszólalásain anyanyelvét használta. A Kemény Zsigmond Irodalmi Társaságnak tagja, a Károlyi Gáspár Protestáns Irodalmi Társaságnak elnöke, az EME választmányának tagja volt. Egyházi és közéleti írásait az Egyházi Figyelő, Harangszó, Lelkipásztor, Az Út, Magyar Dal, Magyar Nép, Egyházi és Iskolai Lap, Pásztortűz, Székely Napló közölte. Állandó cikkírója volt a két legnagyobb erdélyi lapnak: az Ellenzéknek és a Keleti Újságnak, 1915–18 között szerkesztője a Besztercei Magyar Hirlapnak, 1929–37 között felelős szerkesztője a Református Szemlének, valamint a Kolozsvári Református Egyházközség Reformátusok Lapja című hivatalos havi közlönyének. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:FAbajvim0AoJ:lexikon.kriterion.ro/szavak/4968/+&cd=4&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>)

¹⁷ **Teológiai tanárok kényszernyugdíjazása 1949.** „Az 1948. augusztus 3-i 175. számú 'tanügyi reform' törvény az egész romániai oktatásügy számára új korszakot jelent, de a magyar nyelvű oktatás szempontjából

külön döntő jelentőséggel bír, ugyanis a jogszabály megszüntette az addig egyházi kézben lévő - olykor három-négyszáz éves - elemi- és középiskolákat. Az egyházi iskolák megszüntetésén túl a törvény felszámolta az addig épphogy csak megtúrt - és 1947 után egyre szimbolikusabbá váló - magyar oktatási autonómiát is. 1948. november 15-én a bukaresti hatóságok nyomására "egyesültek" a református, valamint az unitárius teológiák és megalakult az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet. Ez a Bukarestből "levezényelt" egyesülés feltehetően azt a célt szolgálta, hogy a lelkészképzés fölötti állami ellenőrzés ezáltal is hatékonyabbá váljék. Az egyetemeken eltávolították az ún. régi garnitúrát és új, ideológiailag megbízható ifjú káderekkel helyettesítették. A Protestáns Teológián is folyt a "tisztogatás". 1949-ben a legtekintélyesebb professzorokat, Tavasz Sándort, Gönczy Lajost, id. Nagy Gézá és Imre Lajost eltávolították ("kényszernyugdíjazták").

(<http://magyarkisebseg.ro/index.php?action=cimek&lapid=7&cikk=M970327.HTM>)

¹⁸ **Tavasz Sándor** (1888-1951): filozófiai és egyházi író, teológiai és egyetemi tanár, 1937-től 1951-ig az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzője. Középkorait a marosvásárhelyi Református Kollégiumban végezte, majd a kolozsvári Református Teológiai Fakultáson szerzett lelkészi, párhuzamosan az I. Ferenc József Tudományegyetemen filozófiai képesítést (1911). Az 1911/12-es tanévben Jénában, 1912/13-ban Berlinben hallgatott ismeretelméleti és vallásfilozófiai előadásokat. 1915-ben doktorált filozófiából Kolozsváron, majd Schleiermachersről írott dolgozatával magántanári képesítést szerzett a Református Teológiai Fakultáson (1919). 1913-tól püspöki titkár, közben hitoktató is volt az állami tanítóképzőben, 1915-től a kolozsvári Református Kollégiumban helyettes tanár. Az 1919/20-as tanévben magántanári előadásokat tartott a kolozsvári református teológián, ahová 1921-ben rendes tanárnak hívták meg. Előbb az egyháztörténet, majd 1926-tól a rendszeres teológia tanszéken a dogmatika és az etika tanára, 1924-től igazgató professzor. 1937-től haláláig az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzője, püspökhelyettes, 1939-től a magyar református egyház zsinatának tagja. 1944–48 között a kolozsvári magyar egyetem, majd a Bolyai Tudományegyetem filozófia tanszékén is előadott. A romániai magyar egyházak fölötti állami felügyelet erőszakos kiterjesztése (az 1948-as egyházügyi státútumok) után 60 éves korában nyugdíjazták. Az Erdélyi Múzeum Egyesületnek 1920-tól választmányi tagja, 1930-tól egyik alelnöke, 1930–40 között a Bölcsészeti, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának elnöke volt. 1942-től az EMKE alelnöke volt. Szenvedélyes természetjáróként tagja, majd elnöke volt az Erdélyi Kárpát-Egyesületnek. A két világháború között aktív szerepet játszott az erdélyi magyar irodalmi életben is. Rendszeresen közölt írásokat az *Erdélyi Helikonban*, szerkesztője volt a *Kálvinista Világnak* (1929-33), a *Református Szemlének* (1925-28 és 1937-46), 1929-44 között *Az Útnak*, 1940-41-ben a *Kiáltó Szónak*, indulásától munkatársa, 1940-43 között szerkesztője volt a *Pásztortűznek*, valamint főmunkatársa a kolozsvári Református Kollégiumhoz közel álló *Véndiákok Lapjának*. Több kötete mellett mintegy ezer cikke, tanulmánya, teológiai, filozófiai, közéleti és tudománypolitikai írása jelent meg. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon.

<http://lexikon.kriterion.ro/szavak/4612/>)

¹⁹ **Imre Lajos** (1888-1974): református lelkész, teológiai tanár. A teológiát Kolozsvárott végezte (1910), ezt követően a kolozsvári tudományegyetemen filozófiát és pedagógiát hallgatott, s pedagógiából doktorált (1913). Teológiai tanári vizsgát tett (1912), majd a pedagógia és gyakorlati teológia tanulmányozására németországi és skóciai (Aberdeen) egyetemeket látogatott (1912). Az aberdeeni egyetemen 1968-ban teológiai doktori címet szerzett. Pályája kezdetén Marosvásárhelyen hitoktató (1913–14) és internátusi felügyelő volt, Kolozskarán lelképásztor 1914–1921 között. 1921-től a kolozsvári Teológiai Intézet tanára volt nyugdíjazásáig (1948). A kolozsvári *Az Út* szerkesztője (1915–18) és az *Ifjú Erdély* főszerkesztője volt (1923-40). Egyházi és szakfolyóiratokban cikkei, tanulmányai jelentek meg.

(Forrás: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC06707/06775.htm>)

²⁰ **Nagy Géza** (1887-1971): református lelkész, teológiai tanár. Teológiai tanulmányait a kolozsvári Református Teológián végezte (1904-1908), majd Berlinben és Bázelen tanult (1908–1910). Magyarbikali lelképásztora volt (1925–1928), közben a teológia magántanárává (1922) és rendszeres teológiából doktorrá avatták (1927). 1948-as kényszernyugdíjazásáig egyetemes és református egyháztörténetet oktatott a Kolozsvári Református Teológián (1927–1948). A kolozsvári *Ifjú Erdély* főmunkatársa volt (1938–43), valamint a szintén Kolozsváron megjelenő *Kálvinista Világ* szerkesztője (1927–34). A bázeli egyetem teológiai kara tiszteletbeli doktorrá avatta (1969).

(Forrás: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC10888/10976.htm>)

²¹ **Gönczy Lajos** (Székelyudvarhely 1889. szeptember 29. – Kolozsvár 1986. április 24.) Iskoláit szülővárosában, Székelyudvarhelyen végezte, majd Kolozsváron lett teológus, amellyel párhuzamosan végezte a Kolozsvári Tudományegyetem bölcsészkarát. Püspöki titkár, kolozsvári segédlelkész, majd rendes lelkész Gyulafehérváron és Désen. 1923 januárjától helyettes, majd rendes tanár a kolozsvári Teológiai Fakultás gyakorlati teológiai tanszékén. 1948-ban ment nyugdíjba.

Gönczy Lajos liturgikai munkássága A mi istentiszteletünk c. agenda szerkesztésével indult. A szerkesztőbizottság gyakorlati munkája mellett részt vett a lelkipásztorok és gyülekezetek szellemi-lelki felkészítésében is. Így került sor 1927-ben a Brassói Református Nagyhéten Gönczy Lajos három előadására A református egyház kultusza címmel, amely az erdélyi liturgiareform teológiai alapvetésének is tekinthető. Egyértelműen kidomborította a kálvini alapelveket, amelyeknek kiindulópontja az a kérdés, hogy mit akar velem az élő Isten? Az egyház csak eszköz az Isten dicsőségének szolgálatára. A kezdeményezés Isten kezében van. “Az egész keresztyén élet tehát a kijelentés és a hit körül helyezkedik el, melyek körül az elsődleges a kijelentés. Dominus per evangelium nos vocat: nos vocanti per fidem respondemus — Isten az evangélium által hív minket és mi a hit által felelünk — mondja Kálvin. ... a kultusz ... az Isten és az ember találkozásának, életközösségre jutásának eszköze, alkalma, nem az ember igyekvésén, elhatározásán, hanem az Isten kegyelmén nyugszik...” Ezzel a megállapítással kilépett az istentisztelet racionalista-liberális, antropocentrikus felfogásának köréből. Ravasz Ágendájának elméleti részéhez hasonlóan, megkülönbözteti az istentisztelet isteni és emberi oldalát. Az istentisztelet isteni oldalához sorolja az igeolvasást, bűnbocsánathirdetést, igehirdetést és az áldást, az emberi oldalt képviselő elemeknél pedig az imát, a bűnbánatot, az éneket és a hitvallást tartotta számon. “A mi istentiszteletünknek tehát egyik oldala a kijelentés, illetőleg annak hordozója az ige, a másik a hit, azaz annak megnyilvánulása az imádság.” A két oldal egyensúlyát “a kultusz hordozója, a Szentlélek” biztosítja.

A homiliás és sákramentomos istentisztelet c. tanulmányában (1941) már a barthiánus teológus szólal meg, amikor a szó és a sákramentum, a prédikáció és az úrvacsora egymásmellé rendeltségéről értekezik. K. Barth Gotteserkenntnis und Gottesdienst nach reformatorischer Lehre című 1938-ban megjelent Skót Hitvallás magyarázata nyomán először mondja ki mint magyar teológus, hogy a prédikáció és a sákramentum együtt a keresztyén istentisztelet. “A szellemi és az érzéki, a prédikáció és a sákramentom egymást kiegészítő ellentétek, amelyeknek egymás ellen feszülő harca óvja meg az istentiszteletet attól, hogy akár az elszellemiesítés, akár az érzéki világba való teljes belemerülés által alkalmatlanná legyen feladata, az Isten és ember találkozása végbevételére. Innen van az, hogy akár a prédikáció, akár a sákramentom szorul háttérbe, csonka és alkalmatlan lesz az istentisztelet. Csonka, hiányos a katolikus istentisztelet, mely a sákramentomot helyezi a középpontba, bár a gyakorlatban az igehirdetésnek is helyet ad. De éppen ilyen csonka, hiányos a protestáns istentisztelet is, mely elvileg a prédikációt és a sákramentomot egyformán elismeri, de a gyakorlatban a sákramentomot egészen háttérbe szorítja a prédikáció mögött. Az istentisztelet lényegéből következik, hogy a katolikus egyházban a prédikáció, a protestánsban pedig a sákramentom utáni vágyakozás újból és újból felébred, mint szükségképpeni reakció.” Gönczy Lajos tanulmányában fogalmazódik meg szintén Barth nyomán először az ún. teljes istentisztelet hazai gondolata: “a teljes evangéliumi istentisztelet kereszteléssel kellene hogy kezdődjék, prédikációval folytatódjék és úrvacsorával záródjék.”

A lelkész mint liturgus c. írásában arra emlékeztetett, hogy lelkész elsősorban liturgus, s ez a tény az összes egyházban és egyházon kívül végzett munkájára kihat. Cikkével a lelkipásztori hivatás etikája egyik alapterületére világított rá. (Forrás: <http://www.reformatus.hu/lap/gyakorlatiteologia/bejegyzes/29/>)

²² **Maksay Albert** (1897–1971): költő, író, teológiai tanár, szakíró. Kolozsvárt, a Református Kollégiumban érettségizett (1915), tanulmányait az egyetem orvosi karán kezdte, majd a Református Teológián szerzett oklevelet (1920). Egy évig püspöki titkár; tanulmányait ezután az Egyesült Államok több presbiteriánus teológiáján és a chicagói egyetem keleti nyelvészeti karán egészítette ki (1923-25), közben a pennsylvaniai szénbányatelep magyar munkásai közt lelkész. Hazaérkezve a kolozsvári református teológián az újszövetségi exegézis tanára (1925-59), a Kálvinista Világ (1927-28) és a Református Család (1929-44) szerkesztője. Az EIT, az EME, az Erdélyi Helikon írói közössége s a romániai Pen Club magyar tagozatának tagja, a Károli Gáspár Irodalmi Társaság főtítkára, a II. világháború után a Romániai Magyar Írók Szövetségének tagja. Első írását az Erdélyi Szemle közölte (1920). A *Tizenegyek antológiájában (1923)

versekkel, az Erdélyi Helikon íróinak antológiájában Szemek egy gyöngysorból c. dániai útinaplójával (1934) szerepel. A Kecskeméthy István-émlékkönyv (1934) a Szentírás eredeti nyelvről szóló tanulmányát közli, szövegírója a Kuthy Sándor szerkesztette Kolozsvár c. városkalauznak (Kv. 1935), az Erdélyi csillagok (Kv. 1936) c. gyűjteményben Kőrösi Csoma Sándorról szóló esszéjével szerepel. Egy írói rajza Kolozsvárról a Séta bölcsőhelyem körül (Bp. 1940) c. kötetben jelent meg, rövidprózaí írással vesz részt a Huszonhat elbeszélő válogatott novellája (1948) c. kötetben. Műfordítóként túlnyomórészt angol és amerikai költőket tolmácsolt, elsőnek mutatta be Erdélyben a néger lírát. Mint egyházi író Imre Lajossal együtt valláskönyvet állított össze az elemi iskolák I. és II. osztályos református növendékei számára (Kv. 1929), Az exegézis problémái (Kv. 1931) c. szaktanulmánya a ref. teológiai tudományok dolgozat-sorozatában jelent meg. A Református Szemlében sorozatosan közölte A zsidókhöz írt levél magyarázatát (1953-56), itt ismertette a qumráni leleteket (1957) s adta közre A Kánon kialakulása (1965) és A Hegyi beszéd törvényértelmezése (1966) c. tanulmányait. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/m.htm>)

²³ **Nagy András** (1899-1974): református teológiai tanár, dékán, egyházi író, szerkesztő. A nagyenyedi Bethlen Kollégiumban szerzett érettségi után (1917) tisztként vesz részt az I. világháborúban. Elvégzi az Erdélyi Református Egyházkerület Teológiai Fakultását Kolozsvárt, ahol a rövid életű Református Tanárképzőnek is hallgatója (1921). Ezután három szemeszteren át a bázeli egyetemen tanul, közben segédlelkész Tordán, Marosvásárhelyen. 1923-tól Szentgerice, 1925-től Nyárádszentbenedek választja lelkészének. 1933-ban teológiai magántanári vizsgát tesz Kolozsvárt, s a következő tanévben a bázeli egyetem meghívott ószövetségi előadója; 1936-tól a kolozsvári teológia ószövetségi tanszékének professzora. Az egyházkerület tanácsbírája (1937-42), a debreceni Coetus Theologorum tagja (1940), az Evangéliumi Munkások Erdélyi Szövetségének elnöke (1943). 1944-től 1947-ig – a szervezet feloszlataiság – az erdélyi CE Szövetség elnöke volt. Debrecenben doktorált (1945). A II. világháborút követő új rendszerben, a teológusképzés állami átszervezése után, 1952-57 között a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet református karának dékánja volt. 1959-ben kényszernyugdíjazták. A Református Család társszerkesztője volt (1929-1944), az Ifjú Szentírás-magyarázatai itt s a Kiáltó Szó, Református Ifjúság, Lelkipásztor, Az Út, valamint a debreceni Igazság és Élet hasábjain jelentek meg. Önálló kötetei: Jeremia és kora (Kolozsvár, 1929); A váltság gondolata az Ótestamentumban (Kolozsvár, 1945). (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/3013/>)

²⁴ **Nagy Károly** (1868-1926): református lelkész, püspök, egyházi író. Nagyenyeden végezte el a teológiát (1890), majd Marburgban és Utrechtben tanult. Hazatérése után Brassóban és Nagyenyeden volt lelkész. 1895-től a Kolozsvári Református Teológiai Fakultás tanára volt. 1908-tól az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzője, majd 1918-tól haláláig püspöke volt. Az Erdélyi Protestáns Lapokat és a Protestáns Szemlét szerkesztette. A Székely Mikó Kollégium főgondnoka volt. (Forrás: http://church.lutheran.hu/reformatio/ppanteon/pp_ref_nagy_karoly.htm)

²⁵ **László Dezső** (1904-1973): lelkész, esperes, egyházi író. 1940–1944 között a magyar országgyűlés tagja volt mint behívott képviselő. Középiskoláit a Székely Mikó Kollégiumban (1922), teológiai tanulmányait Kolozsvárt (1922-26) és a skóciai Glasgow-ban (1926-27) végezte. Teológiai szenior (1927-29), egyházkerületi ifjúsági utazótitkár (1927-32), majd a kolozsvári Református Kollégium vallástanára (1932-40) volt. Teológiai magántanár 1937-től, a belvárosi egyházközség lelkipásztora Kolozsvárt (1940-57). Az egyházmegye esperese, egyházkerületi generális direktor (1947-57). Első letartóztatásakor (1952. aug. 15.) korábbi politikai szereplése miatt adminisztratív ítélettel a Duna-csatornánál, Peninsula kényszermunkatáborában volt, ahonnan 1954. szept. 12-én szabadult. Másodszor 1957. júl. 25-én, a Dobai-per kapcsán tartóztatták le, ekkor a kolozsvári Katonai Bíróság a forradalom alatt megjelent magyarországi lapok terjesztésének vádjával, 1957. nov. 11-én hozott ítéletével 5 év börtönre ítélte. Börtönéveit Szamosújváron töltötte. Mivel büntetésébe beszámították az 1952–1954-es adminisztratív fogsága éveit, 1960. nov. 10-én szabadult. Előbb csak egyházi irodai munkát kapott, majd 1961–1967 között az Egyházkerület főlevéltárosa volt. 1962-től Markos Andrással együtt újrendezte a még 1918-ban feldúlt egyházkerületi levéltárat. 1967-től ismét Kolozsvár-belvárosi lelkipásztor, valamint a református zsinat egyházalkotmányi bizottságának elnöke lett. Betegsége miatt 1972-ben nyugdíjaztatását kérte. Teológiai gondolkodóként a Karl Barth nevéhez fűződő újreformátori irányzat képviselője. Szellemi hagyatékának leltára szerint életében 910 írása jelent meg, 140 munkája maradt kéziratban; 1172 prédikációját, ill.

bibliamagyarazatat írta le, ezek egy része a Református Szemle hasábjain olvasható. Az Erdélyi Fiatalok c. főiskolás lap egyik alapítója (1930-40), majd a Kiáltó Szó c. ref. folyóirat szerkesztője (1941-44), az Ifjú Erdély, Pásztortűz, Ellenzék, Erdélyi Múzeum, Székely Nép, Református Szemle munkatársa volt. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/1.htm#LászlóDezső>)

²⁶ 1903-ban a kolozsvári református egyházközség négy parókiális körre, a belvárosira, az alsóvárosira, a hidelveire és monostorira oszlott. Az alsóvárosi kör lelkésze az 1902-ben Kolozsvárra meghívott Irsay József lett, aki 1906-ig szolgált itt. 1946. január 1.-től a négy parókiális kör négy önálló egyházközséggé szerveződött. Az új városnegyedek kialakulásával a néhai külső templom egyre távolabb került a hívektől. 1930-ban elsőként a Téglás úton és környékén lakó reformátusok gyűltek össze magánházaknál, majd az özv. Pünkösti Pálné adományozta telekre 1931-ben felépült az imaház, amelyet 1948-ban államosítottak. 1971-ig a Bábolna és Luther utca sarkán levő épületet bérelte az egyházközség imaház céljára. 1971-ben pedig megvásároltak egy Bábolna utcai házat. A Csákány utcai imaházban, melyet 1930-ban épített az Evangéliumi Munkások Erdélyi Szövetsége, 1951-től szintén az alsóvárosi gyülekezet látta el a szolgálatot. E fejlődés alapján 1951. július 29-én a presbitérium az egyházközséget két, belső és külső parókiális osztotta. 1954-ben pedig egy Pata utcai telken épült imaház. 1957-ben az egyház a Beiusului 46 sz. alatti telket vásárolta meg szintén imaházépítés céljából. Így ebben az időszakban a templom mellett négy imaházban tartottak istentiszteletet. 1971. szeptember 12-én önállósult az Újalsóvárosi Református Egyházközség. 1980-ban Kelemen Etelka a Napkelet utca 27 sz. alatti házat is az egyházközségnek adományozta, azzal az óhajjal, hogy benne istentiszteleti helyet létesítsen a gyülekezet. Ebben az imaházban 1983-tól tartunk istentiszteleteket. (Forrás: A Kolozsvár Alsóvárosi gyülekezet honlapja. http://www.ketagu.ro/gyulekezetunk/info/Templom_s_gyulekezettrtnet)

²⁷ A 20. század elején a kerekdombi gyülekezet a Hidelvi Református Egyházközséghez tartozott, a gyülekezet szolgálatát dr. Bíró Mózes (1902-1971) orvos, lelkipásztor látta el. 1946. április 14-én, virágvasárnap szabadtéri istentisztelet keretén belül a hidelvi református egyház telkén népes gyülekezet jelenlétében letették az Emlékezés templom alapkövét, amely a kerekdombi gyülekezet önállósulási törekvését hirdette. 1960. január 1-jén az akkori Maxim Gorkij út 72. szám alatt egy 10 méter hosszú és 5 méter széles, villanyvilágítással és villanykályhákkal ellátott helyiségben a saját templomtelkükön, a kerekdombi gyülekezet részben 2269 református alapította meg az önálló Kolozsvár–Kerekdombi Református Egyházközséget. 1960–1962 között Kozma Tibor helyettes lelkész, majd 1962–1968 között Molnár Dezső volt a gyülekezet első lelkipásztora. (Forrás: <http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article.PArticleScreen.vm/id/42796>)

²⁸ **Nagy Gyula** petrozsényi lelkész, majd nagyszebeni esperes, egyházkerületi lelkészi aljegyző, zsinati tag volt. 1962-ben a pártszervek, illetve a kultuszdepartament jelöltjeként választották meg a Kolozsvári (Erdélyi) Református Egyházkerület püspökévé. (Források: Jánosi Csongor: Püspökválasztások a Kolozsvári és a Nagyváradi Református Egyházkerületekben az 1960-as években; <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2014/ProMino-1404-06-Janosi.pdf>; http://vincze.adatbank.transindex.ro/index.php?action=nev_mutato&mutato=474&mut=Nagy%20Gyula.%20erd%E9lyi%20reform%E1tus%20p%FCsp%F6k)

²⁹ **Nagy Géza, ifj.** (1914-1981): tanár, műfordító, művelődésszervező. Középiskoláit a székelyudvarhelyi és kolozsvári Református Kollégiumban végezte, tanári oklevelet magyar-német-román szakból a kolozsvári I. Ferdinánd Egyetemen szerzett (1936), a kolozsvári magyar egyetemen doktorált magyar nyelv- és irodalomból s Délkelet-Európa történetéből. Svájci és magyarországi tanulmányutakon készült fel a pedagógiai pályára. Tanári tevékenységét a zilahi Wesselényi Kollégiumban kezdte (1936-37), majd a kolozsvári Református Kollégiumban (1948-tól 2. számú Magyar Líceum) folytatta (1937-48). Oktatói tevékenysége mellett tudományszervező munkát végzett az Erdélyi Múzeum Egyesület titkári tisztségében (1942-47). Tevékeny szerepet vállalt Venczel József mellett a Bolyai Tudományegyetem szervezésében (1945). Tanár volt a Magyar Pedagógiai Iskolában is (1952-53). 1944-ben egyike volt azoknak, akik Kolozsváron az Erdélyi Kör szervezésében aláírták azt a memorandumot, melyben Horthy Miklós kormányzót arra kérték, hogy azonnal kezdjen fegyverszüneti tárgyalásokat a Szovjetunióval. A második

világháború befejeződése után Nagy Géza is kivette részét a romániai magyar iskolai oktatás megszervezéséből, ennek részeként tankönyveket írt a magyar nyelvű középiskolák számára. 1946-1949 között a Magyar Népi Szövetségben kulturális tevékenységet folytatott, valamint az oktatási terület felügyelte. 1945-ben a Romániai Szociáldemokrata Párt tagja lett, ennek utódpartjából (Egyesített Munkáspárt) 1949-ben zárták ki. 1952-ben koholt vádakkal letartóztatták, és – bár ügyében bírósági ítélet nem született – 11 hónapig dolgoztatták a Duna-csatorna építkezésének egyik kényszermunkatáborában. 1953-ban ismét letartóztatták, és egyéves börtönre ítélték, mert nem jelentett egy március 15-i megemlékezést. Ítéletét 1970-ben megsemmisítették. Szabadulása után két évig gyári munkás, majd 1956-tól a kolozsvári református püspökség műemlék-, levéltár- és sajtóügyi előadója volt. 1971-től előadó tanárként oktatott a Babeş-Bolyai Egyetemen nyugalomba vonulásáig (1979). (Források: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/n.htm>, Benkő Samu: Nagy Géza a literátor és művelődésünk mindenese. <http://mek.oszk.hu/06400/06461/06461.pdf>)

³⁰ **Nagy István** (1916-?): egyházi író, szerkesztő, műfordító. A kolozsvári Református Kollégiumban érettségizett (1933), ugyanitt a Református Teológián szerzett lelkészi diplomát (1938). Bázelen folytatott tanulmányokat (1938-39). Pályáját mint segédlelkész Kolozsvárt kezdte, lelkész Kolozson (1943-62), Aranyosgyéresen (1962-71), majd Kolozsvár-Hídelvén (1971-86). Tevékeny részt vett az ifjúsági mozgalmakban, így az IKE és a cserkészmozgalom keretében. Írásait a Keleti Újság, Ifjú Erdély, Az Út, Református Szemle, Üzenet, Igehirdető c. lapok közölték. Az 1993-ban újraindított Református Család c. folyóirat felelős szerkesztője. Önálló kötete: Hirdesd az Igét (prédikációk, Kolozsvár, 1996). Magyarra fordította Walter Lüthi Die kommende Kirche c. művét Az eljövendő egyház címmel (Dániel próféta igehirdetése, Kolozsvár, 1940). (Forrás: lexikon.kriterion.ro/szavak/3060/)

³¹ **Tőkés István** (1916-2015): lelkész, teológiai tanár, egyházkerületi főjegyző. Középiskolai tanulmányait Sepsiszentgyörgyön a Székely Mikó Kollégiumban végezte; Brassóban érettségizett 1933-ban. A kolozsvári Református Teológiai Fakultáson szerzett lelkészi diplomát 1938-ban. Az év tavaszán elnyerte a Gustav Adolf segélyintézet ösztöndíját, amellyel két féléven át előbb Kasselben, majd a tübingeni teológiai fakultáson folytatta tanulmányait. A háború idején egy félévet munkatelepen töltött, ezért csak 1940-ben vizsgázhatott Bázelen. 1941-ben Vásárhelyi János mellé püspöki titkárrá nevezték ki Kolozsváron, ugyanebben az évben letette a második lelkészképesítő vizsgát, s közben 1945 végéig főiskolai lelkipásztor is volt a kolozsvári református egyetemi hallgatók gyülekezetében. 1946-ban megválasztották az Erdélyi Református Egyházkerület tanácsbírójának és a lelkészképesítő bizottság tagjának; 1948-tól tagja a Romániai Református Egyház zsinatának és az állandó zsinati tanácsnak, 1952-ben az Egyházkerület generális direktorává (közügyintézővé), 1953-ban a teológiai előljárási és a teológiai magántanár-képző bizottság tagjává választották. 1946-tól 1973-ig az igazgatótanács tagja, 1974-től egyházkerületi főjegyző (püspökhelyettes). 1973-ban a kolozsvári protestáns teológia nyilvános rendes professzorrá választotta, így működött 1983 novemberéig, kényszernyugdíjazásáig. Irodalmi tevékenységét már főiskolai éveiben megkezdte a Székely Nép, Református Ifjúság, Ifjú Erdély, Református Család, Kiáltó Szó, Az Út, a református Szemle hasábjain, valamint magyarországi, svájci, kanadai egyházi folyóiratokban. Tudományos dolgozatainak, tanulmányainak, kritikáinak, könyvismertéseinek száma több ezerre tehető. 1950-ig szerkesztésében jelent meg az Erdélyi Református Naptár. Ennek kiadása kapcsán 1950 márciusában letartóztatták és egy hónapot töltött vizsgálati fogságban. Kiszabadulása után társszerkesztője, majd 1973–83 között főszerkesztője lett a Református Szemlének. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/4754/>)

³² **Kádár Géza** (1880-1945): református lelkész, esperes. Orosházán született, a teológiát 1899-től Pápán, 1902-től Kolozsvárt végezte el. 1903-ban segédlelkész lett s 1905 folyamán helyettes lelkész Krasznán. 1905-1936 között lelkészként szolgált Zilahon. 1924-ben esperessé választotta a Szilágy-szolnoki Egyházmegye. Erről a hivataláról akkor mondott le, mikor 1936 végén Kolozsvárt foglalt el lelkészi állást. Közügyigazgatója volt az erdélyi egyházkerületnek 1928-tól. Az 1939-ben megnyílt budapesti zsinatnak későbbi rendes tagja lett. Több műve jelent meg, többek egy keresztény egyháztörténeti tankönyve (Zilah, 1908), emellett több kötetben jelentek meg vallásos költeményei, s szerkesztett vallásos irányú naptárakat, valamint a *Keresztény élet* c. havonta megjelenő lapot. (Forrás: Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon; <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=1314>)

³³ **Makkai Sándor** (1890-1951): református lelkész, püspök, teológiai tanár. A gimnáziumot 1908-ban Sepsiszentgyörgyön, a teológiát 1912-ben Kolozsvárt végezte, ahol hitoktató lett, majd bölcsészettudományi oklevelet és 1917-ben teológiai magántanári képesítést szerzett. 1915-1917 között lelkészként szolgált Vajdakamaráson. Az 1917/18-as tanévben a gyakorlati teológia tanára volt a Sárospataki Theológiai Akadémián, majd 1919-től a Kolozsvári Theológiai Intézet rendszeres teológia tanszékén oktatott. 1922-ben – a Magyarországra távozó Ravasz László helyébe – főjegyzőjévé, 1926 áprilisában püspökké választotta az Erdélyi Egyházkerület, s mint ilyen, kolozsvári lelkész volt 1936-ig. Bukaresti szenátorként az erdélyi magyarság politikai jogainak védelmezője volt, de 1936-ban lemondott püspöki hivataláról, s Debrecenben lett egyetemi tanár, a gyakorlati teológia professzora. 1938-ban elnökévé választotta a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, ugyanebben az évben zsinati póttaggá, 1940-ben tanácsbíróvá a Tiszántúli Egyházkerület. 1950-ben megszűnően az egyetemen a Hittudományi Kar, teológiai akadémiai tanár lett Debrecenben.

Hittudományi munkásságán kívül kiváló regényíró is volt. Az Erdélyi Múzeum Egyesület, az Erdélyi Irodalmi Társaság és a Kemény Zsigmond Társaság tagja, az *Erdélyi Helikon*, *Hitel* munkatársa, protestáns egyházi folyóiratok (1915-től a budapesti *Az Út*, 1921-től 1925-ig a *Református Szemle*) szerkesztője volt. Újszerű, realista gondolkodásával úttörő szerepet játszott az egyházi közélet korszerűsítésében. Tömegeket vonzó előadásorozataiban újrafogalmazta az erdélyi magyar kisebbség önismeretét és céltudatát. Mint közíró, elbeszélő és regényíró erkölcsi támpontokat épített ki az erdélyi magyar irodalom megújítása számára. Egyházi tárgyú és pedagógiai munkái hozzájárultak a lelképásztori pálya előkészítéséhez, szépirodalmi munkásságában bíráló éllel is megjelenik az idealista lelképásztor és a maradi falu ütközésének egyéni válsága és népi tragikumai (Holttenger). A *Magyar fa sorsa* c. Ady-elemzésével a délibábos, önámító nemzeti érzés helyébe a reális történelemszemlélet és öntudatos bűnbánat igényét állította. Történeti regényei, mint a Táltoskirály és a Sárga vihar korszerű nemzeti sorsregények.

(Források: Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon; <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=1780>; Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/m.htm#MakkaiSándor>)

³⁴ **Utunk**: romániai magyar irodalmi, művészeti és kritikai hetilap. Kolozsváron, 1946-tól 1989-ig jelent meg. 1949-ig a Romániai Magyar Írók Szövetsége adta ki, ennek megszűntével a román írószövetség. (Forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Utunk>)

³⁵ **Szöcs István** (sz. 1928): író, kritikus, lapszerkesztő. Kolozsváron a Bolyai Tudományegyetem lélektan-pedagógia szakán szerzett oklevelet (1951). 1951–58 között az Ifjúsági Könyvkiadónál dolgozott, előbb annak bukaresti, majd 1954-től kolozsvári szerkesztőségében. 1958-tól 1968-ig az *Utunk* szerkesztője, 1968-tól 1988-ig az *Előre* kolozsvári munkatársa, szerkesztője, 1989-től a *Helikon* állandó belső munkatársa volt. (Forrás: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Ru-tOB0ssJ4J:lexikon.kriterion.ro/szavak/4515/+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu9>)

³⁶ **Glass, Ingo** (sz. 1941): szobrász, művészettörténész, Temesváron született, a kolozsvári „Ion Andreescu” Képzőművészeti Intézetben végezte tanulmányait 1967-ben. 1967-1971 között a Fekete-tenger melléki Galați városának művésztelepén alkotott, a Galați-i Vizualis Művészetek Múzeumának egyik alapítója volt, majd Bukarest több kulturális intézményében dolgozott. 1979-ben telepedett le Németországban, ahol kulturális referens lett a müncheni városházán, majd – művészi tevékenysége mellett – több évtizeden keresztül jelentős művészetszervező tevékenységet folytatott, számos művészeti műhely és múzeum munkatársaként, vezetőjeként tevékenykedett. 2010-ben Magyarországra költözött, jelenleg Budapesten él.

A neokonstruktivizmus képviselőjeként először Galați művésztelepén kezdett nagyméretű acélplasztikákkal kísérletezni. Térplasztikáiban az egyszerű színekkel (vörös, sárga, kék) színezett, egymáson áthatoló, áttört geometriai alapformák (négyzet, kör, háromszög) térbe rajzolt kontúrokként, hatalmas, súlytalan szerkezetekként hatnak. A hetvenes-nyolcvanas évek folyamán monumentális ívkonstrukciókkal bővítette kompozícióit, melyek formai kiindulópontjai a gótikus katedrálisok támaszai és támpillérei. (Források: <http://www.deol.hu/main.php?c=2663>, <http://www.vasscollection.hu/hu/gyujtemeny/alkotok/glass-ingo>)

³⁷ **Maniu-gárda:** Románia második világháborúból való kiugrása, illetve átállása (1944. augusztus 23.) után önkéntesekből szerveződött félreguláris fegyveres szabadcsapat. Törvénytelenések – rablások, gyilkosságok – sokaságát követték el Észak-Erdélyben, de Erdély más vidékein is, a magyarok ellen. A névadó Iuliu Maniu, a Nemzeti Parasztpárt elnöke – 1928-1930, illetve 1932-1933 között Románia miniszterelnöke – nem adta személyes hozzájárulását a névhasználathoz (senki sem kérte az engedélyét). Pártja ugyanakkor élen járt abban a törekvésben, ami az amúgy is magyarelles román közvéleményt még inkább radikalizálta, hogy – „minden magyar fasiszta” jelszóval – szigorúan büntessék meg a magyarokat a németekkel együtt, tehát politikai hovatartozásra való tekintet nélkül a kollektív bűnösség elve alapján háborús bűnösökként kezeljék őket.

Az önkéntes zászlóaljok megszervezéséről 1944 augusztusának utolsó napjaiban az Ardealul című lap bukaresti szerkesztőségében döntöttek. Az észak-erdélyi menekült románok egyesületének elnöke, dr. Anton Ionel Mureșeanu igazgatása alatt álló Ardealul, ezzel párhuzamosan pedig Brassóban a Gavril Pop igazgatása alatt megjelenő Tribuna című napilap folytattak igen élénk önkéntes-toborzó, illetve a megalakuló egységek javára adománygyűjtő, s mindezzel együtt magyarelles kampányt. 1944 szeptemberének közepéig összesen kilenc önkéntes alakulat jött létre Romániában: a brassói Iuliu Maniu Önkéntes Zászlóaljjal párhuzamosan Bukarestben hét másik, Petrozsényben pedig egy önkéntes egység alakult. Az önkéntesek derékhadát észak-erdélyi menekült románok tették ki, de sokan egykori vasgárdisták, köztörvényes bűnözők vagy egyszerű kalandorok voltak. Míg a román Nagyvezérkar adatai szerint 1930 önkéntes indult Erdélybe, az Ardealul adatai alapján megállapítható, hogy Észak-Erdélyben megközelítőleg 17 000 önkéntes lépett tényleges állományba. A zászlóaljok jó része el sem jutott rendeltetési helyére, mivel tagjai útközben szétszéledtek és bandákba tömörülve fosztogatták, rabolták, gyilkolták a magyar lakosságot. 1944. november 16-án a román kormány feloszlatta a Maniu-gárdát, és a következő év május 2-án a brassói rögtönítélő bíróság a szabadcsapatok vezetői közül Gavril Oltenaut, Alexandru Ghezeșeanut és Octavian Opreát – távollétükben – életfogytiglani börtönrre ítélte, többek között rablás, gyilkosság, jogtalan fegyver- és egyenruha-viselés vádjával. Ugyanezt a büntetést kapta Ioan Pop, Coriolan Marcu, Victor Butuza és Ioan Puiu. A többieket pár hónaptól pár évig tartó börtönbüntetésre ítélték. (Forrás: Benkő Levente: Hideg napok Székelyföldön (Adalékok a Maniu-gárda történetéhez, háromszéki és csíki útjához). <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTcwNg==>)

³⁸ **Mindszenti Nagy Ottó** (1903-1946): tanár, egyházi író, nyelvtörténész. Középiskoláit szülővárosában, a Wesselényi Kollégiumban végezte (1922). Egy évet tanult a budapesti műegyetemen, majd a kolozsvári Református Teológián lelkészi képesítést szerzett (1925), kiegészítve tanulmányait Bázelen és Zürichben. Itt tanítványa volt Karl Barth-nak, akinek tanulmányait magyarra fordította. 1926-ban a kolozsvári teológia szeniora és az IKE utazó titkára volt, majd Fogarason, Maksán segédlelkész. 1930-tól haláláig Zilahon, egykori iskolájában volt vallástanár. Főműve a 19. század elején alkotó nyelvész, nevelő és orvos Gyarmathi Sámuel sorsának és életművének korszerű monografikus feldolgozása (Gyarmathi Sámuel élete és munkássága, Kolozsvár, 1944). (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/3095/>)

³⁹ **utecista:** a romániai Kommunista Ifjúság Szövetség (Uniunea Tineretului Comunist) nevének rövidítéséből (UTC) képzett szó, a magyar „KISZ-es” megfelelője.

⁴⁰ A "Hora Unirii" szövegét az egyik legismertebb román romantikus költő, Vasile Alecsandri (1821-1890) írta 1855-ben. A megzenésített verset először Moldva és Havasalföld egyesítésekor (1859) énekeltek, és azóta is szokásban van elénekelni és körtáncot (hora) járni ennek évfordulóin.

⁴¹ **Nagy Géza** (1914-1981): tanár, műfordító, művelődésszervező. Középiskoláit a székelyudvarhelyi és kolozsvári Református Kollégiumban végezte, tanári oklevelet magyar-német-román szakból a kolozsvári I. Ferdinánd Egyetemen szerzett (1936), a kolozsvári magyar egyetemen doktorált magyar nyelv- és irodalomból s Délkelet-Európa történetéből. Svájci és magyarországi tanulmányutakon készült fel a pedagógiai pályára. Tanári tevékenységét a zilahi Wesselényi Kollégiumban kezdte (1936-37), majd a kolozsvári Református Kollégiumban (1948-tól 2. számú Magyar Liceum) folytatta (1937-48). Oktatói tevékenysége mellett tudományszervező munkát végzett az Erdélyi Múzeum Egyesület titkári tisztségében

(1942-47). Tevékeny szerepet vállalt Venczel József mellett a Bolyai Tudományegyetem szervezésében (1945). Tanár volt a Magyar Pedagógiai Iskolában is (1952-53).

1944-ben egyike volt azoknak, akik Kolozsváron az Erdélyi Kör szervezésében aláírták azt a memorandumot, melyben Horthy Miklós kormányzót arra kérték, hogy azonnal kezdjen fegyverszüneti tárgyalásokat a Szovjetunióval. A második világháború befejeződése után Nagy Géza is kivette részét a romániai magyar iskolai oktatás megszervezéséből, ennek részeként tankönyveket írt a magyar nyelvű középiskolák számára. 1946-1949 között a Magyar Népi Szövetségben kulturális tevékenységet folytatott, valamint az oktatási területet felügyelte. 1945-ben a Romániai Szociáldemokrata Párt tagja lett, ennek utódpártjából (Egyesített Munkáspárt) 1949-ben zárták ki. 1952-ben koholt vádakkal letartóztatták, és – bár ügyében bírósági ítélet nem született – 11 hónapig dolgoztatták a Duna-csatorna építkezésének egyik kényszermunkatáborában. 1953-ban ismét letartóztatták, és egyéves börtönre ítélték, mert nem jelentett egy március 15-i megemlékezést. Ítéletét 1970-ben megsemmisítették. Szabadulása után két évig gyári munkás, majd 1956-tól a kolozsvári református püspökség műemlék-, levéltár- és sajtóügyi előadója volt. 1971-től előadó tanárként oktatott a Babeş-Bolyai Egyetemen nyugalomba vonulásáig (1979). (Források: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/n.htm>, Benkő Samu: Nagy Géza a literátor és művelődésünk mindenese. <http://mek.oszk.hu/06400/06461/06461.pdf>)

⁴² **Kerekes György** (sz. 1933): magyar műfordító, szerkesztő. Középiskolai tanulmányait Zilahon végezte (1951), majd a Bolyai Tudományegyetemen román nyelv- és irodalomtanári képesítést szerzett (1955). 1969-ig az Irodalmi Könyvkiadó kolozsvári szerkesztőségében dolgozott, 1970-től ugyancsak Kolozsvárt a Dacia Könyvkiadó magyar–német osztályának felelős szerkesztője, ill. főszerkesztője. Önálló kötetekben és gyűjteményekben megjelent román klasszikus és kortárs próza fordításokon kívül gyakran közölt román irodalmi vonatkozású cikkeket, könyvkritikákat, főleg az *Utunk* hasábjain, az *Igaz Szóba* pedig több éven át havi román irodalmi szemle cikkeket is írt. Az 1990-es évek első felében részlegvezető-szerkesztő volt a Dacia Könyvkiadónál. 1996-ban vonult nyugalomba, 1998-ban összeállította Kolozsvári útitárs című, gazdagon illusztrált könyvet. (Forrás: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kerekes_György_\(szerkesztő\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kerekes_György_(szerkesztő)))

⁴³ **Kelemen Árpád** (1932-1997): villamosmérnök, műszaki feltaláló, szakíró, RMDSZ-tisztségviselő. Középiskolai tanulmányait a Kolozsvári Református Kollégiumban végezte (1951), két diplomáját a bukaresti egyetem energetikai, ill. matematika-fizika szakán szerezte (1956). Tervező energetikusként dolgozott Bukarestben (1956–58), majd a Kolozsvári Tervező Intézet munkatársa (1958–64); 1960-tól a kolozsvári műegyetem elektrotechnikai karának tanára, 1976-tól dékánja, majd tanszékvezető egyetemi tanár. Tudományos és didaktikai munkája mellett fontos gyakorlati megvalósítások fűződnének nevéhez: a kolozsvári trolibuszvonalak egyenirányító központjának, az Unirea és Tehnofrig gépgyárak energiaellátó rendszerének s a város önműködő közlekedésirányító berendezéseinek terve. Doktorátusvezető (1977), a doktori diplomák legfelsőbb bizottságának tagja (1982). (Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Kelemen_Árpád)

⁴⁴ **Almás István** (sz. 1934): népzene kutató. Szülővárosában, Kolozsváron végezte iskoláit. A Gheorghe Dima Zeneművészeti Főiskolán szerzett zenetanári oklevelet 1956-ban. Már diákként bekapcsolódott – tanára, Jagamas János irányításával – a kolozsvári folklórintézet munkájába, amelynek 1957 óta tudományos munkatársa, jelenleg főkutatói beosztásban. Első tanulmányát 1954-ben közölte a Művelődési Útmutató; a diákeveiben Magyarlapadon gyűjtött dallamanyagból A lapádi erdő alatt c. kötetben adott közre 58 népdalt (társszerző Szenik Ilona és Zsizsmann Ilona, 1957). A Korunk, NyIrK, Művelődés, Revista de Etnografie și Folclor munkatársa. Mint népzene gyűjtő elsősorban Erdély kevéssé vagy még egyáltalán föl nem tárt vidékeinek magyar népzenejére összpontosít. Több mint száz helységben mintegy 5000 dallamot gyűjtött. Ennek mintegy ötöde jelent meg önálló munkában (magyargyerőmonostori dallamok az Olosz Katalinnal közös Magyargyerőmonostori népköltészet c. kötetben, 1969; Futásfalvi népdalok, Sepsiszentgyörgy, 1973; Szilágysági magyar népzene. 1979) vagy folyóiratokban és tanulmánykötetekben írásaihoz fűzött adalékként. Tanulmányaiban átfogó népzenei alapismeretre támaszkodva a dallamrendszerezés, a népzenei kölcsönhatások kérdéseivel, a népzene gyűjtés módszertanával s a népzene műfajai közül a balladával foglalkozott behatóbban. Kiemelkedő folklorisztika-történeti kutatómunkájának dokumentumai, cikkei

gyűjteményes kötetekben és a Korunkban jelentek meg. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/a.htm#AlmásiIstván>)

⁴⁵ **Bustya Dezső** (sz. 1934.): református lelkész, püspökhelyettes. 1952-ben utolsó éves gimnazistaként Veress Zoltánnal, Palocsay Zsigmonddal, Bodor Ádámmal és másokkal a diktatúra elleni tiltakozásként megalapították az Illegális Kommunistaellenes Szervezetet (IKESZ), amiért még abban az évben 18 társával és két tanárával együtt letartóztatták, és ötévi börtönre ítélték. 1954-ben szabadult, majd a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet hallgatójaként 1958-ban végzett. Segédlelkészi évek után 1975-ig Vízaknán, majd 1975-1995 között a Marosvásárhely-alsóvárosi egyházközségben teljesített lelkészi szolgálatot. 1988-1991 között svájci adományokból és a hívők segítségével felépíttette gyülekezete templomát, a marosvásárhelyi Ludasi utcai templomot. 1990-1995 között az Erdélyi Református Egyházkerület püspökhelyettese, 1990-től szerkesztője az egyházkerület lapjának, az *Üzenetnek* (Marosvásárhely, Kolozsvár). 2009-ben jelent meg önéletrajza: *Gazdámnak célja volt velem: önéletrajzi mozaik* (Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.). (Forrás: <http://stud-theol.blogspot.hu/2009/10/interju-bustya-dezsovel.html>)

⁴⁶ **Palocsay Rudolf** (1900-1978): kertészeti szakíró, biológus. A Kétvízközben nőtt fel öt kisebb testvérével együtt egy szobafestő fiaként. Négy elemi osztályt végzett, majd három "gazdasági ismétlő"-t, később apja tanoncaként még három inasiskolai osztályt. Korán megnyilvánult vonzódása a virágok iránt, s amikor szobafestőként a városi virágkertészetbe került, ott a főkertésztől már szakszerű virágkeresztelési ismereteket szerzett. Hozzájutott H. Emery A növények élete c. tudománynépszerűsítő könyvéhez, ebből bővítette és rendszeresítette az addig szerzett ismereteket. 1918 decemberében besorozták a Székely Hadosztályba, ahonnan csak másfél év múlva került haza. Beállt tűzoltónak. A tűzoltólaktanya kertjében egyre pompázatosabb virágkertészetet hozott létre, s 1926-ban kertészsegédi oklevelet is szerzett. Ekkortól számíthatók első szakszerű keresztelési kísérletei: rózsá- és violahibrideket, oroszlánszajakat sikerült kialakítania, 1927-től már saját kis kertjében, később hivatásszerűen foglalkozott gyümölcsnemesítéssel is. 1938-ig kidolgozta saját mentormódszerét, mellyel különleges és hivatalosan is bejegyzett új fajtákat hozott létre. Csábították is a bukaresti királyi kertészetbe, de nem ment, Kolozsvárt maradt, ahol Emil Pop és Péterfi István botanikaprofesszorok is felügyeltek munkásságára, s 1949-től már felkérték egyetemi bemutató előadások megtartására, 1950-től pedig genetikai gyakorlatok vezetésére a Bolyai Tudományegyetemen. Ugyanakkor egy vegetatív hibridizációról szóló pályamunkájával elnyerte a Román Akadémia ötvenezer lejes díját, s megválasztották a bukaresti Micsurin Tudományos Társaság alelnökévé. Következett kinevezése a kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola adjunktusává. Ezután már a legkorszerűbb tudományos gépezet segítségével végezhetett kísérleteit. Állami Díjban részesítették, többször is beválasztották a bukaresti parlamentbe. 1953-ban kinevezték a saját kertje mellett létesített Gyümölcskutató és Nemesítő Állomás igazgatójává; ezt az állását nyugdíjazásáig (1974) töltötte be. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/p.htm#PalocsayRudolf>)

⁴⁷ **Veress Zoltán** [írói álnév: Ónodi Sándor] (1936-2013): költő, író, műfordító. 1952-ben elítélték kommunistaellenes röplapok terjesztése miatt, 1954-ben szabadult. Klasszikussá vált epikus gyermekversei (Tóbiás és Kelemen, Irgum-Burgum Benedek, az illusztrációk Surány Erzsébet grafikus munkáját dicsérik) a *Napsugár* c. kolozsvári gyermeklapban jelentek meg folytatásokban. Az 1970-es években a Korunk folyóirat tudományos szerkesztőjeként dolgozott. 1986-tól Svédországban élt. (Források: <http://mek.oszk.hu/00000/00019/html/v/i014430.htm>, [https://hu.wikipedia.org/wiki/Veress_Zoltán_\(%C3%ADr%C3%B3\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Veress_Zoltán_(%C3%ADr%C3%B3)))

⁴⁸ **Bodor Ádám** (sz. 1936.): író. Református, felső-középosztálybeli családban született. Bankigazgató édesapját, a mérsékelt konzervatív, hívő, nagy tekintélyű Bodor Bertalant 1944-ben a budapesti székhelyű Országos Pénzintézeti Központ és a Pesti Takarékpénztár és Hitelbank élére helyezték. A háború után meghívták a debreceni kormányba, de a család inkább visszatelepült Kolozsvárra. Erdély vallási és kulturális sokszínűsége, a magyar, a szász és a román kultúra szétválaszthatatlan keveredése, s egyszersmind a kelet-európai letargikussága, szegénysége, kiszolgáltatottsága jelentett meghatározó élményt a későbbi író számára, műveiben részint ezt a kettősséget igyekszik megragadni. Kolozsvárott a kommunista hatalomátvétel után más jómódú családokhoz hasonlóan Bodorékra is a nélkülözés évtizedei vártak. Először a családi villát kellett elhagyniuk, majd a koros apát koholt vádak alapján elítélték a Márton Áron-féle politikai perben, és csak 1955-ben engedték szabadon. 1952-ben magát Bodor Ádámmal, a volt Református

Kollégium 10. osztályos diákját is letartóztatták államellenes szervezkedésért. Szabadulása után egy évig gyári munkásként dolgozott, majd a református teológiára iratkozott be. Végzés után (1960) a kolozsvári egyházkerületi levéltárban alkalmazták, majd 1964 és 1968 között egy másoló-fordító irodában dolgozott szülővárosában.

Karcolatokat és novellákat 1965-től kezdett publikálni az *Utunk*-ban, majd a *Forrás*-könyvsorozatban, 1969-ben megjelent első novelláskötete is *A tanú* címmel, ettől kezdve az első Forrás-nemzedék tagjaként tartják számon. Mivel politikai okokból a sajtóban nem foglalkoztathatták, szabadfoglalkozású íróként tevékenykedett. 1982-ben áttelepült Magyarországra. 1984-től a *Magvető* szerkesztője lett. Írói áttörést a *Holmi* novellapályázatán nyert első díj, valamint a *Sinistra körzet* (*Magvető*, 1992) című alkotás megjelenése jelentett számára, amit Bodor eddigi fő műveként tart számon az irodalomtörténet. Ebben a totalitárius rendszer működését mutatja be egy erősen behatárolt, kevés szereplős, groteszk világban, mély iróniával és fekete humorral. *A börtön szaga* (*Magvető*, 2001) c. kötetében életéről, műveiről vall. (Forrás: <https://pim.hu/hu/dia/dia-tagjai/bodor-adam#eletrajz>)

⁴⁹ **Palocsay Zsigmond** (1935-1994): költő, zenetanár. Középiskolai tanulmányait a kolozsvári Református Kollégiumban kezdte; annak utódiskolájában 10. osztályos tanulóként részese volt egy rendszerellenes diákszervezkedésnek (IKESZ), melynek következményeként öt évre börtönbe került, s csak elkésve, 1955-ben érettségizhetett. Szülői kívánságra két évig a Mezőgazdasági Főiskola hallgatója volt, majd a Gh. Dima Zeneakadémián szerzett hegedűtanári oklevelet. A kolozsvári Zenei Középiskolában tanított hangszeres zenét. Sok dallamos gyermekvers és felnőtteknek szóló "ürügy-gyermekvers" szerzője volt. Költészete megkésve bontakozott ki, de mindjárt teljes felkészültségben jelentkezett. Szorosan a zene és a természet bővületében megalkotott versvilág az övé, főleg a Duna-deltai halász-vadász élményekből ihletődő, avantgardista és szurrealista jelbeszéddel építkező költészet, egyfajta sajátos átmenet a mitikus gyermekmesevilág és a stilizáló természetlira között. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/p.htm#PalocsayZsigmond>)

⁵⁰ **Szász István Tas** (sz. 1938): erdélyi magyar orvosi szakíró, közíró, szerkesztő. A kolozsvári 2. sz. Magyar Fiúliceumban érettségizett (1954). Felsőfokú tanulmányait az OGYI-n kezdte, de 1959-ben, ötödéves korában politikai vádak alapján eltávolították az egyetemről. Mint ólombányász, majd ólomkeretes ablakkészítő segédmunkás dolgozott Borsabányán, Aranyosgyéresen és Kolozsváron, s csak 1962-ben szerezhette meg orvosi diplomáját. 1962-től körzeti orvos volt a Szilágyságban és a Maros mentén, a főorvosi vizsga letétele után a kolozsvári Pszichiátriai Klinika orvosa. Részt vesz a kolozsvári Mentálhigiénés Központ megszervezésében, az intézmény létrejötte után azonban Kolozsborsára helyezték az idült elmebetegeket ellátó kórházba. Ekkor települt át Magyarországra, ahol Pápakovácsiban, majd nyugdíjazásáig Leányfalun volt körzeti orvos. 1994-től alapítója, illetve főszerkesztője volt több országos egészségpolitikai lapnak, 2004-től az Alapellátó Orvosok Országos Szövetségének elnöke, 2008-tól a Bolyai Alapítvány tiszteletbeli elnöke. Közben 2007-ben a Magyar Írószövetség és az Irodalomtörténeti Társaság is tagjává választotta. Ugyancsak 1990-től közöl nemzet- és kisebbségpolitikai cikkeket, naplójegyzeteket, ezek mintegy 40 hazai és magyarországi periodikában jelentek meg. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/4290/>)

⁵¹ **Magyar Népi Szövetség** (MNSZ): a romániai magyarság érdekképviselői és politikai szervezete (1944-1953). Elődje a MADOSZ (Magyar Dolgozók Szövetsége) volt, amely megalakulásától (1934) kezdve a román baloldali erővel karöltve küzdött az általános szabadságjogokért, köztük elsősorban a nemzeti, nemzetiségi jogegyenlőségért, a magyar néptömegek szociális és kulturális követeléseinek érvényesítéséért. A második világháború éveiben illegálisan működő MADOSZ 1944. októberében Brassóban tartott országos értekezlete döntött a Román Kommunista Párttal (RKP) együttműködő új szervezet létrehozásáról.

„Az MNSZ-nek kettős kihívásnak kellett megfelelnie. Egyrészt az RKP tömegszervezeteként szavazatokat biztosító és politikai „átnevelést” folytató funkciót látott el, másrészt – a romániai magyar kisebbség irányában – mint magyar érdekeket felkaroló érdekvédelmi szervezet, tehát mint magyar párt jelent meg. (...) A társadalom szintjén nem az MNSZ politikai nyilatkozatai voltak mérvadók, hanem a politikai csatározásokon túlmenően – elsősorban – arra figyeltek, hogy az MNSZ saját szervezeti keretén belül mennyire intézményesítette a jogvédelmet, milyen szervhez fordulhattak panaszaikkal, és azok eljártak-e a

jogsérelmek rendezése tárgyában. Ennek politikai formaváltozata az 'Annyi jogunk van, amennyit kiharcolunk!' elvben jutott kifejezésre". (Nagy Mihály Zoltán: Érdekképviseleti lehetőség – Integrációs alku) Az MNSZ első, Kolozsváron tartott kongresszusának (1945. május) határozata "Nemzeti kívánságok" címen sürgette egy teljes magyar iskolahálózat kiépítését, magyar szakemberek bevonását a kormányzatba, hangsúlyozva azt, hogy a demokratikus kibontakozásban "íróinkra is nagy szerep vár". Ennek megfelelően az MNSZ szellemét kifejező magyar lapok élén vagy azok szellemi vezetésében vállalt szerepet a kolozsvári *Világosság*-nál Balogh Edgár, a Brassóból Sepsiszentgyörgyre költözött *Népi Egység*-nél Szemlér Ferenc és Szabédi László, a nagyváradi *Új Élet*-nél Csehi Gyula, a marosvásárhelyi *Szabad Szó*-nál Kovács György, a *Falvak Népe*-nél Kacsó Sándor, Asztalos István, Horváth István. Az 1946-os II. Kongresszus Székelyudvarhelyen átfogó nemzeti törvénytervezetet fogadott el. Az őszi választásokon – önálló magyar listán, több mint félmillió szavazattal – 29 MNSZ-képviselő került be a bukaresti Nemzetgyűlésbe, köztük Kacsó Sándor és Kós Károly. Tevékenységének ebben a szakaszában az MNSZ számos eredményt mutatott fel. Létrejött Kolozsváron a Bolyai Tudományegyetem, az Állami Magyar Opera, a kolozsvári Magyar Színház mellé felzárkózott a marosvásárhelyi, a sepsiszentgyörgyi, a temesvári, a nagyváradi magyar színház, megindult az egyetemi szintű, magyar nyelvű műszaki és mezőgazdász-képzés, Magyar Művészeti Intézet született, magyar nyelvű rádióadás indult meg, bővült a fővárosi és vidéki sajtó, s egyes minisztériumokban nemzeti osztaályok létesültek. Az MNSZ népművelési osztálya irodalmi és művészeti pályázatokkal széles körű műkedvelő mozgalmat teremtett. Az 1940-44 közötti észak-erdélyi magyar iskolahálózatra építve Dél-Erdélyben is számos magyar iskola létesült, megindult a magyar nyelvű tankönyvkiadás.

Az 1947. febr. 10-én Párizsban aláírt román békeszerződéssel, amely Erdély egész területét Romániának ítélte, valamint a kommunista párt hatalmának megszilárdulásával hamarosan változás állt be a kisebbségi kérdés hivatalos román kezelésébe. 1947 novemberében, az MNSZ III. Kongresszusán, Temesváron meg kellett szavaznia az önálló magyar szövetkezeti hálózat felszámolására indított román állami akciókkal szembeszegülő Kurkó Gyárfás leváltását az elnöki székéből. Utóda, Kacsó Sándor elnöksége alatt egyre nyitabb harc indult meg azok ellen, akik (az MNSZ-en belül vagy azon kívül) intézményesen reméltek egy "szocialista nemzeti" önkormányzatot kialakítani. Hamis vádakkal ekkor tartóztatták le és ítélték el Kurkó Gyárfást, majd Balogh Edgárt, Csögör Lajost, Demeter Jánost, Jordáky Lajost, és tartották ítélet nélkül börtönben Méliusz Józsefet. Majd bekövetkezett Kacsó Sándor leváltása, félreállítása s utolsó aktusként az MNSZ önfelosztása 1953-ban. Eközben a sajtóban előbb az "elvtelen magyar egység" és a "klerikális reakció" ellen folyt ádáz harc, majd bekövetkezett a nagy múltú magyar kisebbségi intézmények, az EMGE, az EME, az ETI felszámolása, a Bolyai Tudományegyetem magyar állampolgárságukról le nem mondott tanárainak eltávolítása (Benedek Marcell, Benedek István, Kisléghy Nagy Dénes, László Gyula, Zolnai Béla és mások). Nem sokkal utánuk az olyan tősgyökeres erdélyieké is, mint Bíró Vencel vagy György Lajos. A folyamat egyenes folytatása volt a Romániai Magyar Írók Szövetségének beolvasztása a román írószövetségbe, a Magyar Művészeti Intézet három – román-magyar tagozatos – önálló profilú művészeti főiskolává alakítása, a magyar mezőgazdasági és műszaki főiskolai oktatás likvidálása, illetve az olyan régi magyar kommunisták meghurcolása, mint Gaál Gábor. (Források: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/m.htm#MagyarNepiSzovetség>; Nagy Mihály Zoltán: *Érdekképviseleti lehetőség – Integrációs alku*. In: *Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez, 1944–1953*. (szerk. Nagy Mihály Zoltán, Olti Ágoston), Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009. pp. 17-100.)

⁵² **Református Lányfőgimnázium, Kolozsvár:** A ma Apáczai Csere János nevét viselő kolozsvári líceum elődje az 1620-as években létrejött református iskola, majd az 1690-es években működő leányiskola, valamint az Apáczai által létrehozott kollégium volt. Közvetlen elődjének a Református Lányfőgimnáziumot tekinthetjük, amelyet 1919-ben nyitott meg az Erdélyi Református Egyházkerület, s 1927-től az államosításig a Farkas utcai református templom és a Református Fiúgimnázium szomszédságában működött. 1990-ben, rögtön a diktatúra bukása után az iskola visszakapta elvesztett rangját, és 3-as számú Elméleti Líceumként működött tovább. 1993-ban vette fel az Apáczai Csere János nevet. (Forrás: http://www.apaczai.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=98&Itemid=103&lang=hu)

⁵³ **Duna-Fekete tenger csatorna:** építésének terve – amely a Duna-delta hajózhatatlan részeinek áthidalásával 400 km-rel rövidíti le a Cernavoda és Konstanca közti víziutat – már 1837-ben felmerült, de csak 1949-ben kezdődött el az építkezés. A kommunista vezetés csakhamar felismerte, hogy az „építőtelep”

kiválóan alkalmas a „rendszer ellenségeinek” elszigetelésére, nyomtalan eltüntetésére. A kisebbségek elleni hadjárat fokozódása közepette rengeteg erdélyi magyart vittek a csatorna „építőtelepére”. Nem hivatalos adatok szerint 1949-1953 között legalább 40 ezer „osztályellenséget” állítottak munkába a Duna-delta mocsárvilágában, ahol a megfeszített, embertelen munka, a gyenge táplálék, az ivóvíz hiánya és a klíma megtizedelte az elítélteket. A táborok többsége Dodrudzsában épült, és ugyanilyen céllal létesültek Bac, Capul Midia, Cernavoda, Gales, Gradina, Grindu, Luciu, Medgidia, Ovidiu, Peninsula, Periprava, Piatra, Poarta Alba Saivane, Saligny, Salcia, Stanca, Stoenesti táborai.

Sztálin halálát követően a Gheorghe Gheorghiu-Dej vezette román pártdelegáció moszkvai látogatásán Hruscsov szégyenteljes beruházásnak nevezte a Duna-csatornát. Ennek hatására 1953 júliusában kormányrendeletben mondták ki a Csatorna munkálatainak leállítását és egyben megnevezték a „nép ellenségeit”, akik szabotázsakciókkal lehetetlenítették el a beruházás megvalósulását. Az építkezés folytatását a következő diktátor, Ceausescu rendelte el 1973-ban, végül 1984-ben adták át a Duna-Fekete tenger csatornát. A részben Ceausescu megalomániája miatt újrakezdett építkezés kétmilliárd dollárjába került Romániának – jelenlegi számítások szerint a beruházás több mint 600 év múlva térül meg. Az építkezés során 300 millió köbméternyi talajt mozgattak meg, több mint négy millió köbméter vasbetont és 24 300 tonna vasszerkezetet építettek be. Az építkezésen, a munkatáborokban több ezer politikai fogoly lelte halálát. (Források <http://itthon.transindex.ro/?hir=8352>, Bandi István: A romániai kommunizmus – kényszerintézkedések, börtönök és munkatáborok világa. <http://www.munkataborok.hu/kulfold/romania>; Joel Kotek: A táborok évszázada. Táborok a sztálini Romániában. http://www.magyar szemle.hu/cikk/20050901_a_taborok_evszazada)

⁵⁴ **Asztalos István** (1909-1960): író. Vasúti tisztviselő családból származik. Az alsó gimnázium osztályait a kolozsvári Református Kollégiumban és a gyergyóalfalusi katolikus polgári iskolában végzi, tizenhat éves sincs, amikor már a Brassó-Bodzaforduló-i vasútépítésnél munkás. Katonai szolgálata után visszatér Kolozsvárra, s a munkanélküliség nehéz hónapjai után 1934-ben a Belga-Román Szövögyárban dolgozik. Korán kapcsolatba kerül a Munkás Atheneum körül csoportosuló írókkal. Első írásának (Történt az utcán, *Ellenzék*, 1938.) az Erdélyi Szépmíves Céh egy kisregény megírására szerződteti. Ez lehetővé teszi, hogy kilépjen a gyárból és csak az írásnak éljen. 1941-ben beválasztják a Kemény Zsigmond Társaság tagjai közé. A második világháború végét Budapesten éri meg, ahol mint katonaszökevény bujkál, majd fogságba kerül. 1945 májusában érkezik haza Kolozsvárra, ahol a Képes Újság, a Falvak Népe, majd az *Utunk* szerkesztőségében dolgozik. 1956-tól a *Napsugár* c. gyermeklap főszerkesztője, a Romániai Írók Szövetsége vezetőségi tagja. Irodalmi munkásságáért 1943-ban Baumgarten-díjjal, 1949-ben és 1953-ban Állami-díjjal tüntették ki. A szegénység határtalan tájairól hozza elő novelláinak és kisregényeinek témáját. Legjelentősebb alkotásaiban és karcolataiban a külvárosiaké mellé sorakoztatja az erdélyi falvak elproletarizálódó szegény embereinek életét. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/126/>)

⁵⁵ **Gheorghe Gheorghiu-Dej** (1901-1965): román kommunista, munkásmozgalmi vezetőből lett államférfi. Az Antonescu-rendszerben bebörtönözték, de 1944 végétől (a román átállás után) miniszter lett. A Román Kommunista Párt (később Román Munkáspárt) első titkára volt 1944-1965 között, Románia miniszterelnöke 1952-1955 között. (Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Gheorghe_Gheorghiu-Dej)

⁵⁶ **Szeku**: a kommunista román államvédelmi szolgálata, a **Securitate** (Departamentul Securității statului, azaz Állambiztonsági Osztály) gúnyneve, amely a román kommunista diktatúra titkosszolgálat volt. A világ 1987-ben ismerhette meg működését, amikor a román kémszervezet (DIE) korábbi vezetője, Ion Mihai Pacepa tábornok, aki 1978-ban Nyugatra szökött, *Vörös horizontok* címmel könyvet adott ki a szervezetről. A Securitatet 1948-ban – szovjet mintára és az első időszakban szovjet belügyi tisztek vezetésével – alapították Országos Népbiztonsági Igazgatóság (Direcția Generală a Securității Poporului – DGSP) néven, 1951-ben, 1967-ben, 1972-ben és 1973-ban átszervezték. Fő feladatát, a kommunista rendszer céljainak megvalósítását veszélyeztető „belső ellenség” felkutatását és kiszorítását viszonylag kis létszámú hivatásos stábbal, de példátlanul széles – a hetvenes évek végére több száz ezres – besúgó hálózattal látta el. (Forrás: Dennis Deletant: A román állambiztonság szervezeti felépítése és működése, 1944–1989 (1-2. rész); In.

Betekintő – az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata, 2011/4. és 2012/1. szám; http://www.betekinto.hu/2011_4)

⁵⁷ **Farkas utcai református templom** (hivatalos nevén Belvárosi református templom) Kolozsvár híres gótikus műemléke, a Kolozsvár-Belvárosi református egyházközség temploma. Eredetileg ferences-rendi zárda és templom épületegyüttesének épült a 16. század első évtizedében, majd a jezsuiták vették birtokukba. 1603-ban, hogy a jezsuiták ne tudjanak visszatérni, Kolozsvár protestáns – zömében unitárius – lakói lerombolták. A rommá vált templomot I. Rákóczi György kezdeményezésére 1638-ban kezdték újjáépíteni. „A Farkas utcai templomot egész Erdély építette, s amikor a munkálatok tízévi fáradozás árán befejeződtek, a fejedelmi udvarral az élén egész Erdély és kapcsolt részei ünnepelték, minthogy benne nem csak a reformátusság, hanem az egész ország lelki életének erős bástyája emeltetett” (Herepei János). Az egyhajós templom hatalmas támpilléreivel, nagy, háromszöges oromfalával, erőt és nyugalmat árasztó egyszerűségével az erdélyi magyar gótika legjellegzetesebb példája. A köztudat az erdélyi református egyház főtemplomának tartja, mivel hagyományosan itt iktatták be a püspököket. A Farkas utcai templom az évszázadok során az erdélyi kálvinista családok panteonjává nőtte ki magát. A belső terében sorakozó halotti kárták és címerek sokasága csak tovább fokozza a templom rendkívüli egyéniségét. (Források: Lupescu Radu: Templom a Farkas utcában; <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=71>, Herepei János: A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből: Az 1638–1647. évi építkezés és felszerelés adattára; *Művelődés*, 2002.)

⁵⁸ **Juhász István** (1915-1984): teológiai tanár, történész. Középiskoláit a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban (1932), főiskoláit a Kolozsvári Református Teológián, a Ferdinand Egyetem bölcsészeti karán, a bukaresti Ortodox Teológián és a nagyszebeni Ortodox Teológiai Akadémián végezte (1937), a Debreceni Tudományegyetem teológiai fakultásán doktorált (1940). Közben Kolozsvárt a teológia szeniora, majd a bukaresti Református Egyetemi Otthon igazgatója (1939-40) volt. Tudományos pályáját mint az ETI tanára (1941-47) kezdi; 1948-tól a Kolozsvári Református Teológiai Fakultás professzora, 1960 és 1966 között az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet rektora. 1969-ben elnyerte a prágai Comenius Teológiai Fakultás, a debreceni Református Teológiai Akadémia díszdoktori címét. Egy ideig az Ifjú Erdély felelős szerkesztője (1938-39), itt s a Hittelben jelennek meg írásai. Érdeklődéssel fordul az erdélyi románság "átformált" egyházi életének XVI. és XVII. századbéli dokumentumai felé, doktori disszertációjában a görögsláv liturgiával szemben első ízben érvényesülő román nyelvű egyházi irodalmat dolgozza fel, a Nagyszebenben és Brassóban megjelent kátékat, bibliafordításokat, magyarázatokat és szertartáskönyvet, énekeskönyveket, az első román iskolák történetét, s behatóan foglalkozik Bethlen Gábor román kapcsolataival. 1963-tól, a Református Szemle felelős szerkesztőjeként írt főbb tanulmányai az erdélyi református egyház névkönyveivel (1955), a Heidelbergi Káté XV-XVII. századi kiadásával (1965), a reformáció hazai szerepével (1968), Köleséri Sámuel önéletírása alapján a XVIII. századbéli református lelkészképzéssel (1968) foglalkoznak. Angolul és németül megírta a romániai református egyház rövid történetét (1958, 1977). (Forrás: <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/1764/>)

⁵⁹ **Vischer Wilhelm Eduard** (1895–1988) lelkipásztor, ószövetséges teológus és énekszerző. Lausanneban, Bázelen és Marburgban tanult teológiát, és 1918-tól 1928-ig lelkipásztorként szolgált három gyülekezetben, majd a betheli egyházi főiskolában tanított (Kirchliche Hochschule Bethel). Mivel amellet állt ki a náci ideológiával szemben, hogy a keresztyén hit nem mellőzheti az Ószövetséget, 1933-ban le kellett mondania főiskolai állásáról. 1934-től Locarnóban és Bázelen volt lelkipásztor. 1947-ben díszdoktori címmel tüntették ki Bázelen, és ugyanekkor hívták meg Montpellierbe, ahol nyugdíjazásáig (1965) oktatott ószövetséges professzorként.

„Vischer az Ószövetséget krisztologikusan értelmezi. Vischer elutasítja azt a lehetőséget, hogy a keresztyén egyházban Krisztus nélkül is adható teológiai ószövetségmagyarázat. (...) Ez nem jelenti azt, hogy Vischer számára Jézus Krisztus jelen lett volna az ószövetségi időkben, és közvetlenül rá lehetne találni az ószövetségi szövegekben, vagy ki lehetne fejteni azokból. Immánuel, például, nem azonos Jézus Krisztussal: ellenkezőleg, Immánuel: jel – olyan személy, vagy esemény, mely lényegileg megfelel valami eljövendő nagyobbak, így tehát arra mutat rá és azt erősíti meg, noha az még nem ismeretes. Vischer krisztologikus értelmezése inkább azt jelenti, hogy minden ószövetségi textus Krisztus halálára mutat előre, és nem is lehet teljesen megérteni ezeket a textusokat a Krisztusra való utalás nélkül. 'Az Ószövetség és az Újszövetség tanúi

úgy állnak egymással szemben, mint egy két részre osztott antifonás kórus, mely egyetlen központ felé tekint. Immánuelre.’ Nem meglepő, hogy Vischer krisztologikus értelmezése nagy érdeklődést és komoly ellenvetéseket váltott ki; de ez természetes módon adódik abból a meggyőződéséből, hogy az Ó- és az Újszövetségnek ugyanaz a – keresztyén – teológiája.” (Források: Kunz, Ralph: Wilhelm Eduard, Vischer. In: Kunz, Ralph: Wilhelm Eduard, Vischer. In: Gallig, Kurt et alii (Hrsg.): *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. Vierte, völlig neu bearbeitete Auflage. Band 8. J. B. C. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 2005, 1125., Baker, D. L.: *Két szövetség, egy Biblia*. („Hermeneutikai füzetek, 15.) Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest 1998. 118-119. (ford. Bogárdi Szabó István)

⁶⁰ **Geréb Pál** (1912–1991): lelkész, teológiai tanár. A nagyenyedi Református Kollégiumban végezte gimnáziumi tanulmányait és a kolozsvári Református Teológiai Fakultáson szerzett teológiai oklevelet (1930–1935). Az 1934–1935-ös tanévben a Zürichi Egyetemen tanult, ahol Emil Brunner és a filozófus Grisebachot hallgatta, Genfben pedig Karl Barthot ökumenikus szemináriumban. 1935-1939 között a Kolozsvár-alsóvárosi gyülekezet segédlelkésze volt. 1938-ban vallás tanári vizsgát tett, majd 1939-ben a háromszéki Nagyborosnyó lelképásztora lett, ahol tíz évig szolgált. 1944-ben a debreceni Tisza István Tudományegyetemen doktorált, disszertációjában a református keresztyén történelemszemlélet fő szempontjait dolgozta ki az újreformátus teológia főbb képviselőinek figyelembevételével). 1946-ban magántanári vizsgát tett a kolozsvári Református Teológián, Tavasz Sándor irányításával. 1949-től a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet református rendszeres teológiai tanszékén oktatott 31 éven keresztül. (Forrás: http://konyvtar.proteo.hu/system/tfd/documents/2008/RSZ101_159-166.pdf?file=1&type=node&id=279)

⁶¹ **Borbáth Dániel (1904-1986)**: teológiai tanár. Székelykeresztúron született, teológiai tanulmányait Debrecenben kezdte 1923-ban, majd Kolozsváron, Bazelben, Zürichben folytatta. 1935-1945 között óraadó-tanár a Kolozsvári Teológián. 1949-ben Vásárhelyi János nevezi ki a gyakorlati teológia, a homiletika és liturgika tanárává. 1958-59-ben a kolozsvári teológia dékánja, 1959-60-ban rektor. 1971-ig tanít a teológián. Az újreformátus teológia második nemzedékének jeles képviselője. (Forrás: <https://www.yumpu.com/hu/document/view/41505964/nagy-laszla-borbath-daniel-acs-tavasz-sandor/5>)

⁶² **Horváth Jenő** (1900-1989): lelkész, teológiai tanár, író, költő, publicista. Középkolai tanulmányait a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban (1920), főiskolai tanulmányait a kolozsvári Református Teológián s ösztöndíjjal Skóciában végezte, Debrecenben doktorált (1937). Lelkész Aninószán, 1941-től a nagyenyedi Bethlen Gábor Teológiai Akadémia, 1945-től Kolozsvárt a Protestáns Teológiai Intézet tanára. 1960-ban vonult nyugalomba. Hitbuzgalmi írásait az egyházi sajtó, szociális érzésű, a szülőföldhöz kötődő verseit, elbeszéléseit, cikkeit 1921-től kezdve a Pásztortűz, Erdélyi Helikon, Ifjú Erdély, Ellenzék, 1941 után az Erdélyi Gazda, Szövetkezés, Havi Szemle, Déli Hírlap közölte; később az Előre és Igazság hasábjain is jelenik meg írása. Szerepel a *Verseken tündöklő Erdély* (Kv. 1941) és a *Romániai magyar írók antológiája* (Nagyenyed 1943) c. kiadványokban. Összeállításában jelent meg Nagyenyeden a *Virágoskert* (1941) és *Kalászkok* (1944) c. vers- és mesegyűjtemény, valamint a *Ki-ki magának orvos* (1944) c. egészségügyi tanácsadó. Önálló kötetei: *Betemetett bányász* (versek, Aninószán 1935); *Most szedtem a fáról* (novellák, Kv. 1938). (Forrás: <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/1509/>)

⁶³ **Kecskeméthy István** (1864-1938): teológiai tanár, lapszerkesztő, nyelvész. 1884-1888 között a budapesti Református Teológián folytatta tanulmányait, 1888 és 1890 között Szász Károly dunamelléki püspök titkára volt. 1890-ben bölcsészdoktori vizsgát tett keleti összehasonlító nyelvészetből, indogermán nyelvészetből és magyar irodalomból. 1890 és 1894 között budai helyettes lelkész volt, majd 1895-ben elfogadta Szász Domokos erdélyi püspök meghívását, és miután fél évet tanított a nagyenyedi kollégiumban, 1936-ig a kolozsvári ószövetségi tanszék vezetője lett, továbbá éveken keresztül tanította az újszövetségi bibliai tudományokat is. 1912/13-ban és 1919/20-ban a teológiai fakultás igazgatója volt. 1896-ban megszervezte az Evangéliumi Szövetség erdélyi tagozatát, majd 1900-ban a Keresztyén Munka Egyletet és az Evangéliumi Munkások Erdélyi Szövetségét. 1896-1908 között tagja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak. 1908-tól egyházközségi közgyűlési tag. 1896-1907-ben lelkésze a kolozsmonostori (kolozsvári egyházközség) reformátusok alakuló gyülekezetének. 1893-1907-ban és 1926-1936-ban felelős szerkesztője, majd lapfőmunkáse az első magyar keresztyén képes családi hetilapnak, a Kis Tükörnek. 1920 és 1923 között főszerkesztője a romániai református lelkészegyesület hivatalos lapjának, az Egyházi Figyelőnek.

Bekapcsolódott az 1908-ban megjelentetett Károli Gáspár által fordított Biblia revideálási munkálataiba. 1931-ben a Skót Bibliatársulat megjelentette az általa revideált, több színes képet tartalmazó teljes Újszövetséget. 1929 és 1934 között az Ószövetség fordításán dolgozott. Függetlenségi párti képviselő volt (1906–10), az I. világháború után Kós Károllyal együtt a Magyar Néppárt egyik szervezője és elnöke (1922), majd az OMP reformcsoportjának egyik szószólója. A közélet demokratizálását és a román demokratikus erőkkel való szövetkezést igénylőkkel együtt 1927-ben kivált az OMP kötelékéből, s az újraalakuló Magyar Néppárt ismét elnökké választotta; közvetlen munkatársa volt Kós Károly és Tabéry Géza. (Források: <http://www.parokia.hu/publikacio/lista/szerzo/48/>, Romániai Magyar Irodalmi Lexikon)

⁶⁴ **Nagy József, Uzoni** (1907-2003): lelkész, teológiai tanár, egyházi író. Középiskoláit szülővárosában, Brassóban végezte (1925), teológiai tanulmányait Kolozsvárt, Zürichben, Genfben folytatta. 1942-ben Debrecenben megszerezte a teológiai doktorátust. Lelkipásztori pályáját Déván kezdte (1933-39), közben Losoncon a Református Teológia professzora és a kolozsvári teológia magántanára volt. 1939-1949 között Balázsfalván volt lelkész, egyidejűleg a Dél-erdélyi Református Egyházkerület által létrehozott nagyenyedi Református Teológia tanára. 1949-től nyugalomba vonulásáig (1970) a kolozsvári Protestáns Teológia professzora volt. Tanulmányokat közölt Kálvin, Bethlen Gábor, Zwingli, Luther, Karl Barth, I. Apafi Mihály, Honterus, Veit Stoss életéről. Írásait a Református Szemle, Reformátusok Lapja, Teológiai Szemle, Evangelisches Kirchenblatt, Brassói Lapok, Igazság, Erdélyi Hírlap közölte. Szerkesztette a Brassói Diákok, Ifjú Erdély, Református Közlöny c. lapokat. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/n.htm#NagyJózsef,Uzoni>)

⁶⁵ **Benedek Kálmán** (1912-1993) zongora- és orgonaművész, karnagy, zeneszerző. A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban érettségizett, felsőfokú zongoratanulmányait Bukarestben, majd Kolozsvárott végezte. 1936-ig a Mikó-kollégium helyettes tanára, 1936-tól a Református Teológia ének- és zenetanára volt. A Református Teológia általa alapított férfikarával járta az országot, és népszerűsítette az új magyar énekkari irodalom időtálló értékeit, mellyel hamarosan országos hírnévre tett szert. 1942-ben nagy sikerrel mutatkozott be második énekkarával is, az Egyetemi Énekkarral. Rangos magyarországi fellépések után 1944-ben meghívást kaptak Olasz- és Franciaországba, valamint Norvégiába, de a karmester váratlan katonai behívása s a háborús körülmények miatt már nem kerül sor újabb körútra. A hadifogságból 1954-ben tért haza, és azonnal újabb hangversenykörútra vállalkozott a Teológia férfikarával, a körúton 14 helység, köztük Brassó és Bukarest is szerepelt. A záró Kolozsvár-alsóvárosi hangversenyen Benedek Kálmán elbúcsúzott a karnagyi tevékenységtől. Orgonajáték-tanulásra jelentkezett a brassói Viktor Bickerichnél. A mai nemzedékek elsősorban orgonaművészként és zeneszerzőként emlékeznek Benedek Kálmánra, aki a romantikus orgonamuzsika előadásának etalonja ma is. (Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Benedek_K%C3%A1lm%C3%A1n)

⁶⁶ **Dobri János** (1914-1990): lelkész, tanár. A brassói Római- katolikus Gimnáziumban érettségizett. Az iskolai évek alatt ismerkedett meg és lett egész életére híve a cserkészmozgalomnak. Mint ifjú IKE tag, Polák Istvánnal megszervezték a brassói Református Kereskedelmi Iskola cserkészcsapatát. Teológiai tanulmányait a kolozsvári református teológián végezte el (1934-38). 1940-ben – a Magyar Cserkészszövetség Erdély-részi megbízottjaként – az 1937-ben betiltott cserkészcsapatok újraélesztésén munkálkodott, melynek érdekében őrsvezetőképző tábort szervezett Kolozsváron. 1944-ben a frontra került mint tábori lelkész. Orosz fogságba esett, ahol orosz nyelvet tanult és megismerkedett az orosz irodalommal, majd magyarra fordított belőlük. 1948 június 23-án került haza, ekkor a kolozsvári Bolyai egyetem megbízásából fordítói munkát vállalt, később pedig a református teológián kapott tanári állást, ahol keleti egyháztörténetet és orosz nyelvet tanított. 1951 július 28-án letartóztatták, és az év december 7-én közlázítás vétségében a kolozsvári Hadbíróóság 6 hónapi elzárásra ítélte. Az 1956-os események következményeként 1957 áprilisában 16 társával együtt ismét letartóztatták, 6 év börtönbüntetésre, teljes vagyonelkobzásra, valamint 3 év jogfosztásra ítélték szervezkedés vádjával. Börtönéveit Szamosújváron és a Duna-csatorna kényszermunka-telepén töltötte. 1963-ban szabadult, ezt követően egy évig gyári munkásként, majd esperesi titkárként kereste kenyerét. 1969-ben a kerekdombi egyházközség megválasztotta lelkipásztorának, melyet el is vállalt azzal a céllal, hogy templomot épít a fából készült kis imaház helyére. 1980-ban épült fel a templom. Az 1989-es változások után cserkész társaival együtt a cserkészlet újraélesztésén dolgozott. (Forrás: http://www.geocities.ws/djcs/Dobri_hu.htm)

⁶⁷ Az 1956-os kolozsvári diákszervezkedési kísérletek a Diákszövetség megalakulásához vezethetők vissza. Ez volt a kiindulópontja az 1956. október 24-i Mátyás király szülőházában tartott gyűlésnek, és később a november 5-i diákházi nagygyűlésnek is. A diákszövetségek megalakulását még 1956. júniusában indítványozta az RMP [*Román Munkáspárt*] Politikai Bizottsága a prágai Világifjúsági Találkozó hatására, és „a főiskolai hallgatók körében folyó politikai nevelőmunka” megjavításának érdekében. Románia jelentkezését ugyanis nem fogadták el a nemzetközi diákszövetségbe: mert az országban akkor még nem léteztek diákszövetségek, az egyetemi ifjúság – akár a gyári munkások – az RMP által irányított és pórázon tartott szakszervezetekbe tömörült. A nemzetközi diákszövetségbe való belépés feltétele a demokratikus úton megszervezett román diákszövetség létrehozása volt, ezért jöttek létre az 1956 őszen induló tanévben a romániai diákszövetségek.

Az 1956. október 24-i Mátyás király szülőházában tartott gyűléssel egy időben került sor az első tiltakozó megmozdulásokra a kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskolán, ahol erre a napra hívták össze az új diákszövetség választási közgyűlését, melynek résztvevői ötpontos dokumentumot adtak át a rektori hivatalban. Ebben kérték az egyetemi autonómia megvalósítását, a hallgatói egyesület kapcsolatainak szorosra fűzését nemcsak a kelet-, hanem a nyugat-európai hasonló egyesületekkel, illetve az egyetemi felvételi vizsgákon alkalmazott diszkrimináció megszüntetését. Ugyanezen a napon került sor a Bolyai Egyetemen – a diákszövetség megválasztott 16 tagú vezetőségének megbízásából – a diákszervezet programjának, ezen belül követeléseinek megfogalmazására. Ennek ismertetésére és megvitatására került sor október 24-én este Mátyás király szülőházában. Páskándi Géza visszaemlékezése szerint nemzetiségi és politikai követeléseket fogalmaztak meg a magyar diákok: közvetlen kapcsolat a külfölddel, az egyetemek autonómiáját biztosító tanügyi reform, szabad óralátogatás, új, igazságosabb ösztöndíjrendszer, a népi kollégiumok újbóli felállításása az erdélyi magyar népi kultúra megőrzése érdekében. (Források: Tófalvi Zoltán: Az 1956-os magyar forradalom visszhangja Erdélyben: http://primus.arts.u-szeged.hu/doktar/texts/tofalvi_56.html; Stefano Bottoni: 1956 Romániában – eseménytörténet és értelmezési keretek. In: Stefano Bottoni (főszerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956-1959)*. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2006.)

⁶⁸ A forradalom első napjaiban Szepesi György, a közkezdvelt rádiós sporttudósító, az aranycsapat nevében elítélte az „ellenforradalmat”, s ilyen szavakkal gyalázta a felkelőket: „A Himnusz hangjai mellett lopnak, fosztogatnak és gyilkolnak”. *Tiltakozunk!* címmel az olimpiai csapat 118 tagja utasította vissza Szepesinek a sportolók nevében tett nyilatkozatát. (Forrás: Török Bálint: *A Magyar Rádió története. Valóság*, 2008. december, 51. évfolyam 12. szám)

⁶⁹ A Bolyai Egyetem diákjai és tanárai elleni perek folytatásának tekinthetjük a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet hallgatói és tanárai elleni letartóztatások, bebörtönzések sorozatát. „A magyar forradalom napjaiban kifejezésre juttatott rokonszenv-megnyilvánulások miatt a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetből 21 hallgatót (illetve akkor már kibocsátott fiatal lelkészt) állított bíróság elé a kolozsvári Katonai Ügyészség. (...) Az első csoport letartóztatására 1958. márc. 15. – ápr. 4. között került sor, ennek elsőrendű vádlottja Péter Miklós, Biharvajdára frissen kinevezett lelkész volt. A csoportot 1958. máj. 25-én ítélték el. A második csoport elsőrendű vádlottja az 1958. júl. 7-én letartóztatott Fülöp G. Dénes, ebben a csoportban ítélték el Adorjáni Dezső evangélikus teológust és Bőjte Sándor munkásifjút, akit „ellenséges tendenciájú írásai” miatt tartóztattak le. A harmadik csoportba a teológia evangélikus hallgatói kerültek. Elsőrendű vádlottá Mózes Árpád székelysombori lelkészt tették meg. Őket 1958 októberére és 1959 januárja között tartóztatták le. A fővád valójában egy memorandum volt, amelyet két, szocialista nézeteket képviselő tanárunk ellen szerkesztettek. Ehhez kapcsolták hozzá a forradalom alatti rokonszenv-megnyilvánulásait, illetve 1956. nov. 4-e után a szovjet beavatkozás elítélését. A kolozsvári Katonai Bíróság 1959. máj. 15-én hozott ügyükben ítéletet. A három perben elítéltek voltak még: Antal László, Bene Lajos, Csatlós Csaba, Dani Péter, Elekes István, Gergely Borbála, Gödri-Oláh János, Gráma János, Imre Magda, Kiss Béla, Márton Attila, Miklós István, Nagy Endre, Szabó Ibolya, Székely Lajos és Veress Károly”. (http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf2158.pdf)

⁷⁰ „A magyar forradalom napjaiban kifejezésre juttatott rokonszenv-megnyilvánulások miatt a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetből 21 hallgatót (illetve akkor már kibocsátott fiatal lelkészt) állított bíróság elé

a kolozsvári Katonai Ügyészség. (...) Az első csoport letartóztatására 1958. márc. 15. – ápr. 4. között került sor, ennek elsőrendű vádlottja Péter Miklós, Biharvajdára frissen kinevezett lelkész volt. A csoportot 1958. máj. 25-én ítélték el. A második csoport elsőrendű vádlottja az 1958. júl. 7-én letartóztatott Fülöp G. Dénes, ebben a csoportban ítélték el Adorjáni Dezső evangélikus teológust és Böjte Sándor munkásifjút, akit „ellenséges tendenciájú írásai” miatt tartóztattak le. A harmadik csoportba a teológia evangélikus hallgatói kerültek. Elsőrendű vádlottá Mózes Árpád székelyszombori lelkészt tették meg. Őket 1958 októbere és 1959 januárja között tartóztatták le. A fővád valójában egy memorandum volt, amelyet két, szocialista nézeteket képviselő tanáruk ellen szerkesztettek. Ehhez kapcsolták hozzá a forradalom alatti rokonszenvmegnyilvánulásait, illetve 1956. nov. 4-e után a szovjet beavatkozás elítélését. A kolozsvári Katonai Bíróság 1959. máj. 15-én hozott ügyükben ítéletet. A három perben elítéltek voltak még: Antal László, Bene Lajos, Csatlós Csaba, Dani Péter, Elekes István, Gergely Borbála, Gödri-Oláh János, Gráma János, Imre Magda, Kiss Béla, Márton Attila, Miklós István, Nagy Endre, Szabó Ibolya, Székely Lajos és Veress Károly”. (http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf2158.pdf)

⁷¹ **Székely Lajos** (sz. 1933): lelképásztor. 22 évig szolgált az érszöllősi gyülekezetben, nyugdíjba vonulása előtt. Egy interjúból arról vallott, hogyan és miért tartóztatták le teológus korában, ítélték kényszermunkára.

„Az volt a vétkem, hogy lemásoltam négy verset, amelyeket egy kolozsvári középiskolás diáklány írt, amikre a Securitate (...) azt mondta a kihallgatásomkor, hogy ezek rendszerellenes versek, mert kétértelműek voltak a szövegek, és olyan valaki írta, aki ellene volt az akkori rendszernek. Nem azért másoltam le a verseket, hogy terjesszem, hanem azért, mert megtetszettek, amikor a kezembe kerültek, és elolvastam, és megtudtam, hogy aki írta, 10. osztályos csupán. Eredetileg egy első éves teológus hozta be az intézetbe, aztán került át hozzánk, harmadévesekhez, az egyik szobatársamnál láttam meg, és így olvastam el. Hárman laktunk a szobában, (Márton Attilával és Nagy Endrével), mindegyikünk harmadéves volt, és mindenki lemásolta a verseket. A Securitate feljött az intézetbe, és kutakodás közben megtalálta a verseket. Letartóztattak, és 7 évre ítélték. A kihallgatások 49 napig tartottak. Minden nap kihallgattak. Megtalálták Horváth Jenő professzor úrnak az egyik versét is, amit a noteszomba másoltam, aminek az volt a címe, hogy „Csendesül a magyar szó...”, a kihallgató tiszt meg azt kérdezte, hogy miért a magyar szó csendesül, és miért nem a román szó, mert ez így nacionalista szöveg. Én elmondtam neki, hogyha elolvassa a verset, abból kiderül, hogy azért csendesül a magyar szó, mert az imádság szava csendesül, mert az volt a vers vége, hogy „... Istenhez csendesül az imádkozó, zokogó magyar szó.” De elfogadták ezt a magyarázatot, és ezzel nem foglalkoztak aztán többet. Az ítélet tiltott iratok terjesztése volt, a 325 törvénycikk alapján. A Duna-deltában töltöttem el 5 évet és 4 hónapot, amíg amnesztiát nem kaptunk. Előtte 4 hónapot voltam Szamosújváron is. Gátat kellett építeni. A kínzások, verések mindennaposak voltak. A normát teljesíteni kellett. Reggel 6-tól este 6-ig dolgoztunk. Sokan megbetegedtek, nehezen gyógyultak, vagy nem is gyógyultak fel egyáltalán. A politikai elítéltek csak orvosi engedéllyel fekhüdhetett ágyba, egyébként csak ülni volt szabad. 1200 ember volt egy barakkba zárva, 2 ajtón keresztül lehetett csak ki-bemenni, sokszor kizavartak, közben ütöttek, a földre kellett fekhüdni, rajtuk szaladgáltak, ha valaki fel merte emelni a fejét, azt azonnal megbüntették, beszakadtak fejek, törték a csontok. Sokan nehezen bírták ezt, azt hitték, már nem is kerülnek haza élve. Csak azok tudtak ott is kitartani, akik hittel éltek. Hitték azt, hogy az Isten megszabadítja őket. Akik úgy gondolkodtak, hogy ott fognak maradni, azokkal valóban ez is történt. Jó volt hívő emberek társaságában lenni, mert egymást biztatva és erősítve lehetett túlélni mindent. [El kellett viselni] a kínzásokat, a szünni nem akaró veréseket, a lelki megaláztatást. Egyetemi tanárokkal takarították az ürületeket, mindenkivel állandóan ordítottak.

Miután hazakerültem, háromszor is kérvényeztem, hogy vegyenek vissza a teológiára. Papp László, (a KRE egykori püspöke), aki összejátszott a Securitateval, magához hivatott, és vallasni kezdett, hogy miért is ítélték el, mi volt azokban a versekben, mintha ő nem tudott volna semmiről, és a bolondját járatta velem. A Duna-deltában velem volt Dr. Erdő János teológiai tanár is, vele egy brigádban dolgoztam, és amikor ő rektor lett a Teológián, visszamehettem az ő közbenjárására. Ismert engem, együtt voltunk a kényszermunkán, együtt tartottuk az istentiszteleteket a barakkban. De ez csak nagyon sok idő után következett be. 14 évig dolgoztam az építőiparban, aztán rehabilitáltak, még a munkacsoportból is kellett két személy, hogy véleményt mondjon rólam, hogy milyen munkás vagyok, hogy dolgozom, hogy nincs velem semmi baj soha. Papp Lászlónál mindig elveszték a kérvényeim. Egyszerűen nem találták őket”. (Forrás: Az Úrhoz hűen – minden körülmények között. Interjú Székely Lajos nyugalmazott lelképásztorral. http://ermellek.blogspot.ro/2012_09_01_archive.html)

⁷² **Péter Miklós** (1939-2008): egyháztörténész, költő. A nagyváradai Klasszikus Magyar Vegyes Líceumban érettségizett (1954), majd a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben szerzett lelkész oklevelet (1958). Biharvadjára frissen kinevezett helyettes lelkészként 1958-ban letartóztatták az 1956-os magyar forradalom alatt teológusként tanúsított magatartásáért. A kolozsvári Katonai Bíróság az 1959. május 25-i tárgyaláson 14 évre ítélte, többek között tiltott iratok terjesztése vádjával. Börtönéveit Szamosújváron töltötte, innen szabadult amnesztiával 1964-ben. Szabadulása után előbb helyettes lelkész volt Belényesen, Érselinden, Monospetriben, Pusztakamaráson, majd rendes lelkész Pankotán (1968-1972) és Bethlenben (1973-1990). 1990. október 1-jétől párhuzamosan a Kolozsvári Református Kollégium és a Teológia Vallástanárképző Karának tanára volt, 1992-től pedig a Diakonisszaképző Intézet főigazgatója. 1999-től a nagyváradai Sulyok István Református Főiskolán, majd a belőle kinőtt Partiumi Keresztyén Egyetemen tanított. A teológiai tudományok doktora lett 1991-ben. Kutatási területe: Kálvin irodalmi munkássága. Első írása a *Református Szemlében* jelent meg 1978-ban. Prédikáció-vázlatok, kommentárjai, fordításai románból és franciából, könyvismertetései a *Református Szemlében*, vallásos versei, publicisztikai írásai a *Harangszó* és az *Üzenet* hasábjain jelentek meg. A Kolozsvári Rádió magyar adásának műsorában havonta egyháztörténeti előadással szerepelt. Börtönéveire való visszaemlékezéseiből *Megtartott becsület* címmel az *Akik imádkoztak üldözőikért* (Kolozsvár 1996) című kötet közölt részleteket. Önálló kötetei jelentek meg Kálvin igehirdetéseiről és a keresztyén egyház történetéről.

(Források: Papp Annamária: „Virágvasárnap... Itt kezdődik az út a Golgotára” – beszélgetés Péter Miklós református lelkésszel, politikai elítélttel. *Szabadság*, 2008. február 9. [https://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A9ter_Mikl%C3%B3s_\(egy%C3%A1zt%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9sz\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A9ter_Mikl%C3%B3s_(egy%C3%A1zt%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9sz)))

⁷³ **Fülöp G. Dénes** (1931-2005): református lelkész. Az udvarhelyi Református Kollégiumban tanult, és a székelykeresztúri Pedagógiai Iskolában szerzett tanítói oklevelet 1952-ben. Teológiai tanulmányait az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézetben végezte 1957-ben Kolozsváron. 1958-tól a marosvásárhelyi Gecse utcai gyülekezetbe kapott segédlelkészi kinevezést. 1959-ben letartóztatták, és – ügyét a magyarországi '56-os eseményekkel kapcsolatba hozva – koncepció perben 11 év börtönre, 10 év társadalmi jogvesztésre és teljes vagyonvesztésre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult. Raktári segédmunkásként, majd betanított gépgyári munkásként várta lelkészi kinevezését. 1964-től Gegesben, 1971-től Hármásfaluban, 1977-től a szászrégeni városi gyülekezetben s végül 1984-től a marosvásárhelyi Vártemplomban szolgált lelkészként. 1990-ben az országos RMDSZ alapító tagja lett, a Magyarok Világszövetsége választmányi tagja és a Világszövetség Erdélyi Társaságának alelnöke 1997-ig. A vártemplomi református gyülekezet erőinek mozgósításával intézmények sorát hozta létre szociális és oktatási célokra. Kezdeményezésére 1990-ben megalakult az ökumenikus szellemiségű Református Kántortanítóképző Főiskola, mely később a bukaresti Tanügyminisztérium által is elismert kihelyezett tagozatává vált a Károli Gáspár Református Egyetem Nagykovácsi Tanítóképző Főiskolájának. 1990-ben létrehozta a Lazarenum Alapítványt szegény és árva gyermekek felnevelésére, magányos idősök gondozására és nagycsaládok támogatására. Ennek keretében 1993-ban nyitotta meg kapuit a Lídia Gyermekotthon. 1996 és 2002 között felépült a Vártemplom Diakóniai Otthona, mely az idősök gondozása mellett erdélyi magyar közművelődési célokat is szolgál. 2002-ben a Lazarenum Alapítvány megszerezte harmadik ingatlanját is a már évek óta működő utcagyerek-mentés hatékonyabb megszervezése érdekében. Szintén 1990-ben hozta létre oktatási célokra a Calepinus Alapítványt. Ennek keretében az angol, francia, német, holland és magyar nyelv oktatására szakosodott népfőiskola működik. A Calepinus nyelviskolája 1991 és 2004 között több ezer fiatalnak biztosított kedvezményes nyelvtanulási lehetőséget Marosvásárhelyen. 2002-ben Fülöp G. Dénes vártemplomi lelkészi szolgálatából nyugalomba vonult, de az alapítványok kuratóriumi elnökeként tovább szervezte, irányította az oktatási és diakóniai tevékenységet. Főszerkesztője volt az általa alapított - több mint egy évtizede megjelenő - *Új Kezdet* című gyülekezeti havilapnak. (Forrás: <http://reformatusoklevele.reformatus.hu/127text.html>)

⁷⁴ **Dani Péter** Barcaújfaluban született 1936. november 15-én. Evangélikus teológiai magiszterjelölt volt Kolozsváron. Neve már egy, az evangélikus teológusokról 1957. május 24-én kelt besúgói jelentésben szerepel. Letartóztatták 1958-ban, az államrend elleni tevékenység vádjával. Egy későbbi besúgói jelentés szerint szerepe volt a kar egyes tanárai ellen írott beadvány szerkesztésében. Tizenöt év börtönbüntetésre ítélték, amelyből hat évet töltött le, többek között a Bräilai Nagyszigeten. Szabadulása után

Nagyszentmiklóson, Székelyszomboron, majd Aradon lelkész. Innen a hatóság toloncoltatta ki. Ekkor települt ki Németországba, ahol lelkészként dolgozott nyugdíjazásáig. (Forrás: 1956 Erdélyben, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2006)

⁷⁵ **Mózes Árpád** (1931–2013): evangélikus lelkész, püspök. A brassói Római Katolikus Főgimnáziumban tett érettségi vizsgát 1950-ben, majd a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem matematika–fizika tanári szakán kezdte felsőfokú tanulmányait. Egy év múltán kizárták édesapja kulákká, osztályidegenné minősítése miatt. 1952-ben a kolozsvári Protestáns Teológiai Főiskolára nyert felvételt, ahol 1956-ban végzett. Előbb püspöki titkárként szolgált Kolozsvárott, majd 1957-ben Székelyszomborba választották meg parókus lelkésznek. Még ebben az évben letartóztatták, és 1958-ban a társadalmi rend elleni szervezkedés vádjával előbb életfogytiglani, majd 18 évi fegyházbüntetésre ítélték, mivel írásban vállalt szolidaritást az 1956-os magyarországi forradalommal egy, a püspöknek benyújtott beadványban. 1964-es szabadulásáig hat évet töltött kényszermunka-táborban a Duna-csatornánál. 1964–1978 között Nagykárolyban volt evangélikus lelkész, 1978–1983 között a temesvári evangélikus egyházmegye esperese lett. 1983–1992 között, megtartva az esperesi tisztséget is, Aradon végzett lelkészi szolgálatot. 1992-ben Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház püspökévé választották. A kolozsvári püspöki szék elfoglalásával egy időben a kolozsvári gyülekezet püspök-lelkészévé is lett, aki rendszeresen prédikált a nagy múltú Fehér templom szószékén. 2004-ben vonult nyugalomba. Feleségével együtt visszaköltözött egykori gyülekezte, Nagykároly üresen maradt parókiájába. Nyugdíjasként is ökumenikus nyitottsággal ápolta a protestáns és katolikus kapcsolatokat, gyakori vendég-igehirdető volt a református gyülekezetben. Megírta visszaemlékezését, különösen a börtönben töltött időszak történelemmé vált éveit és püspöki szolgálatának sűrű eseménysorát. (Forrás: D. Szebik Imre: *Ki volt Mózes Árpád, egykori evangélikus püspök?* <http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article.PArticleScreen.vm/id/90335>)

⁷⁶ A romániai zsinatpresbiteri evangélikus-lutheránus egyház nyolc lelkészét és teológusát tartóztatták le 1958 végén, 1959 elején. Köztük volt Mózes Árpád (1931-2013), a romániai magyar evangélikus egyház 1992-2004 közötti püspöke, Kiss Béla püspökhelyettes, Antal László, Dani Péter, Dohy Árpád, Gödri-Oláh János, Veress Károly. Az elsőrendű vádlott Mózes Árpád, 1956-1957 között püspöki titkár, 1958-ban Székelyszombor megválasztott lelkésze volt. Azzal vádolták, hogy 1956-ban, amikor egy debreceni diákcsoport a kolozsvári Teológiai Intézetbe látogatott, a kollégiumban nacionalista magyar nótákat és tiltott egyetemista dalokat énekeltek, a magyarországi „ellenforradalom” idején lelkesedéssel fogadták az ottani eseményeket, számtalan esetben rágalmazták a romániai népi demokratikus rendszert, szidalmazták a Szovjetuniót, amiért a magyar kormány kérésére vérbe fojtotta a magyar forradalmat. Mózes Árpád magánbeszélgetések során kijelentette: a nemzetiségi kérdést csak úgy lehet megoldani, ha Erdélyt visszaadják Magyarországnak, még akkor is, ha a románság lélekszáma jelentős mértékben meghaladja az erdélyi magyarságét. A vádlott – olvasható az ítéletben – rágalmozó módon beszélt az erdélyi magyarság helyzetéről, azt állítva: nem örvendenek ugyanazoknak a jogoknak, mint a románok, a jogok formálisak, csak papíron léteznek, valójában minden kulcsfontosságú állásba románokat neveznek ki. Mózes Árpádot 1958. december 16-án Brassóban tartóztatták le, és a társadalmi rend elleni szervezkedés vádjával állították hadbírórság elé. Az 1959. május 15-én tartott tárgyaláson 18 év szigorított fegyházbüntetésre és teljes vagyonek kobzásra ítélték. Kolozsváron, Szamosújváron, a Duna-deltában – Grind, Periprava –, a Brăilai Nagyszigeten – Stoenesti, Salcia, Luciu-Giurgeni, Ostrov – raboskodott. Az utóbbi megsemmisítő munkatáborból 1964. augusztus 3-án szabadult. Szabadulása után Nagykárolyban, Aradon és Kolozsváron volt lelkész, esperes.

Az evangélikus teológusok perében Antal László tatrangi lelkészt tizenhat, Dani Péter magiszterjelöltet tizenöt, Dohy Árpád és Gödri-Oláh János teológust hat, illetve nyolc, Kiss Béla evangélikus püspöki titkárt kilenc, Veress Károly negyedéves teológust hat év börtönbüntetéssel sújtották. Szabadulásuk után Gödri-Oláh Jánosnak nem engedélyezték a teológiai tanulmányok folytatását, a brassói teherautógyárban előbb segédmunkásként, majd autófestőként, nyugdíjazásáig műhelyvezető mesterként dolgozott. Néhány hónapja hunyt el Négyfaluban. Dani Pétert aradi evangélikus lelkészként valósággal kitoloncolták a hatóságok, Németországban telepedett le, ahol nyugdíjazásáig lelkészként dolgozott. Visszaemlékezéseit a Marosvásárhelyen 2006-ban megjelent *Szemanúk* című kötet közölte. Dohy Árpád 1980-ban autóbaleset áldozata lett. Veress Károlynak csak 1974-ben engedélyezték, hogy levelezéssel befejezze félbemaradt

teológiai tanulmányai utolsó évét, 1976-2001 között bácsfalusi evangélikus lelkész, nyugdíjazása után kitelepedett Magyarországra.

Az evangélikus lelkészek és teológusok bebörtönzésével valójában D. Argay György nagy tiszteletnek örvendő evangélikus püspököt s általa az egyházat akarták lehetetlen helyzetbe hozni. A tartományi pártbizottságnál történt kihallgatása során Argay püspök kijelentette: „Tartóztassanak le engem, de engedjék szabadon a fiaimat!” A letartóztatási hullámra az ürügyet az szolgáltatta, hogy a teológusok memorandumban tiltakoztak két tanáruk marxista és dogmatikus beállítottsága ellen, és az egyház reformját sürgették. Amikor Mózes Árpád az utolsó szó jogán megkérdezte az elnöklő Valean Simion hadbíró őrnagytól, mit és mivel vétettek az ország területi integritása ellen, azt a cinikus választ kapta: nem csináltak semmit, de csináltak volna, ha lett volna rá lehetőség! A koncepciós perben, mondvacsinált vádak alapján ítélték el a lelkészeket és teológusokat hat-tizenhét év közötti börtönbüntetésre. (Forrás: http://www.3szek.ro/load/cikk/86647/a_kolozsvari_protestans_teologiai_intezet_lefejezes_2_otvenhat_er_delyben)

⁷⁷ A héber kvadrát írás egyik fő jellegzetessége, hogy minden betű kis négyzetet (kvadrátot) tölt ki.

⁷⁸ **Szőcs Endre** (1908-1977): lelkész, teológiai tanár, kultuszügyi főinspektor, a görgényi egyházmegye esperese. A kolozsvári teológián szerzett lelkészi oklevelet (1932), majd doktori címet (1968). Sáromberkén (1932-35) és Csíkszeredában (1935) töltött segédlelkészi évek után lelkészként Bibarcfalván (1935-1936), Szederjesen (1936-1948) és Vajdaszentiványban (1948-1959) szolgált. Közben 1949-1951 között Bukarestben a Vallásügyi Államtitkárság [Kultuszdepartament] főinspektora volt. 1959-től nyugdíjazásáig (1974) a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben az ószövetségi tudományok professzoraként tanított. Források: <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/4509/>; <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2014/ProMino-1404-06-Janosi.pdf>)

⁷⁹ **Kovács Lajos, ifjabb** (1909-1994): unitárius lelkész, püspök (1972-1994), egyházi író. Idősb Kovács Lajos unitárius lelkész fia. Középiskolai tanulmányait a brassói Római Katolikus Gimnáziumban kezdte, majd a székelykeresztúri Unitárius Főgimnáziumban végezte (1929). Főiskolai tanulmányokat folytatott Marburgban (1931), Oxfordban (1932-34) és Strasbourgban (1935-38), ahol teológiai doktorátust szerzett. Lelkész Sepsiszentgyörgyön (1938-43), teológiai tanár Kolozsvárt (1943-72), az Erdélyi Unitárius Egyház püspöke 1972-1994 között. A *Keresztény Magvető* és az *Unitárius Közöny* szerkesztője volt, itt jelentek meg tanulmányai is. Szerkesztésében jelent meg az Imakönyv híveink használatára (Kolozsvár, 1983). (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; [http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k2.htm#KovacsLajos_ifjabb\(Kissolyms,1909.nov.13.\)](http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k2.htm#KovacsLajos_ifjabb(Kissolyms,1909.nov.13.)))

⁸⁰ **Gerhard von Rad** (1901-1971): német evangélikus teológus, lelkész, Ószövetség-kutató, a második világháború utáni német biblikus teológia egyik legjelentősebb képviselője. 1929-ben doktorált Lipszéban Albrecht Altnál Isten népe Mózes ötödik könyvében című disszertációjával. 1930-1934-ig Lipszéban magántanár, 1934-től Jénában, 1945-től Göttingenben, 1949-1967 között Heidelbergben volt az Ószövetség rendes tanára. Fő művében, a kétkötetes Ószövetség teológiájában (1957-1960) a történelmi valóságot állítja középpontba. Az első kötetben Izrael történelmi hagyományát, vagyis a történelmi könyveket, a második kötetben Izrael prófétai hagyományának teológiáját vizsgálja. (Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Gerhard_von_Rad)

⁸¹ **Dávid Gyula, id.** (1902-1987): lelkész, esperes, egyházkerületi főjegyző, teológiai tanár, rektor. Teológiai tanulmányait Kolozsváron végezte (1926), ezután egy évig a bázeli teológián tanult (1926-27). Hazatérte után először Árapatakon végzett lelképásztori szolgálatot, majd Székelyudvarhelyen volt lelképásztor, ugyanakkor a Székelyudvarhelyi Egyházmegye esperese lett. Mint székelyudvarhelyi esperest választotta egyházkerületi főjegyzőnek (püspökhelyettesnek) az Erdélyi Egyházkerület közgyűlése 1953. április 12-én. Átmenetileg csak alkalmak szerint utazott Kolozsvárra, de 1958. november 1-jétől átköltözött a székhelyére, mivel a Kolozsvár-belvárosi egyházköztség rendes lelkészévé választotta a fogságban szenvedő László Dezső hatóságilag üresnek nyilvánított állásába. Ettől az időtől csaknem teljes jogkörrel látta el a püspöki teendőket,

mivel a gyengélkedő Vásárhelyi János átengedte neki az elnöki munkakört, vagyis gyakorlatilag a kormányzó-igazgatói feladatok egészét. A püspök halála után ténylegesen is átvette a püspöki feladatkört, ám a következő püspökválasztáson politikai nyomásra Nagy Gyula lett a püspök, nem ő. Ettől kezdve Kolozsváron a Farkas utcában szolgált lelkipásztorként, később a Protestáns Teológiai Intézet rektora volt. (Források: Dávid Lajos, szóbeli közlés, Jánosi Csongor: Püspökválasztások a Kolozsvári és a Nagyvárad Református Egyházkerületekben az 1960-as években; <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2014/ProMino-1404-06-Janosi.pdf>)

⁸² **Csutak Csaba** (1920-1995): esperes-lelkész, püspökhelyettes, egyházi író, zágoni dr. Csutak Vilmos, a sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium és a Székely Nemzeti Múzeum igazgatójának, történésznek és Simonffy Máriának gyermeke. Az elemi iskolát Sepsiszentgyörgyön végezte. 1938-ban érettségizett a Mikó Kollégiumban. Mint Kolozsváron végzett teológus 1943-1990 között a Kolozsvár-belvárosi egyházközség lelkésze, 1968—1990 között egyházmegyei esperes. Hat éven át töltötte be az egyházkerületi főjegyzői tisztséget. Időközben helyettes professzori teendőket is ellátott a Protestáns Teológiai Intézetben. Doktori disszertációjának címe: Krisztus egyetlen egyháza. Több tanulmányával gazdagította a hittudományi ismeretek tárházát: Tavasz Sándorról értekezett a *Református Szemlében* (1988/5-6. sz.), a szombatos kérdésről írt tanulmánya 1994-ben jelent meg Kolozsváron a *Református élő könyvek* sorozatban. (Forrás: [http://www.3szek.ro/load/cikk/29733/Dr.CsutakCsaba\(Memento\)](http://www.3szek.ro/load/cikk/29733/Dr.CsutakCsaba(Memento)))

⁸³ **Kultuszdepartament**: Vallásügyi Államtitkárság): a rendszerváltás előtti Romániában a Kultuszdepartament a magyarországi Állami Egyházügyi Hivatalnak megfelelő pártállami elnyomó szervezet volt. A kommunista diktatúrában játszott szerepéről Tőkés László így írt 1982-ben: „Az állam és a párt a Kultuszdepartament megyei szervein, pontosabban a megyei kultuszinspektorokon és az állambiztonsági szerveken (Securitate) keresztül készítetik „közreműködésre” az egyházi szolgákat. Az újabb kori egyház történetét ebből a szempontból nyugodtan nevezhetnénk az állambiztonság és az egyház kapcsolatainak történetének is. Az egyházi hierarchia legmagasabb fokától a legalacsonyabbig mindenütt állandó jelenvaló valóság a „szekus”, az inspektor, ill. informátor (besúgó). A püspökök mindennapi munkatársaik, a belbiztonsági megbízott és az inspektor nélkül egy lépést sem tesznek. És báb-mivoltukban, gyengeségükben, tudatlanságukban - sajnos - igénylik is ezt az egyházra nézve áldatlan közreműködést. Információkat szolgáltatnak nekik, „tanácsokat”, indikációkat kérnek tőlük, és teljes mértékben kiszolgáltatják nekik egyházukat, és nem egy esetben papjaikat. A közegyházban sem jobb a helyzet. Nincs olyan gyűlés, értekezlet, magasabb szintű egyházi összejövetel, ahol az állami megbízottak ne volnának jelen. Elmaradhatatlan hozzászólásaikkal, „útbaigazításaikkal” megfélemlítik, és igyekeznek kordában tartani a papságot”. (Tőkés László: A református egyház helyzete Erdélyben; *Ellenpontok*, 1982. 4. sz.)

⁸⁴ Az 1930-as népszámlálási adatok alapján Erdély lakosainak 31,1%-a volt görög katolikus vallású. A kommunista hatalom 1948-ban betiltotta a Romániában 1697 óta működő görög katolikus felekezetet, vezetői közül többször bebörtönöztek, a görög katolikus egyház tulajdonát államosították vagy az ortodox egyháznak adták. 1989-ben szervezték újra a görög katolikus egyházat Romániában. (Forrás: R. Campeanu: Az erdélyi görög katolikus egyház történetének feltárására irányuló legújabb kutatási tervek. In: Végheő T., (ed.): *Symbolae. Ways of Greek Catholic heritage research. Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles, Nyíregyháza 2010. Collectanea Athanasiana I/3.*)

⁸⁵ A katonai továbbképzés ürügyén végeztetett munkaszolgálat 1950-től egészen 1990-ig létezett Romániában. Több tízezer fiatal férfit személyes szabadságától megfosztva, minden jogalap nélkül, katonai behívóval lapátos építőmunkára kényszerítettek, munkabér nélkül. Építőtelepeken, bányákban dolgoztak embertelen körülmények között. Fűtetlen barakkokban tartották őket, gyenge kosztért rendkívül nehéz fizikai munkát végeztettek velük. Gyárak, vasutak, hidak, „a kommunizmus vívmányai” épültek így fel. (Források: Tifán Magdolna: Édesanyám akkor kezdett siratni... A katonáskodás emlékei Székelyvárságon. In: *Örökségiünk*, 1. évfolyam (2007) 3. szám, <http://www.szekelyhon.ro/archivum/offline/cikk/86568/tizeves-a-volt-kenyszer-munkaszolgalatos-katonak-szovetsege>)

⁸⁶ **Erdélyi Zsombor-Szabolcs** Magyarországon született 1935. november 15-én. Apja ott volt iskolaigazgató, dédapja pedig lelkész. Iskoláit Magyarországon, Bögözön (Udvarhelyszék), majd a székelyudvarhelyi Katolikus Kollégiumban végezte. A Teológia elvégzése után különböző gyülekezetekben szolgált: Bádok,

Csomafája, Nagymedvés, Ikafalva, Kálnok. Kálnokon halt meg 2004. november 5-én. (Forrás: Lány, Erdélyi Tünde, kolozsvári kórházi lelkész nő adatközlése.)

⁸⁷ **Amerika Hangja** (Voice Of America, VOA): az Egyesült Államok Tájékoztatási Hivatalának külső rádióállomása. Az első adást németül, a náci Németország propagandáját ellensúlyozandó sugározták. A II. világháborút követően a VOA minden héten 3200 programot adott 40 nyelven. A rádióadó fő elvei a következők voltak: a híreket pontosan, a valóságnak megfelelően kell közölni, és a kommentárokat úgy kell fogalmazni, hogy abból a hallgató tisztán érzékeli az Egyesült Államok álláspontját. Az 1980-as évek végén angolul és 45 másik nyelven (köztük a volt Szovjetunió nyelvei közül kilencen) öt amerikai adóról és több tengerentúli átjátszó állomásról sugároztak programot. Becslések szerint öt kontinensen mintegy 120 millió ember hallgatta az adásokat. 1993-ban Clinton elnök döntése alapján az Amerika Hangja és a Szabad Európa rádiók közös irányítás alá kerültek. (Forrás: *Múlt-kor*, 2004. szeptember 13. <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=16550>)

⁸⁸ **Varga László** (sz. 1928.): lelkész. Középiskoláit a zilahi Református Wesselényi Kollégiumban végezte. A Bolyai Tudományegyetem jogi karán kezdte tanulmányait (1946), közben a Főiskolás IKE titkára volt. Politikai nézetei miatt eltávolították az egyetemről, így 1948-tól a Protestáns Teológián folytatta tanulmányait, ahol lelkészi képesítést szerzett (1952). 1957-ig abrudbányai lelkész volt. 1956 őszén, Budapesten tartózkodva, részt vett a magyar forradalom eseményeiben, s hazatérése után sem hallgatta el együttérzését az akkor már levert forradalommal. 1957 márciusában letartóztatták, és a Dobai-per másodrendű vádlottjaként hazaárulás vádjával életfogytiglani kényszermunkára ítélték. Szamosújváron, Pitești-en, Désen raboskodott, 1964-ben a közkegyelmi rendelet alapján szabadult. 1964-től Magyarországon, Magyarpalatkán, Somkeréken, Marosfelfaluban, 1988-tól Marosvásárhelyen volt lelkész, utóbbi helyen megszervezte a cserealjai egyházközséget. 1990-ben alapítója, 1992–96 között elnöke volt a Romániai Magyar Kereszténydemokrata Pártnak. Visszaemlékezéseiből részletek a 90-es évek elejétől előbb a magyar sajtóban, majd önálló kötetben (*A fegyencélet fintorai*. Bp. 1998) jelentek meg. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/4940/>)

⁸⁹ **ökumenikus nemzetközi imahét**: a keresztény egyházak világszerte közös imahete, amely évről évre január 18-25. között megtartott állandó ünnep. (Ettől eltérő az egyetemes nemzeti imahét, amely mindig vasárnaptól vasárnapig tartó mozgó ünnep úgy, hogy Kölcsey Ferenc Hymnus, a' Magyar nép zivataros századaiból című költeményének keltezésnapja, január 22. benne legyen.) Paul Wattson (1863–1940), anglikán pap, a Society of the Atonement in Graymoor (Garrison, New York) egyik alapítója 1908. január 18-25. közötti „imanyolcadra” hívta a keresztény hitű embereket, felekezeti hovatartozástól függetlenül. Hatvan évvel később az Egyházak Ökumenikus Tanácsa és a Keresztény Egységtörekvés Pápai Tanácsa közösen adott ki imaszövegeket erre az oktávra (nyolc napra), ezzel is támogatandó az ökumenikus törekvéseket. (Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%96kumenikus_imah%C3%A9t)

⁹⁰ **Makkai Sándor** (1890-1951): lelkész, püspök, író, pedagógus. 1908-1912 között a kolozsvári Theológiai Főiskola, s ezzel egy időben a Kolozsvári Tudományegyetem hallgatója volt, ahol bölcsészdoktori oklevelet szerzett pedagógiából, filozófiából és esztétikából. 1914 júniusában szerzett lelkészi oklevelet. Előbb segédlelkészként szolgált szülővárosában, Nagyenyeden, majd 1915-ig kolozsvári hitoktató lelkészként szolgált az állami tanítóképző intézetekben és gyakorló elemi iskolákban. Ebben az időben Ravasz László meghívására a *Református Szemle* munkatársaként írt tanulmányokat. 1917-ig vajdakamarási (Kolozs m.) rendes lelképásztori és a kolozsvári Református Theológiai Főiskolán vallástanítás-tudományi előadói szolgálatban volt. A következő évben a sárospataki Theológiai Akadémia gyakorlati teológiai tudományok tanszékén oktatott. 1918-1926 között a kolozsvári Református Theológiai Főiskola rendszeres teológiai tudományok tanára, 1922-24 között igazgatója volt. 1922-től az Erdélyi Református Egyházkerület püspökhelyettese volt, majd 1926-ban püspökké választották. Egyházkerületi tevékenységét bibliaiskolák, istentiszteleti rendtartás, a magyar és az egyházi iskolák megmaradásáért és alapításáért folytatott küzdelem, a református kórház megeremlése és a Trianon utáni kisebbségi sorsba került magyarság iránt érzett felelősség jellemezte.

A püspöki évtizedben fejt ki egyre népszerűbb irodalmi munkásságát is. Regények és tanulmányok sora kerül ki tollából, többek között a *Táltoskirály*, *Sárgavihar*, *Magunk revíziója*, *Magyar fa sorsa*, *Holttenger*. Holttenger (Kolozsvár, 1936) c. regényében első lelkipásztori szolgálati helye, a regényben Virágosnak nevezett Vajdakamarás életét, konfliktusait, a falusi élet visszasságait mutatja be. 1936-ban meggyengült egészségi állapota miatt püspöki állásáról lemondott, Magyarországra költözött. 1936-tól a Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Karán oktatott a pasztorális teológia nyilvános rendes tanáraként, 1939-ben és 1941/1942-ben a kar dékánja, az ezeket követő években prodékánja volt. A debreceni Nagyerdei Egyházközségnek presbitere, a Tiszántúli Egyházkerületnek tanácsbírája, a Református Egyetemes Konventnek missziói előadója, a Magyar Református Egyház zsinatának és zsinati tanácsának rendes tagja. 1945-ben a *Tudománnyal és fegyverrel* című könyvéért perbe fogják háborús és népellenes büntett vádjával. A népbírói tárgyalásra írt védőbeszédét alátámasztják tanítványai tanúságtételei. A vádak aló felmentik. 1948-ban részt vett az állam és a református egyház megegyezését előkészítő tárgyalásokban és a megegyezésnek a református zsinat általi elfogadásában, mint missziói előadó pedig a megegyezés gyakorlati keresztülvitelének a gyülekezetekben való kimunkálásában. 1951-ben felmentik a konvent missziói előadói tisztsége alól. (Forrás: <http://makkaisandor.ro/makkai-sandor>)

⁹¹ Makkai Sándor *Holttenger* (Kolozsvár, 1936) c. regényében első lelkipásztori szolgálati helye, a regényben Virágosnak nevezett mezősi Vajdakamarás életét, konfliktusait, a falusi élet nehézségeit és visszasságait mutatja be. Amikor a regénybeli fiatal református lelkész, László – a Vajdakamaráson 1915-1917 között szolgáló Makkai alteregója – jobbító reformelképzeléseit a gróf idealizmusnak nevezi, és a „nagyobb szellemi igényeket” kéri számon a népen, a főhős így felel: „*Bocsánatot kérek, méltóságos gróf úr (...) De amit itt láttam, az rettenetes. Itt nem magasabb kultúrigényekről van szó, hanem az élet legelemibb szükségleteiről. Itt a levegő, a föld, a víz, a falat kenyér, a testi tisztaság lehetősége, az emberi életérzés alapfeltételei hiányoznak. Ez a nép megfullad a saját maga által fölemészített levegő hiányában. Isten csodája, hogy még szaporodik, mert ez valósággal életveszélyes művelet saját maga ellen. Arra akarom kérni tisztelettel Méltóságodat, hogy segítsen ezen a nyomorult népen. Én minden erőmből azon leszek, hogy ez a segítség megértéssel találkozzék és haszontalanul kárba ne vesszen!*”

⁹² **Református Szemle** (1906-1978; 1990-): az Erdélyi Református Egyházkerület, 1955-től a romániai református és zsinatpresbiteri ev. egyház hivatalos lapja. 1990-ben újraindították Nagy László és Tőkés István szerkesztésében. 2000 óta Buzogány Dezső szerkeszti.

⁹³ **sorkoszt:** faluhelyen szokás volt, hogy a még legényember lelkész a falu családjai rendre egymás után hívták meg ebédelni. A szokás eredete a 17-18. századig nyúlik vissza, amikor a református Kollégiumok elemi iskolákat – akkori elnevezés szerint *partikulákat* – kezdtek működtetni a körzetükhöz tartozó falvakban. A Kollégium által az iskolákba küldött nőtlen tanítók – akkori szóhasználattal a nevük *redux* volt, ha tanulmányaikat még nem fejezték be, illetve *rektor*, ha már befejezték – ellátására terjedt el a sorkoszt, amelyet a közösségtől kaptak. A családok meghatározott sorrend szerint látták el a rektort – innen ered az ellátási forma elnevezése. (Forrás: A Debreceni Református Kollégium története. Dankó Imre: A Kollégium partikula-rendszere. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=17>)

⁹⁴ **Eszenyeiné Széles Mária** (1927-2016): lelkész, teológiai tanár. A nagyvárad-olaszi és a nagyvárad-velencei gyülekezetekben végzett lelkészi szolgálat után 1972-től 1989-ig a Kolozsvári Protestáns Teológián oktatta a bibliai nyelveket, majd az ószövetségi tanszék professzoraként tanított. 1989-2009 között a Királyhágómelléki Református Egyházkerület által alapított Sulyok István Teológiai Főiskola keretében, majd az abból kinőtt Partiumi Keresztény Egyetemen tanította a bibliai tárgyak a leendő vallástanárok számára. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Nőszövetségének alapítója és elnöke volt. (Forrás: <http://reformatus.hu/mutat/11951/>)

⁹⁵ **Árus Lajos** (Marosvásárhely, 1931 – Gyergyószentmiklós, 1989) református lelkész, teológus. 1971-től haláláig a Gyergyószentmiklósi Református Egyházközség lelkipásztora volt. Az egyetlen héber-magyar bibliai szómagyarázat szerzője, amelynek sajnos csupán első része jelent meg (*Ószövetségi Héber-magyar szómagyarázat. Első rész. Mózes öt könyve*. Átdolgozta és sajtó alá rendezte Csanády Ágnes. A szöveget ellenőrizte dr. Tóth Kálmán. Iránytű Kiadó, Budapest–Gödöllő 1996, 784. old.), és számos értékes tanulmány szerzője. Doktori dolgozatának megvédésére a kommunista korszak nyomása miatt nem kerülhetett sor. A

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet post mortem díszdoktori címmel ismerte el tudományos kutatásait. (Forrás: dr. Adorjáni Zoltán, a "Református Szemle" főszerkesztőjétől kapott adatok.)

⁹⁶ **Geréb Zsolt** (sz. 1941): lelkész, teológiai tanár. A kolozsvári Brassai Sámuel Gimnáziumban érettségizett (1959), teológiai tanulmányait Kolozsváron és Nagyszebenben végezte. Posztgraduális képzésen Bukarestben és a hollandiai Utrechtben volt. Doktori címet 1974-ben szerzett a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben, disszertációjának címe: A modern Jézus-kutatás E. Käsemann után. 1964-től 1980-ig lelkészi szolgálatot végzett Kolozspatán, Kolozsborsán és Mócson. 1980-tól a kolozsvári Protestáns Teológia Intézetben tanít: előbb a bibliai nyelvek lektorátusát látta el, majd az újszövetségi írásmagyarázat és bibliai teológiai tanszék vezetője lett előadó tanári, majd pedig professzori minőségben. 1994-1998 között az Intézet rektora volt. 2000-től a Partiumi Keresztény Egyetemen is tanít a Teológia–Vallástanár Tagozaton, 2004 óta az egyetem rektora. Számos tanulmány szerzője, melyeknek témái: a történeti Jézus-kutatás ismertetése, eredményeinek summázása; hermeneutika; a Holt-tengeri leletek; János evangéliumának és a páli leveleknek teológiája, az erdélyi írásmagyarázat története. Kötetei: A Thesszalonikabeliekhez írott levelek magyarázata. 1996 novemberében a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara doctor honoris causa címmel tüntette ki. (Forrás: http://konyvtar.proteo.hu/system/tdf/documents/2007/RSZ100_258-264.pdf?file=1&type=node&id=42)

⁹⁷ **Molnár János** (sz. 1955): lelkész, teológiai tanár. Középkolai tanulmányait Kolozsváron, a volt piarista gimnáziumban (ma Báthory István Líceum) végezte 1974-ben. Teológiai tanulmányait Kolozsváron és annak nagyszebeni német tagozatán végezte 1975–1980 között. 1980-1986 között segédlelkész volt a Nagyvárad-velencei gyülekezetben, ezt követően helyettes lelkészi szolgálatot teljesített az apátkeresztúri gyülekezetben. 1986-tól adjunktus a Protestáns Teológiai Intézetben. 1990-ben doktorált, 1990-1993 között az ószövetségi tudományok előadójának volt, 1994-ben nyert professzori kinevezést. 1998-tól tanít a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karán is. Számos tanulmány és könyv írója. Tíz éven keresztül főszerkesztője volt az Üzenet gyülekezeti lapnak és az Erdélyi Református Egyházkerület által évente megjelentetett kalendáriumnak. 2000-től főszerkesztője a Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Theologia 262 Reformata Transylvaniensis) c. tudományos lapnak. (Forrás: http://konyvtar.proteo.hu/system/tdf/documents/2007/RSZ100_258-264.pdf?file=1&type=node&id=42)

⁹⁸ **Adorjáni Zoltán** (sz. 1956): lelkész, teológiai tanár, szerkesztő. 1980-ban szerzett teológiai oklevelet a kolozsvári Protestáns Teológián, 1983-ban szentelték lelkésszé. 1981-1991 között lelkészi szolgálatot teljesített (Melegföldvár, Brassó, Páké). Az Utrechti Állami Egyetem Teológiai Fakultásának ösztöndíjasaként az újszövetségi biblikatológia területén képezte tovább magát (1990–1991). 1991-től a kolozsvári Protestáns Teológián tanít görög és héber nyelvet, valamint intertestamentikát, és óraadó a Babeş-Bolyai Tudományegyetem keretében működő Református Tanárképző Karon. Doktori címet a debreceni Református Hittudományi Egyetemen szerzett. Disszertációjának témája: A terapeuták kontemplatív kegyessége, 2005. (Alexandriai Philón görögül írt *De vita contemplativa* című munkájának első magyar fordítása és elemzése). Szerkesztője volt az *Üzenetek*nek, az *Erdélyi Református Naptár*nak, 2000-2004 között főszerkesztője a *Református Családnak*, 2001-től főszerkesztője a *Református Szemlé*nek. (Forrás: http://konyvtar.proteo.hu/system/tdf/documents/2007/RSZ100_258-264.pdf?file=1&type=node&id=42)

⁹⁹ **Péntek Árpád** (1921-1993): lelkész, teológiai tanár. 1939-től a kolozsvári Református Teológia, 1940-43 között a nagyenyedi Bethlen Gábor Teológiai Akadémia hallgatója. Közben már 1940-től lévitallelkész Karánsebesen és Mezőkapuson. 1943-tól segédlelkész Temesváron és Lugoson, 1946-61 között parókus lelkész Szucságon, majd az ótordai gyülekezetben. Az 1960-1970-es években több egyházmegyei tisztség viselője: a kalotaszegi (kolozs-kalotai) egyházmegye főjegyzője, a kolozsvári egyházmegye aljegyzője, egyházmegyei számvevő, egyházmegyei főjegyző, a tordai egyházmegye tanácsosa volt. 1968-69-ben mint doktorjelölt az amszterdami Vrije Universiteit hallgatója, 1972 februárjától óraadó, 1973 őszétől rendes tanár, a református gyakorlati teológia tanára a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben; 1984-ig előadótanár, azután tanszékvezető professzor. 1982-90 között két cikluson át az intézet rektora. Az 1960-as évek közepétől az oberwarthi (Ausztria) teológiai konferenciák rendszeres résztvevője és előadója, számos külföldi értekezleten képviselte egyházát, intézetét, s tartott előadást. Az 1976-os skóciai (Carberry Tower) interkonfesszionális értekezleten ő mutatta be a romániai református egyház helyzetét. 1990 elején a

személyét ért támadások miatt és súlyos szívbetegségére hivatkozva lemondott, az erdélyi egyházkerület ennek ellenére 1990 októberében őt kérte fel a Pedagógiai-diakóniai Fakultás megszervezésére, melynek 1992 áprilisáig első dékánja volt. (Források: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/p.htm#PéntekÁrpád>; Jánosi Csongor: Püspökválasztások a Kolozsvári és a Nagyváradai Református Egyházkerületekben az 1960-as években; <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2014/ProMino-1404-06-Janosi.pdf>)

¹⁰⁰ **Kovács László Attila** (sz. 1958): evangélikus lelkész, teológiai tanár, orgonaművész. Hétfaluban született, középfokú tanulmányai után 1977-ben a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetbe nyert felvételt. D. Szedressy Pál püspök avatta lelkésszé 1982-ben a hosszúfalu-fürészmezei evangélikus gyülekezet templomában, majd segédlelkészként az aradi gyülekezetben kezdte meg szolgálatát. Később püspöki titkár lett. 1986-tól a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet tanára. 1998-2002 között rektorként irányította az intézményt. Teológiai tanulmányait Kolozsváron, Nagyszebenben és Erlangenben végezte. 1998-ban teológiai doktori fokozatot szerzett a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. 2008 őszén Nyíregyházára került, de óraadó tanárként folytatja a Kolozsváron megkezdett teológiai munkát is. Orgonálni Trajtler Gábortól és Benedek Kálmántól tanult. 1982-től rendszeresen tart orgonaelőadó-esteket. (Forrás: Czöndör István: Katedráról szöszékre. *Evangélikus Élet*, 2008; <http://zope.lutheran.hu/ujsagok/evelet/archivum/2008/46/09>)

¹⁰¹ **Kelemen Attila** (sz. 1957): lelkész, teológiai tanár. 1981-ban szerzett teológiai oklevelet a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben, 1983-ban szentelték lelképásztorrá. 1981-1983 között segédlelképásztori szolgálatot teljesített a kolozsvár-kerekdombi gyülekezetben. 1983-1990 között a tövisi gyülekezet lelképásztora volt. 1990-től a Kolozsvári Protestáns Teológián tanít gyakorlati teológiát (katekétika, homiletika, liturgia), és irányította a segédlelkészek, majd gyakornokok továbbképző tanfolyamát. 2010-től vezeti a teológiai hallgatók szakmai gyakorlatait az inaktelki gyülekezetben, ahol lelképásztori szolgálatot is végez. Külföldi tanulmányokat folytatott a hollandiai Kampenben (1991 és 2009). (Forrás: dr. Adorjáni Zoltán, személyes közlés)

¹⁰² **Buzogány Dezső** (sz. 1957.): egyháztörténész, a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet professzora. Teológiai tanulmányait 1981-ben fejezte be a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. Tíz év lelkézi szolgálat után 1990 őszétől oktatja az erdélyi protestáns egyháztörténetet és latin nyelvet a Kolozsvári Protestáns Teológián. Doktori fokozatot 1992-ben nyert Budapesten egyetemes egyháztörténetből (Melanchthon úrvacsoratanának történeti fejlődése). Az 1992–93. egyetemi évben doktorátus utáni kutatóprogramon vett részt az Egyesült Államokban. 1992-2000 között az erdélyi KIE elnöke volt. 2001-től a Teológiai Intézettel párhuzamosan, a Babes-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző karán is tanít. (Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Buzogány_Dezső)

¹⁰³ **Kiss Jenő** (sz. Somosd, 1963): lelkész, teológiai tanár. 1987-ban szerzett teológiai oklevelet a Kolozsvári Protestáns Teológián, 1988-ban szentelték lelképásztorrá. 1987-1995 között lelképásztori szolgálatot végzett Magyarbükkösön és Udvarfalván. 1996-2004 között az Erdélyi Lelkészerkekezleti Szövetség elnöke volt. 1996-2005 között a segédlelképásztorok, majd az önálló lelképásztorok továbbképzését vezette. Az Utrechti Állami Egyetem Teológiai Fakultásának ösztöndíjasaként az ösztöndíjségi írásmagyarázat területén képezte tovább magát (Stipendium Bernardinum, 1990–1992). 1995–2005 között a Nagyszebeni Teológiai Fakultáson tanított Ösztöndíjséget és héber nyelvet. 2000-től a Kolozsvári Protestáns Teológián tanít gyakorlati teológiai tárgyakat. Doktori címet az Utrechti Állami Egyetem Teológiai Fakultásán szerzett 2000-ben. Disszertációjának témája: *Isten és a próféta panasza Jeremiás könyvének 11–12., 14–15. és 18. fejezeteiben*. Tanulmányai közös tanulmánykötetekben, a *Református Szemlé*ben és egyéb bel- és külföldi folyóiratokban jelentek meg. (Forrás: dr. Adorjáni Zoltán, személyes közlés)

¹⁰⁴ **Pásztori-Kupán István** (sz. Marosvásárhely, 1973): teológiai tanár, tanszékvezető. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben szerzett teológiai oklevelet (1996), magiszterit pedig az Edinburgi Egyetemen (1999), ahol 2003-ban védte meg doktori tézisét, és a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen habilitált (2010). 1996-1998 között a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban volt vallásánár, majd Nagyenyedi Református Egyházközség ifjúsági segédlelkészként szolgált (1998–1999). A Kolozsvári

Protestáns Teológiai Intézetben 1999-től oktat, s egyetemi tanárként a református rendszeres teológiai tanszék vezetője. Ókori görög filozófiatörténetet, egyetemes keresztyén dogmatörténet, dogmatikát, patrisztikát és kutatási módszertant tanít. Több tudományos társaság tagja és kitüntetések birtokosa, teológiai irodalmi tevékenysége rendkívül termékeny. (Forrás: dr. Adorjáni Zoltán, személyes közlés)

¹⁰⁵ **Balogh Csaba** (sz. Marosvásárhely, 1975): teológiai tanár, dékán. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte teológiai tanulmányait (1998), magiszteri oklevelet (2001) és doktori címet (2009; angolul megírt tézisének címe: *The Stele of YHWH in Egypt*) pedig a hollandiai Kampenben szerzett (Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt). A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben 2004-től oktat az ószövetségi tanszéken, és kiemelkedő felkészültséggel irányítja a teológiai hallgatók tudományos munkáját. Több tudományos társaság tagja és kitüntetések birtokosa, 2016-tól pedig a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet dékánja. (Forrás: dr. Adorjáni Zoltán, személyes közlés)

¹⁰⁶ **Kolumbán Vilmos József** (sz. Barót, 1974): a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet egyháztörténeti tanszékének professzora. Teológiai tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte (1998), 1999. december 1-jéig Bölönben (Erdővidéki Református Egyházmegye) végzett lelkipásztori szolgálatot, ezt követően pedig a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet oktatója. *Backamadarasi Kiss Gergely élete és munkássága különös tekintettel ágendájára* című doktori disszertációját a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen védte meg 2005-ben. Kutatási területe: az erdélyi református egyház liturgia-, iskola- és intézménytörténete. Aktívan részt vesz a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának forrásfeltárói és forráskiadói munkájában is. (Forrás: dr. Adorjáni Zoltán, személyes közlés.)

¹⁰⁷ **pietizmus**: az európai protestantizmus története során a 17. században létrejött vallási megújulási mozgalom, illetve kegyességi irányzat. A kifejezést először a dél-németországi Halléban működő Jacob Spener követőinek jelölésére használták, akik számára „az ortodoxia formálisan helyes, de hideg ésszerű hitét felváltotta a Krisztussal való közösség meleg, odaszentelt indulata”. A pietizmus rendkívül szerteágazó, egész Európára kiterjedő, időben hosszú korszakot felölelő vallási mozgalom, melynek jellemzője a személyes hit hangsúlyozása és a vallási élet bensőséggé tétele. A személyes kegyesség és a közösségi élet új formáit alakította ki. "Szakított a formalizmusba merült egyháztagság fogalmával, valamint a felületes megtérés gyakorlatával". A pietizmus szerint a reformáció nem lezárt történet, hanem folyamat. Központi témái a bűn és a kegyelem, a régi életből az újba való újjászületés, amely a megtéréskor tanúsított és a tökéletes életre vezető bűnbánatban jelenik meg. Lelkipásztori munkájukban az evangelizáció, a bibliaórák, a vasárnapi iskolák, a személyes kapcsolattartás, a lelkigondozás nagy szerepet játszottak.

A református ébredési mozgalom, az általa képviselt kegyességi elveket és gyakorlatát tekintve, a pietizmus követője volt. Legbefolyásosabb magyarországi egyesülete, a Bethánia Egylet – a nemzetközi CE Szövetség tagja – 1903-ban alakult meg Dr. Szabó Aladár teológiai tanár vezetésével. A Bethánia Egylet alelnöke, dr. Kecskeméthy Csapó István a Nagyenyedi Teológiai Fakultás ószövetségi tanszékének vezetője Erdélyben is népszerűsítette a CE Szövetség evangéliumi munkáját. A trianoni döntés következtében az Erdélyi CE szövetségek végleg elváltak a Bethánia anyaegylettől. A legerősebb szövetségek Marosvásárhelyen, Kolozsváron és Zilahon alakultak ki. 1933 szeptemberében a CE Szövetség felterjesztette az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsához módosított alapszabályzatát, mely kifejti, hogy az egyház céljait fenntartás nélkül kívánja előmozdítani, de éppen ezért teljes önállóságát is meg akarja őrizni. A szövetség elnöke Kecskeméthy István volt a megalakulástól egészen haláláig (1938). Őt váltotta dr. K. Tompa Artúr 1944-ig, majd 1944-től 1947-ig dr. Nagy András teológiai tanár. 1947-ben a CE Szövetséget állami nyomásra feloszlatták, folytonossága azonban nem szakadt meg, legtöbb tevékenysége formális keretek nélkül is folytatódott. Az ötvenes években a titkosrendőrség nyomásának fokozódásával a református egyház vezetősége együttműködésre kényszerült. Egyes visszaemlékezők szerint a beépített kollaboránsoknak köszönhetően ebben az időben az egyház kettős szerkezetűvé vált: a hatalommal együttműködő hivatalos egyház egy „földalatti egyházzal” kettőződött meg. A CE Szövetséget a visszaemlékezésekben ezzel a földalatti egyházzal asszociálják, így ez a szembenállás, úgy tűnik, az egyház és a mozgalom közötti viszony számos, tartósnak bizonyuló szubjektív/érzelmi elemének forrása. A mozgalom történetének mélypontja az ötvenes években következett be, amikor a szövetség több tagját, papokat és egyszerű tagokat egyaránt, „illegális szervezkedés” vádjával bebörtönözték. (Források: Árgyelán Erzsébet: Ébredéstörténet a Magyarországi Református Egyházban 1945 és 1950 között;

<http://www.parokia.hu/publikacio/cikk/103/oldal/14/>, idézetek: Bütösi János: Missziológia, mint teológiai tudomány. Bütösi Alapítvány, Debreceni Református Kollégium, Debrecen, 1999., <http://www.ce-union.ro/hu/ismerteto/toertenelem.html>, Kiss Dénes: A CE Szövetség és a református egyház; In: Erdélyi Társadalom, 2003. I. évf. 2. szám)

¹⁰⁸ **Bethánia Egylet:** A református ébredés legbefolyásosabb magyarországi egyesülete, a Bethánia Egylet – a nemzetközi CE Szövetség tagja – 1903-ban alakult meg Dr. Szabó Aladár teológiai tanár vezetésével. A Bethánia Egylet alelnöke, dr. Kecskeméthy Csapó István a Nagyenyedi Teológiai Fakultás ószövetségi tanszékének vezetője Erdélyben is népszerűsítette a CE Szövetség evangéliumi munkáját. A trianoni döntés következtében az Erdélyi CE szövetségek végleg elváltak a Bethánia anyaegylettől. A legerősebb szövetségek Marosvásárhelyen, Kolozsváron és Zilahon alakultak ki. 1933 szeptemberében a CE Szövetség felterjesztette az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsához módosított alapszabályzatát, mely kifejti, hogy az egyház céljait fenntartás nélkül kívánja előmozdítani, de éppen ezért teljes önállóságát is meg akarja őrizni. A szövetség elnöke Kecskeméthy István volt a megalakulástól egészen haláláig (1938). Őt váltotta dr. K. Tompa Artúr 1944-ig, majd 1944-től 1947-ig dr. Nagy András teológiai tanár. 1947-ben a CE Szövetséget állami nyomásra feloszlatták, folytonossága azonban nem szakadt meg, legtöbb tevékenysége formális keretek nélkül is folytatódott. Az ötvenes években a titkosrendőrség nyomásának fokozódásával a református egyház vezetősége együttműködésre kényszerült. Egyes visszaemlékezők szerint a beépített kollaboránsoknak köszönhetően ebben az időben az egyház kettős szerkezetűvé vált: a hatalommal együttműködő hivatalos egyház egy „földalatti egyházzal” kettőződött meg. A CE Szövetséget a visszaemlékezésekben ezzel a földalatti egyházzal asszociálják, így ez a szembenállás, úgy tűnik, az egyház és a mozgalom közötti viszony számos pontján tartósan bizonyuló szubjektív/érzelmi elemének forrása. A mozgalom történetének mélypontja az ötvenes években következett be, amikor a szövetség több tagját, papokat és egyszerű tagokat egyaránt, „illegális szervezkedés” vádjával bebörtönözték. (Források: Árgyelán Erzsébet: Ébredéstörténet a Magyarországi Református Egyházban 1945 és 1950 között; <http://www.parokia.hu/publikacio/cikk/103/oldal/14/>, <http://www.ce-union.ro/hu/ismerteto/toertenelem.html>, Kiss Dénes: A CE Szövetség és a református egyház; In: Erdélyi Társadalom, 2003. I. évf. 2. szám)

¹⁰⁹ **CE Szövetség:** Francis E. Clark, portlandi presbiteriánus lelkész indította el gyülekezetének 58 fiataljával 1881-ben. A mozgalom első célkitűzése az ifjúsági misszió volt, hogy megtartsa a hitre jutott fiatalokat a gyülekezetben és a hitben. A mozgalom magyarországi és erdélyi elődjének két múlt században induló mozgalom tekinthető: a vasárnapi iskolák mozgalma és a Szabó Aladár és Kecskeméthy István nevéhez fűződő kegyességi mozgalom. Ők először a KIÉ-t (Keresztyén Ifjúsági Egylet) alapították meg, majd 1903-ban a CE Bethánia Egyletet, amely a CE Világszövetségnek is tagja lett. A századforduló után teológiai professzorként Kolozsvárra kerülő Kecskeméthy munkája nyomán Erdélyben és a Partiumban is helyi csoportok alakultak a gyülekezetekben. Kecskeméthy haláláig, 1938-ig folytatta egyház-újító munkáját Erdélyben, melyben a mozgalom legfőbb szócsove, a református családi lapként a 30-as évekig megjelenő *Kistükör* is nagy segítségére volt. Kecskeméthy halála után a papi körökben sok hullámot verő, ellenállást is kiváltó mozgalom vesztett dinamizmusából. Ekkor már a teológiai tanárok és magasabb tisztségviselők helyett a mozgalmat inkább vidéken szolgáló idősebb lelkészek és egyszerű hívek vitték tovább. A mozgalom felszámolása a kommunista hatalom megszilárdulásával következett be, amikor (1947-ben) minden kegyességi szervezetet betiltottak. Magyarországon, ahol a Szövetség jelentős ingatlanokkal is rendelkezett, a felszámolás alapjaiban rendítette meg a mozgalmat. Erdélyben, mivel itt a szövetségnek sem ingatlanjai, sem vagyona nem volt, és a mozgalom kevésbé volt a szervezethez kötve, felszámolása kevésbé sikerült. Folytonossága nem szakadt meg, legtöbb tevékenysége formális keretek nélkül is folytatódott. Az ötvenes években a titkosrendőrség nyomásának fokozódásával az egyház vezetősége együttműködésre kényszerült. A beépített kollaboránsoknak köszönhetően ebben az időben az egyház kettős szerkezetűvé vált: a hatalommal együttműködő hivatalos egyház egy „földalatti egyházzal” kettőződött meg. A CE Szövetség – mint betiltott szervezet – a „földalatti egyházhoz” sorolódott. A mozgalom történetének mélypontja az ötvenes években következett be, amikor a szövetség több tagját, papokat és egyszerű tagokat egyaránt, „illegális szervezkedés” vádjával bebörtönözték. A mozgalom azonban ennek ellenére ekkor sem szűnt meg teljesen. (Forrás: Kiss Dénes: A CE Szövetség és a református egyház; *Erdélyi Társadalom*, 1. évfolyam 2. szám, 2003.)

Erdélyi CE Szövetség: dr.Kecskeméthy István mint a magyarországi Bethánia Egylet alelnöke, 1903-tól Erdélyben is népszerűsítette a CE Szövetség evangéliumi munkáját. Az első szövetségek Zilahon, Marosvásárhelyen, Kolozsváron és a Zsilvölgyén alakultak meg és eredményeztek kisebb-nagyobb taglétszámú szövetségeket. A létrejött szövetségek az első másfél évtized alatt a Budapesti Bethánia Egylettel, mint CE Szövetségi központtal tartottak fenn szorosabb testvéri kapcsolatot, annak lapját és iratait olvasták és terjesztették, évről évre részt vettek a tavaszi országos konferenciákon, és a népesebb CE szövetségek a Bethánia fiókegyletévé szerveződtek. 1918 augusztus 20-án Kolozsváron a Református Teológia dísztermében Kecskeméthy István megalapította az Evangéliumi Munkások Erdélyi Szövetsége (EMESz) nevű evangéliumi alakulatot mely attól fogva hivatva lett az elárvult Erdélyi CE szövetségeknek is központi szervévé lenni. A trianoni döntés következtében az Erdélyi CE szövetségek végleg elváltak a Bethánia anyaegylettől. Az 1923-tól a román állam által elismert egyesületként működő EMESZ kapcsolatot tartott olyan világszervezetekkel, mint: Vasárnapi Iskolai Világszövetség, CE Világszövetség, Evangéliumi Világszövetség (Aliansz), Kék-Kereszt Egyletek Világszövetsége. Amikor 1923-ban az Erdélyi Egyházkerület Nagy Károly püspök irányítása alatt feloszlatta az egyházba működő egyesületeket, Az EMESZ – mint jogi személy – továbbra is működött. A szövetség hangsúlyt fektetett a belmisszióra, ami többek között vasárnapi iskolák tartásában, Fehér-Kereszt misszióban, Kék-Kereszt misszióban, a külmisszió népszerűsítésében, zsidómisszióban, cselédek közti misszióban, iratterjesztésben nyilvánult meg. 1926-os újraindulása révén a szövetség hivatalos lapja, az egész Erdélyszerte ismert evangéliumi, családi és képes hetilap, a Kis Tükör volt. A lap, a gazdasági válság miatti 1933-as megszűnése után ezt a szerepet, a Kádár Géza zilahi esperes által szerkesztett Keresztyén Élet című havilap, vette át. Az 1930-as években nagy fejlődésnek indult a Szövetség mind a tagok létszámának a növekedése tekintetében, mind pedig a szolgálatok végzésében. 1931 augusztusában a Marosvásárhelyen megtartott országos konferencián az EMESZ megnevezést ismét CE Szövetségre változtatták. A legerősebb szövetségek Marosvásárhelyen, Kolozsváron és Zilahon alakultak ki. 1933 szeptemberében a CE Szövetség felterjesztette az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsához módosított alapszabályzatát, mely kifejti, hogy az egyház céljait fenntartás nélkül kívánja előmozdítani, de éppen ezért teljes önállóságát is meg akarja őrizni. A szövetség elnöke Kecskeméthy István volt a megalakulástól egészen haláláig (1938). Őt váltotta dr. K. Tompa Artur 1944-ig, majd 1944-től 1947-ig dr. Nagy András teológiai tanár. 1947-ben a CE Szövetséget állami nyomásra feloszlatták, 1990-ig illegálisan működött. „Folytonossága azonban nem szakadt meg, legtöbb tevékenysége formális keretek nélkül is folytatódott. Az ötvenes években a titkosrendőrség nyomásának fokozódásával a református egyház vezetősége együttműködésre kényszerült. Egyes visszaemlékezők szerint a beépített kollaboránsoknak köszönhetően ebben az időben az egyház kettős szerkezetűvé vált: a hatalommal együttműködő hivatalos egyház egy „földalatti egyházzal” kettőződött meg. A CE Szövetséget a visszaemlékezésekben ezzel a földalatti egyházzal asszociálják, így ez a szembenállás, úgy tűnik, az egyház és a mozgalom közötti viszony számos, tartósnak bizonyuló szubjektív/érzelmi elemének forrása. A mozgalom történetének mélypontja az ötvenes években következett be, amikor a szövetség több tagját, papokat és egyszerű tagokat egyaránt, „illegális szervezkedés” vádjával bebörtönözték. A mozgalom azonban ennek ellenére ekkor sem szűnt meg teljesen. Az 1990-el kezdődő rendszerváltást követően hosszas huzavona után a szövetség önálló jogi személlyé vált. A hivatalos szervezeti keretek kialakításával az egyházzal való ellentét is kiújult, amihez nem kis mértékben járult hozzá a már említett „hivatalos” / „földalatti” vonalak közötti ellentét újra-megélése”. (Források: Kiss Dénes: A CE Szövetség és a református egyház; In. *Erdélyi Társadalom*, 2003. I. évf. 2. szám, (Forrás: <http://www.ce-union.ro/hu/ismerteto/toertenelem.html>)

¹¹⁰ **Sógor Csaba** (sz. Arad, 1964): lelkész, politikus, román színekben európai parlamenti képviselő. Egyetemi tanulmányait 1988-ban végezte el Kolozsvárott a Protestáns Teológiai Intézetben, további kurzusokat Zürichben és Bazelben hallgatott. 1988–1999 között Csíkcsicsóban volt lelkész, 1999–2000-ben a Királyhágómelléki Református Egyházkerület költügyi és ökumenikus tanácsosa. Politikai pályafutását 1990-ben kezdte, mint az RMDSZ tagja. 2000–2007 között szenátor, 2007 decemberétől európai parlamenti képviselő. (Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/S%C3%B3gor_Csaba)

¹¹¹ *Jézus Krisztus példázatai*. Gödöllő, 2002.

¹¹² *Teológiai idegen szavak, kifejezések, szólások szótára*. Kolozsvár, 2005.

¹¹³ A „zöld sorozat kötetei”: *Állj elő az Igével*. Kolozsvár, 2002. *Őnazonosság és küldetés*. Kolozsvár, 2001. *Hagyomány és időszerség*. Kolozsvár, 2002. *Szavak az Igéből*. Kolozsvár, 2004. *Tegnap, ma és örökké. Tanulmányok, esszék. Előadások. Metszetek*. Kolozsvár, 2010. *Másképpen van megírva. Tanulmányok, előadások*. Kolozsvár, 2007.

¹¹⁴ A református értelmiség megújulása. Előadás Sárospatakon a Kárpát-medence espereseinek találkozóján. *Reformátusok Lapja*, 1992. június 7. 14. szám.

¹¹⁵ A **Coetus Theologorum** nevű évente megrendezett találkozó a magyarországi, valamint a határon túli református teológiák közötti párbeszéd kötetlen fóruma. Célja, hogy a gyakorlati kérdésekben is elősegítse a lelkészképző intézmények közötti együttműködést.

¹¹⁶ **Varga Zsigmond József** (1918-1997): teológus, klasszika-filológus. A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában érettségizett 1936-ban. „A debreceni Tudományegyetemen először latin-német (1940), majd görög szakból (1942) szerzett tanári oklevelet. Ezután a Kollégium Tanítóképző Intézetében tanított másfél évig német nyelvet, illetve magyar nyelvet és irodalmat. 1943-ban a Református Gimnázium rendes tanára lett: ezt a tiszttét 12 éven át töltötte be. Tanári munkája mellett (az utolsó öt évben helyettes igazgató is volt) a debreceni Tudományegyetem bölcsészeti karán latin-görög-indoeurópai szakcsoportból doktori fokozatot szerzett. Ugyanakkor beiratkozott a Tudományegyetem Hittudományi Karára; a Lelkészképző Intézetben megszerezte a lelkészi képesítést (1947). Több gyülekezetben végzett segédlelkészi szolgálatokat követően a Theologiai Akadémián két évig megbízott előadóként patrisztikát és szociológiát tanított, majd az Újszövetségi Tanszékre rendes tanárrá választották (1954): e minőségében működött negyedszázadon át. Öt évig (1957-1961; 1974) volt az Akadémia dékánja, 1975-ben prodékánja. Vezette a Főiskolai Internátust és Tápióintézetet 15 éven át, 10 évig a Kollégiumi Leányinternátust, és ugyanannyi ideig felügyelő tanára volt a Kollégiumi Kántusnak.

Az Egyházak Világtanácsának 1961-es és 1968-as Világgyűlésén a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa küldöttségének tagja volt. Részt vett a Református Világszövetség és a Keresztyén Békekonzferencia munkálataiban is. A Magyar Bibliatanács 1964-ben megalakított Újszövetségi Szakbizottságának munkáját a fordító munka befejezéséig, 1969-ig irányította.” 1978-tól kezdődően kutató professzorként folytatta tudományos tevékenységét, aminek keretében elvégezte az újszövetségi görög-magyar teológiai szakszótár megszerkesztését. A szótár 1996-ban jelent meg a Kálvin Kiadó gondozásában. (Forrás: Lenkey István: *Curriculum vitae*. In: *Hit élet, tudomány – jubileumi kötet dr. Varga Zsigmond J. professzor hetvenedik születésnapjára*; Debrecen, 1988.)

¹¹⁷ **Lőrincze Lajos** (1915-1993): nyelvész, tanár. A Pápai református Kollégiumban érettségizett, majd a budapesti egyetemen szerzett magyar-német szakos tanári diplomával 1941-től a Magyarságtudományi Intézetben kapott tanársegédi állást. 1943-1945 között a Pápai Református Kollégiumban, 1946-1948-ig a Kelet-európai Tudományos Intézetben tanított, 1949-től az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa lett. 1952-ben Kodály Zoltán biztatására indította meg *Édes anyanyelvünk* című nyelvemelő műsorát a Magyar Rádióban, melyet 1992-ig, szinte haláláig szerkesztett és vezetett. A Nyelvtudományi Társaság alelnöke volt 1953-tól, 1954-től a *Magyar Nyelvőr* felelős szerkesztője, 1972-től szerkesztőbizottsági tag a *Nyelvünk és Kultúránk* c. szakfolyóiratnál, 1979-től főszerkesztője az *Édes anyanyelvünk* c. folyóiratnak. A Magyarok Világszövetsége elnökségi tagjává választották. Társalapítója volt a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának. (Forrás: <http://mek.oszk.hu/00000/00022/html/bevezet.htm>)

¹¹⁸ **Jakó Zsigmond** (1916-2008): történész, egyetemi tanár, levéltáros. Biharfélegyházán született, tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, majd 1939-től a Magyar Országos Levéltárban dolgozott. 1941-től a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának munkatársa, majd 1950-ig vezetője lett, közben 1942-től a kolozsvári Ferenc József, majd Bolyai (utóbb Babes-Bolyai) Egyetemen tanított, 1947-1981 között professzori minőségben. 1949-től 1981-es nyugdíjazásáig a Román Akadémia kolozsvári Történelmi Intézetének is munkatársa volt. Fő kutatási területét az erdélyi középkori és kora újkori művelődéstörténet, igazgatástörténet, gazdasági élet, településtörténet jelentette. Tudományos tevékenysége kiterjedt a paleográfára, diplomatikára, pecséttanra, valamint a könyv- és könyvtártörténet területén is maradandót

alkotott. A középkori latin írásbeliséggel foglalkozó egyes munkái a román egyetemeken tankönyvként szolgáltak. Munkásságának egyik legnagyobb terjedelmű forráskiadványa a kolozsmonostori konvent 1289–1556 közötti időkből megmaradt jegyzőkönyve, emellett az Erdélyi Okmánytár is a nagyszabású vállalkozások közé sorolható. Az 1997-ben megjelent első kötet a Magyar Királyságon belül kormányzati egységet alkotó erdélyi vajdaság Árpád-kori okleveles forrásainak kritikai számbavételét kezdte el, szilárd alapokat biztosítva Erdély középkori történetének tudományos igényű megismeréséhez. A második kötet Erdély történetének 1301–1339 közötti teljes forrásanyagát tette közzé.

1970-től a bukaresti Társadalomtudományi Akadémia rendes tagja, 1996-tól a Román Akadémia tiszteleti tagja volt. A Magyar Tudományos Akadémiának 1988-tól tiszteletbeli tagja, 1990-től a Magyar Történezművelődés Világszövetségének társelnöke volt, az ELTE tiszteletbeli doktorává avatta. Számos magyar tudományos kitüntetésben (Pro Cultura Hungariae, Széchenyi-díj, Kemény Zsigmond-díj, Pro Scientia Hungarica stb.) részesült. 1990-től 1994-ig az újjászülető Erdélyi Múzeum Egyesület elnöki pozícióját töltötte be. (Forrás: Múlt-kor; http://mult-kor.hu/20081029_elhunyt_jako_zsigmond_tortenesz)

¹¹⁹ **Bolyki János** (1931-2011): lelkész, teológiai tanár. A Budapesti Református Lónyay utcai Gimnáziumban érettségizett, majd a Budapesti Református Teológiai Akadémián szerzett lelkészi oklevelet. Nyolc évig teljesített szolgálatot Gyöngyösön, Sárbogárdon és Budapesten. 1962-1970 között Etyeken, majd 1970-1982 között Szentendrén szolgált lelképásztorként. „Tudományos pályája aránylag későn kezdődött: 1978-ban doktorált hittudományból, majd 1982-től lett a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Újszövetségi tanszékének újszövetségi professzora, 1996-tól ugyanebben az intézményben professzor emeritus. Kutatási területe az Újszövetségen belül elsősorban a jánosi írások. 2001-ben jelent meg az Osiris Kiadónál a János-evangéliumhoz írott nagy kommentárja *Igaz tanúvallomás* címmel. E mű tudományos értékét bizonyítja, hogy Bolyki János ezzel szerzett 2004-ben akadémiai doktorátust nyelv- és irodalomtudományból. (...) Bolyki Jánosnak az apokrif-kutatás terén végzett munkája is nemzetközileg elismert. (...) Emberi és tudósi nagyságát mutatja, hogy a hitéleti tárgyak oktatása mellett mindent megtett a hazai vallástudomány fellendítése érdekében: tanított az Apor Vilmos Katolikus Főiskola, a Zsigmond Király Főiskola és természetesen főképpen a Károli Református Egyetem vallástudomány szakán. Emellett nyolc évig tanított a komáromi Calvin Teológián is. Tagja volt az MTA Vallástudományi Elnöki Bizottságának, három évig betöltötte a MAB Hit- és Vallástudományi Bizottságának elnöki tisztségét, és alapító tagja volt a Vallástudományi Szemlének. Tudományos teljesítményének elismeréseként a Magyar Ókortudományi Társaság 2008-ban neki ítélte az Ábel Jenő-émlékérmeket. (...)” (Forrás: Simon Róbertné Pesthy Monika: In memoriam Bolyki János; *Egyházforum*, 2011. XXVI. évf. 2. szám)

¹²⁰ **Szücs Ferenc** (sz. 1942.): református lelkész, teológiai tanár. A Budapesti Református Teológiai Akadémia elvégzése után (1965) az Egyházak Világtanácsa ösztöndíjasaként az Edinburgh-i Egyetem Teológiai Fakultásán folytatta tanulmányait 1969-1970-ben. 1985-ben szerzett doktori fokozatot a Budapesti Teológiai Akadémián. 1965-1970 között Fóton volt segédlelkész, majd 1970-től 1973-ig Érdligeten, 1973-tól 1974-ig Pomázon helyettes lelkész. 1974-1987 között megválasztott lelképásztora a pomázi református gyülekezetnek és egyidejűleg spirituális a budapesti Teológián. Előbb megbízott előadó a Rendszeres Teológiai Tanszéken (1980-1985), majd megbízott tanár a Vallástörténeti és Bibliai Teológiai Tanszéken (1983-1985). 1986 óta kinevezett tanszékvezető teológiai professzor a Rendszeres Teológiai Tanszéken. 1986-tól 1988-ig dékán, az 1988/89. tanévben dékánhelyettes volt az Akadémián. Egyetemi tanári kinevezést 1999-ben kapott. 1992-1998 között a MRE Doktorok Kollégiuma főtárgyára, 1998-2003 években alelnöke, 2003-tól elnöke. 1992-től 1996-ig, majd 2003-tól újra a Zsinat Tanulmányi Bizottságának elnöke. 1994-1998 között a Művelődési és Közoktatásügyi Minisztérium Tankönyv főosztályának szakértője a vallás, filozófia és etika tárgykörökben. 1995 óta az amszterdami székhelyű és a Vrije Universiteithez kapcsolódó International Reformed Theological Institute vezetőségi tagja, Közép-Kelet Európa referens. 1996-1998 között a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara Doktori Tanácsának elnöke. 1997-től a Protestáns Missziói és Tanulmányi Intézet Kuratóriumának tagja, 1998-2004 között elnöke. Az 1999-2001 években az oktatási miniszter vezetésével működő etika tárgy bevezetését előkészítő bizottság tagja volt. 2003-2004-ben a KRE Doktori Tanácsának elnöke. 2003 óta tagja a MRE Zsinatának. 2004-2008 között a Károli Gáspár Református Egyetem rektora volt. (Forrás: <http://srta.tirek.hu/lap/tiszteletbeli/cikk/mutat/prof-dr-szucs-ferenc-1942-orszentmiklos/>)

¹²¹ **Tóth Kálmán** (1917-2010): lelkész, teológiai tanár. A Pápai Református Kollégium gimnáziumában majd Teológiai Akadémiáján végzett. Lelkészi oklevele megszerzése után két évig tanult az utrechti egyetemen. 1940-1950 között zánkai, majd 1958-ig nyárádi lelkész lett, miközben, annak bezárásáig (1951) óraadó tanárként dolgozott a Pápai Teológiai Akadémián. 1951-től nyugdíjba vonulásáig a Budapesti Teológiai Akadémia professzora, 1967-1969 és 1982-1984 között dékánja volt. (források: Pótor Imre: Dr. Tóth Endre, az egyházépítő professzor; doktori disszertáció, Vásárosnamény, 1996., Egy fizikus a Kádár-korban. Interjú Dr. Tóth Kálmánnal. Emlékpontok: <http://www.emlekpontok.hu/hu/vetito/egy-fizikus-a-kadar-korban>)

¹²² **Bölcskei Gusztáv** (sz. 1952): lelkész, teológiai tanár, 1997-2015 között a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, a Magyarországi Református Egyház Zsinatának lelkészi-elnöke. Szamoskéren született lelkészcsalád hatodik gyermekeként. Általános iskolai tanulmányai szülőfalujában, a középiskolát a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában végezte. Érettségi vizsgát 1970-ben tett, majd egy esztendeig egy állami gondozott gyermekotthonban dolgozott, Nyírmártonfalván, képesítés nélküli nevelőként. 1971-1976 között a Debreceni Református Teológiai Akadémián tanult, 1977-ig exmisszus segédlelkész volt Berettyószentmártonban, majd Tiszanagyfaluban. Az 1977/78-as tanévben ösztöndíjként két szemesztert töltött a németországi Tübingenben. 1978-tól 1984-ig Téggláson, majd Hajdúhadházon volt lelképásztor, közben 1979-től a Debreceni Református Teológiai Akadémia tanársegédjeként tanított. 1984 decemberében kinevezték a Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma vallástanárának. 1990-ben lett a Szociáletikai Tanszék vezetője. A 90-es években két tanévben volt a Teológia dékánja, majd a Kollégium főigazgatója. 1994-ben doktorált a Budapesti Református Teológiai Akadémián. 1997-2015 között a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, valamint a Magyarországi Református Egyház Zsinatának lelkészi-elnöke volt. 2006-ban a Református Világszövetség Európai Tanácsa elnökévé választották. Két egyetem adományozott számára díszdoktori címet, a kolozsvári Bábes-Bolyai Tudományegyetem valamint a Budapesti Evangélikus Hittudományi Egyetem. (Forrás: <http://www.reformatus.hu/mutat/5364/>)

¹²³ **Fekete Károly**, ifj. (sz. Kisvárdán, 1960): lelkész, teológiai tanár, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke. Édesapja Dr. Fekete Károly, református lelkész, teológiai professzor Debrecenben. 1978-ban érettségizett a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában, utána a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola diákja volt, orgona tanszakon. 1982-ben zenei érettségi vizsgát tesz. 1978-tól folyamatosan kutat és publikál hymnológiai, orgonológiai és liturgiátörténeti területeken. 1979-től az Országos Református Kántorképző Tanfolyam tanára. 1982-től a Debreceni Református Teológiai Akadémia teológus-lelkész szakos hallgatója, 1988-ban első, 1989-ben második lelkészképzés vizsgát tesz. 1992-ben szentelik lelkésszé.

1988-1989-ben a Debreceni Nagytemplomi Református Egyházközség segédlelkésze, majd 1992-ig beosztott lelkésze. 1990-ben megalapítja a *Nagytemplomi Gyülekezeti Élet* című lapot. 1992-1996 között a Debreceni Református Egyházmegeye és a Tiszántúli Református Egyházkerület ének-zeneügyi előadója, 1993-tól az egyházkerület *Református Tiszántúl* című lapjának főszerkesztője. 1989-től (lelképásztori szolgálata mellett) a Debreceni Teológiai Akadémia Rendszeres Teológiai Tanszékén gyakornok, majd tanársegéd, adjunktus. 1995-ben doktori fokozatot szerez az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézetben, Kolozsváron. Disszertációjának címe: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. 1996-tól a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszékén tanszékvezető egyetemi docens. 2009-ben habilitál a budapesti Evangélikus Hittudományi Egyetemen, 2010-től egyetemi tanár. 1997-2005, majd 2011-től a Debreceni Református Hittudományi Egyetem rektora. 2014-ben a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökévé választják, mely hivatalt 2015. január 1-jétől tölti be.

Édesapja, **id. Fekete Károly**, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem nyugalmazott tanára, a Sárospataki Teológiai Akadémia tiszteletbeli tanára Debrecenben végezte teológiai tanulmányait és ugyanitt volt a Nagytemplom segédlelkésze (1955–1957). Édesapja korai halála után Tornyospálcára hívták lelkésznek. 1972-ben került Kabára, s ekkor választották zsinati taggá és lett a Debreceni Református Teológiai Akadémia lelkigondozója, és itt készült el doktori disszertációja gyakorlati teológiából (Hunyadi Ferenc ígéhirdetése, melyet 1976-ban védett meg). 1977-től Nyíregyházán szolgált lelképásztorként és tizenkét esztendeig esperesként is vezette a Nyírségi Református Egyházmegeyét. A Debreceni Református Hittudományi Egyetemen 1987-től oktatott főállásban és tíz esztendőn át volt a gyakorlati teológiai tanszék

vezető tanára. Szenvedélyes igehirdető volt, aki evangélicizációs szolgálataival és a *Reformátusok Lapja* „Az Ige mellett” rovatának hűséges vezetésével is gyarapította Magyarország református népét.

(Források: https://hu.wikipedia.org/wiki/Fekete_K%C3%A1roly_%28p%C3%BCsp%C3%B6k%29, http://konyvtar.proteo.hu/system/tdf/documents/2008/RSZ101_335-339.pdf?file=1&type=node&id=295)

¹²⁴ **Györi István** (sz. 1956.): lelkész, egyetemi tanár. Édesapja Györi József lelkész-költő, a laki gyülekezet lelkésze volt. A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában érettségizett, majd a Debreceni Református Teológiai Akadémián tanult (1974-1979). Exmittált teológiai hallgatóként az 1977–1978-as tanévben a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményében volt könyvtári munkatárs, az 1978–1979-es tanévben a tolcsvai gyülekezetben végzett segédlelkészi szolgálatot, majd 1992-ig az erdőbényei gyülekezet lelképásztora és az erdőbényei Református Szeretetotthon intézeti lelkésze volt.

Az 1982/83-as tanévben ösztöndíjasként doktoranduszi tanulmányokat folytatott a Münsteri Egyetemen. A Debreceni Református Teológiai Akadémián 1997-ben szerzett doktori (PhD) fokozatot. Az újszövetségi tudományokon belüli szakterülete az újszövetségi szövegtörténet és szövegkutatás, a korai keresztyén irodalom. Kutatási területe a református pedagógiatörténet, különösen a Pataki Kollégium 20. századi története. További szakterülete a keresztyén nevelés speciális területei, a börtönpasztoráció. 1991-től a Sárospataki Református Teológiai Akadémia oktatója, 1992-től az Újszövetségi tanszék vezetője, 1999-től egyetemi tanár. A Debreceni Egyetemen 2001-ben pedagógia szakos tanári oklevelet, a Debreceni Hittudományi Egyetemen pedig vallásstanári oklevelet szerzett. (Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Gy%C5%91ri_Istv%C3%A1n)

¹²⁵ **Kuyper, Abraham** (1837–1920): holland kálvinista teológus, publicista, egyházpolitikus és államférfi, a kálvinizmus neoortodox irányzatának egyik kezdeményezője. Leiden egyetemén végzett teológiai tanulmányai után lelkészi állást vállalt és ekkor kötelezte el magát az eredeti kálvini eszmékhez való visszatérés és egy erősen konzervatív, szociális kálvinizmus mellett. Kuyper a korabeli liberális népegyházi és államegyházi modell ellenében egy új, hitvallásos keresztyén közösség megteremtését szorgalmazta. Célja elérése érdekében sokat írt és prédikált és több folyóiratot, napilapot is alapított. 1874-ben általa konzervatívnak, ellenforradalminak és hitvallóan kálvinistának ítélt politikai pártot alapított, újságja, a *De Standaard* pedig a korabeli holland politikai élet fontos tényezőjévé vált. 1880-ban Amsterdamban megalapította az államtól és az államegyháztól független *Vrije Universiteit*et, amelyen a szisztematikus teológia professzoraként az ortodox kálvinizmus szellemében tanított. Kuyper 1901 és 1905 között Hollandia miniszterelnöke volt. 1908-tól államminiszter, majd parlamenti képviselő és szenátor volt. Kuyper a társadalmi modernséget a konzervatív kálvinista hagyománnyal igyekezett egyeztetni. Dogmatikájában erősen hangsúlyozta a kettős predestináció tanát, a kegyelemtanban pedig R. Rothe nézeteit követte. Egyháztanában megkülönböztette az egyházat mint intézményt és mint eleven organizmust, amelyet egyedül a hit és a világban való aktivitás iránti elkötelezettség éltet, a Bibliát pedig a korabeli liberális nézetek ellenében szó szerint igyekezett értelmezni. (Forrás: MTA, Filozófiai Kutatóintézet, Akadémiai-Filozófiai Nyitott Egyetem, Teológia szak; <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/teol/kuyper.htm>)

Történelmi kálvinizmus. Az I. világháborút követő összeomlás, a forradalmak, majd a trianoni békeszerződés következtében előállott helyzetben a református egyház számára a legfontosabb kérdés a talpra állás, a kibontakozás lehetőségeinek a keresése volt. A politikai változások nem tették időszerűtlenné a már korábban követelt, a forradalmak alatt még nagyobb hangsúlyt kapott reformok, a változások szükségességét, egyelőre azonban sorrendben a konszolidáció került előtérbe. 1920 elején előbb Takaró Géza kőbányai lelkész hívott össze konferenciát Budapestre. Az év első hónapjaiban a különböző belmissziói egyesületek is tartottak közgyűléseket, értekezletet; a megközelítési utak-formák különbözősége ellenére is mindenhol a kibontakozás kérdése állt az érdeklődés homlokterében. Már a Takaró Géza által vezetett tanácskozáson hangsúlyt kapott az a gondolat, hogy az „újjaépítés elvi megalapozásánál különös tekintettel kell lenni a kálvinizmusban, mint a keresztyénség legeszményibb történelmi típusában található princípiumokra”. A konferencia résztvevői egyetértettek abban, hogy a gondolat hangsúlyozására és részletes kifejtésére van szükség; ennek érdekében Sebestyén Jenő budapesti teológiai tanár 1920. április 4-én megjelentette a *Kálvinista Szemle* című hetilap első számát. A lap 1920. május 26–27-én Budapesten tartotta első konferenciáját, amelyen Forgács Gyula péceli lelkész *A magyar református papság új feladatai előtt*

címmel tartott előadást. Az előadás felkeltette az érdeklődést mind az előadó, mind gyülekezete iránt. Ennek következtében 1920. augusztus 17–20. között – az új gyülekezeti terem felavatási ünnepségével egybekötött – tanácskozásra gyűlt össze 34 lelkész és 17 nem lelkész vendég. A konferencia célját így határozták meg: „őszintén és komolyan revideálni lelki életünket a lelkipásztori hivatás evangéliumi eszményének világosságában, és segíteni egymást szent hivatásunk betöltésében”. A résztvevők a konferencia végén összegezték meglátásaikat, tanácskozásaik eredményét és feladataikat, megállapításaikat írásba foglalták, s ez lett az ún. *Péceli Program*. A program aláíróiból alakult – az első konferenciára utalva – a Péceli Kör, egy baráti társaság, amelynek tagjai egymással szoros kapcsolatot tartanak, egymást imádságban hordozzák, figyelmeztették, s ha kellett, időnként összejöttek. A Péceli Program kifejezi a kör tagjainak azon meggyőződését, hogy az egyház megújulására egyetlen út vezet: ha tagjaiban és vezetőiben az egyház visszatér a Jézus Krisztusban kijelentett kegyelemnek megtapasztalására; e célból az egyház életfeltételeként állították fel, hogy az egyház és gyülekezetei élén olyan lelkipásztorok álljanak, akiket Isten hívott el erre a szolgálatra. A kör tagjai ünnepélyesen megfogadták, hogy minden erejüket egyházuk megújulásának szentelik, arra törekszenek, hogy élő hitű egyháztagokat neveljenek munkatársul a gyülekezeti szolgálatba, s főképp, hogy a presbiterek is alkalmasak legyenek gyülekezetépítésre. Céljuk, hogy az egyházközség szűnjön meg kényszer-tagok tömege lenni, s váljék öntudatos tagok önkéntes csatlakozásával létrejött hívő gyülekezetté, amelynek minden tagja aláveti magát az Isten Igéje és a testi közösség fegyelmezésének. A gyülekezet tagjainak önkéntes adományából tartsa fenn magát, s ne támaszkodjék olyan anyagi erőkre, amelyek nem Krisztus evangéliumáért való felelősségből fakadnak.

A Péceli Kör *Reformáció* címmel, Forgács Gyula szerkesztésében lapot is indított, amelynek első száma 1920. október 31-én jelent meg. Több fontos tanácskozás után 1921. augusztus 23–25-én Kunhegyesen tartották kiemelkedő jelentőségű konferenciájukat. Itt fogalmazták meg az ún. *Kunhegyesi Memorandumot*, amelyet 134 résztvevő lelkész, tanár, tanító és presbiter írt alá. A kunhegyesi konferencia megállapításai a következőkben foglalhatók össze: a törpegyülekezetek társítása, a nagy létszámú egyházközségeknek legfeljebb 3000 lélekszámú gyülekezetekre való tagolása; a lelkészi fizetések egységesítése; liturgiai reform; a vallásoktatás rendezése, vezérkönyvek készítése; lelkésztovábbképzés; gyülekezeti munkások képzése; zsinati ülések sűrűbb időközökben tartassanak, a konvent {II-365.} helyére zsinati bizottságok kerüljenek; minden munkakör ellátására külön-külön bizottság alakuljon, a zsinati törvénykönyvben hitvallás is legyen, amelynek alapján tétessék kötelezővé a törvény megtartása; egyházi hatóságok revíziója, egyházi adózás reformja; államsegélyeket csak egyházi hatóságokon keresztül (nem közvetlenül, személyesen) lehessen elfogadni; a közalap megerősítése; egyházfegyelmem.

A memorandumot eljuttatták az éppen üléselő zsinathoz, amely azt kiadta véleményezésre. Az ügy előadója szerint: „Számos nagybecsű gondolatot tartalmaz, melyek komoly megszívlelésére és esetleg úgy a törvényhozás, mint a legfőbb intézkedés körében figyelembevételre nagyon méltók”, azonban ezzel az útja el is akadt, az 1928-as zsinat sem tárgyalta. A Kunhegyesi Memorandum megalkotásával gyakorlatilag meg is szűnt a Péceli Kör tevékenysége. Történelmi küldetését betöltötte: az I. világháború utáni egyházi élet megindításában jelentős szerepe volt. Lényegében ennek szellemében alakult 1921. augusztus 9-én Marosvécsen az ún. *Vécsi Szövetség*, amely – különösen Makkai Sándor püspöksége idején (1926–1936) – az egész erdélyi egyházkerület ügyét, életét irányította. A későbbi években egyre inkább a Bereczky Albert által vezetett Hit és Szolgálat Kör lépett előtérbe.

Az 1920-as évek elején több oldalról is megindult az egyház megújulását célzó és szolgáló kibontakozási kísérlet, az „ébredési mozgalom”. Ezeknek a kísérleteknek – bár különböző árnyalatú teológiai alapról – közös hajtóereje a magyar református egyház talpra állítása, korszerű átszervezése, reformálása volt. Az egyik megközelítési vonal egyesületi jellegű, radikális, egyházközi, vagy egyházak feletti „interkonfesszionális”, vagy általános keresztyén úton; a másik erősen konfesszionális, az ún. történelmi kálvinizmus oldaláról igyekezett megközelíteni és elérni ugyanazt a célt.

Az interkonfesszionális, belmissziós egyesületek, egyletek nagyjából már a századforduló táján létrejöttek. Hitvallásos alapon alakult 1921. július 11-én, egy siófoki teológuskonferencia zárónapján a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (SDG), amelynek „célja olyan öntudatos és gerinces magyar társadalom nevelése, amely Jézus Krisztus elvei és mértéke, a kálvinista világnézet [...] újjáalakító ereje szerint modern világunkban is Isten dicsőségét akarja szolgálni. [...] Öntudatos nemzeti élet megteremtéséért, az anyaszentegyház erőteljes missziói lelkületének és munkájának megerősítéséért küzd, különösen a jövő nemzedék életében.” E program következetes végrehajtása során egyre szélesedett és

mélyült az SDG kapcsolata a magyar társadalomért szintén felelősséget érző, átalakításáért, igazságosabbá tételéért harcot folytató erőkkel, különösen a Kabay Márton Körön keresztül, míg elvezetett a nevezetes 1942-es találkozásig, és az 1942-es és 1943-as híres balatonszárszói konferenciáig.

A bizonyos mértékig korábbi hollandiai mintára épülő történelmi kálvinizmus a kálvinista világnézet politikai vetületét is igyekezett – szintén hollandiai, kuyperi alapokon – megvalósítani. Ennek érdekében 1920. február 2-án Budapesten megalakult a Kálvinista Politikai Szövetség, amelynek célja „a magyar református nép politikai nevelése, a kálvinizmusból folyó speciális keresztyén politikai elvek népszerűsítése és ismertetése, az aktuális politikai kérdéseknek a kálvinizmus szempontjából való megvilágítása és a magyar reformátusság keresztyén alapon való politikai szervezése” volt. A gyakorlatban azonban kevés eredményt tudott elérni. Ez az irányzat talán az utolsó nagy próbálkozása volt Kálvin *Institutiója* megjelenésének négyzázados évfordulóján – 1936-ban {II-366.} megalakította a Kálvin János Társaságot, amely céljával tűzte ki a magyar református egyház reformációjának előmozdítását: tanban, szervezetben és életben a tiszta (bibliai) református keresztyénség elvei szerint, hogy ezek az elvek érvényesüljenek a tudományos teológiában és a gyakorlati egyházi életben, a gyülekezeti evangélizáció és a belmisszió munkájában, a szociális munkában, sőt az egész magyar közélet területén egyaránt.

A történelmi kálvinizmus állandó harcban állt az általában interkonfesszionális elveket valló, Sebestyén Jenő által „általános keresztyén”-nek nevezett belmissziós csoportokkal, mozgalmakkal, törekvésekkel. A református egyházhhoz csak laza szálakkal kapcsolódó, de azért benne élő különböző irányzatok, egyesületek közötti, gyakran egymás ellen (is) folyó harcok igen sok energiát kötöttek le, emésztettek fel. Az a veszély is fenyegetett, hogy az egyesületi keresztyénségbe megy át a történelmi egyház minden értéke, maga az egyház pedig üres, hagyományos keret marad csupán. E kettős veszélyt Ravasz László (1921-től dunamelléki püspök) már az 1920-as évek derekán felismerte, s kimondta, hogy a belmisszió az egyház tevékenysége: önépítése egyének és intézmények által, hitvallása szellemében. A megszervezett és teljesen kiépített, kifejlesztett gyülekezeti élet a belmisszió. Az interkonfesszionális belmisszió munkatársai, evangélizátorai mindenkor valamelyik élő konfesszionális öntudatos, hitvalló tagjai legyenek, s az általuk felkeresett és megmentett lelkeket mindig vezessék el Jézus Krisztus valamelyik élő, történelmi, konfesszionális egyházához. Szállóigévé lett híres programja: „az egyházat missziósítani, a missziót egyházasítani kell”. Ebben a programba tartozott a szórványok gondozásának jelentősége is: mivel a magyar reformátusság jelentős része szórványokban él, a szórványok felkarolását, gondozását, az egész magyar reformátusság ügyévé kell tenni.

http://mek.niif.hu/02100/02185/html/img/2_107a.jpg

Sebestyén Jenő (1884-1950) a budapesti teológia dogmatika professzora volt. A hollandiai eredetű “történelmi kálvinizmus” (amely teológiáját tekintve orthodox református) irányának elkötelezett követője és magyarországi elterjedésének bátor harcosa. Sebestyén Jenő nevét sajnálatos módon, méltatlanul elfeledte a teológiai közélet, így az általa képviselt vegytiszta református teológiai irányzat is a feledés homályába merült, vele együtt – dacára annak, hogy dogmatikájával tanulmányai alatt minden református teológus és lelkész találkozott és találkozik a mai napig. (Forrás: <file:///N:/SEBEST~1.HTM>)

¹²⁶ **Pap Géza** (sz. Kolozsvár, 1954): református lelkész, püspök. 1978-ban végezte tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. 1979-től Bukarestben segédlelkész. 1981-től a Kolozs megyei Magyarokiskapuson szolgál. 1988 decemberétől kolozsvári felsővárosi lelkész. 2000-2012 között az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke. (Papp Annamária: Tisztújítás az Erdélyi Református Egyházkerületben. In: *Szabadság* (Kolozsvár), 2000. dec. 12.)

¹²⁷ **Kató Béla** (sz. 1954): református lelképásztor, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke. Elemi iskoláit szülőfalujában, Barátoson, a középiskolát a kolozsvári volt Református Kollégiumban végezte. 1974–1979 között a kolozsvári Egységes Protestáns Teológiai Intézet hallgatója. Közben egy évet a nagyszébeni német nyelvű lutheránus teológián tanult. 1979–1988 között háromszéki Cőfalván volt lelkész, 1988–2001 között az illyefalvi református egyházközség parókus lelkésze. 1990-ben négy hónapig Illyefalva polgármestere, majd helyi tanácsos, 1992–2004 között három cikluson át pedig a Kovászna Megyei Tanács tagja. 2000–2012 között az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzője-püspökhelyettese. 2002-től a Sapientia Alapítvány Kuratóriumának tagja, majd 2003 októberétől az elnöke. 2012 decemberében az Erdélyi Református Egyházkerület püspökévé választották. (Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Kat%C3%B3_B%C3%A9la)

